

РУСИЈА И БАЛКАН

Економско, политичко и културно присуство
Русије на Балкану

Положај, улога и значај Републике Србије

Приредили

Стеван Рапаић

Драган Траиловић

Давид Ираклиевич Тереладзе

Тематски зборник радова

Књига 12

2022.

Тематски зборник радова

Књига 12

РУСИЈА И БАЛКАН

Економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану –Положај, улога и значај Републике Србије–

Уредници

Стеван Рапаић

Драган Траиловић

Давид Ираклиевич Тереладзе

Институт за политичке студије

Београд

РАНХиГС
РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА
И ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Северо-Западный институт управления

Санкт-Петербург

Београд, 2022.

Тематски зборник радова
Књига 12

РУСИЈА И БАЛКАН:

Економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану
–Положај, улога и значај Републике Србије–

ISBN 978-86-7419-356-3
DOI: <https://doi.org/10.22182/rib.12>

Издавач

Институт за политичке студије
Светозара Марковића 36, 11000 Београд
www.ips.ac.rs
ips@ips.ac.rs

За издавача

Директор, др Живојин Ђурић, научни саветник

У сарадњи са

Северо-Западный институт управления, Санкт-Петербург
Российская академия народного хозяйства и государственной
службы при Президенте Российской Федерации

Уредници

Др Стеван Рапаић, научни сарадник, ИПС
Др Драган Траиловић, научни сарадник, ИПС
Др Давид Ираклиевич Тереладзе, доцент, СЗИУ РАНХиГС

Рецензенти

Др Марко Новаковић, виши научни сарадник
Институт за међународну политику и привреду, Београд
Др Владимир Ајзенхамер, доцент
Факултет безбедности, Универзитет у Београду
Др Александра Колаковић, виши научни сарадник
Институт за политичке студије, Београд
Др Петар Матић, научни сарадник
Институт за политичке студије, Београд

Пословни секретар

Смиљана Пауновић

Прелом и штампа

SitoPrint, Житиште

Тираж

70

САДРЖАЈ

Стеван Рапаић, Драган Траиловић, Давид Тереладзе
ПРЕДГОВОР

07-12

I ЕКОНОМСКО ПРИСУСТВО РУСИЈЕ НА БАЛКАНУ: РУСКО-СРПСКИ ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ

Марко Тмушић

ЕКОНОМСКА САРАДЊА СРБИЈЕ И РУСИЈЕ -
ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ

15-41

Горан Николић

УТИЦАЈ ИНСТИТУЦИОНАЛНО-ЕКОНОМСКИХ
АРАНЖМАНА СРБИЈЕ И РУСИЈЕ НА МЕЋУСОБНУ
ТРГОВИНСКУ РАЗМЕНУ 2000-2021.

42-60

Иван Николић

АКТУЕЛНИ ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ СРБИЈЕ И
РУСИЈЕ: СТАГНАЦИЈА И СЛАБЉЕЊЕ

61-84

Александр Анатольевич Марышев

О ИНТЕРАКЦИЈИ ЕВРОАЗИЈСКЕ ЕКОНОМСКЕ
УНИЈЕ И РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

85-103

II ПОЛИТИЧКО ПРИСУСТВО РУСИЈЕ НА БАЛКАНУ: УЛОГА СРБИЈЕ У РУСКОМ ГЕОПОЛИТИЧКОМ АНГАЖМАНУ НА БАЛКАНУ

Вања Глишин, Љубиша Деспотовић

ГЕОПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ РУСКЕ МЕКЕ МОЋИ
НА БАЛКАНУ И У СРБИЈИ

107-131

Никола Младеновић, Душан Достанић

ОДНОС СРПСКИХ ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА
ПРЕМА РУСИЈИ ОД XIX ДО XXI ВЕКА

132-161

Марко Вигњевић

РУСИЈА И „ДВОСТРУКИ ОБУХВАТ“ ЕВРОПЕ:
„БАЛКАНСКО КРИЛО“

162-182

III

КУЛТУРНО ПРИСУСТВО РУСИЈЕ НА БАЛКАНУ: КУЛТУРНА И ОБРАЗОВНА САРАДЊА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И РУСИЈЕ

Марко Пејковић

СРПСКО-РУСКИ ОДНОСИ ИЗМЕЂУ МЕКЕ МОЋИ
И ИНТРАКУЛТУРНОГ ДИЈАЛОГА – НАСЛЕЂЕ
СЛОВЕНОФИЛА

185-202

Евгения Анатольевна Куклина, Алексей Юрьевич Паромов

САРАДЊА РУСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ И РЕПУБЛИКЕ
СРБИЈЕ У ОБЛАСТИ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У
КОНТЕКСТУ ЕАЕУ: ПОГЛЕД У БУДУЋНОСТ

203-215

Братислав Теиновић

ПРВИ РУСКИ КОНЗУЛ АЛЕКСАНДАР Ф.
ГИЉФЕРДИНГ О СРБИМА ТРИ ВЕРЕ У
БОСАНСКОМ ЕЈАЛЕТУ 1857/58. ГОДИНЕ

216-248

TABLE OF CONTENTS

Stevan Rapać, Dragan Trailović, David Tereladze	07-12
FOREWORD	

I
RUSSIA'S ECONOMIC PRESENCE IN THE
BALKANS: RUSSIAN-SERBIAN
ECONOMIC RELATIONS

Marko Tmušić	
ECONOMIC COOPERATION BETWEEN SERBIA AND RUSSIA - CHALLENGES AND PERSPECTIVES	15-41

Goran Nikolić	
IMPACT OF INSTITUTIONAL-ECONOMIC ARRANGEMENTS BETWEEN SERBIA AND RUSSIAN FEDERATION ON THEIR FOREIGN TRADE 2000-2021.	42-60

Ivan Nikolić	
CURRENT SERBIA-RUSSIA ECONOMIC RELATIONS: STAGNATION AND FADING	61-84

Alexander Anatolievich Maryshev	
ON THE INTERACTION OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION AND THE REPUBLIC OF SERBIA	85-103

II
RUSSIA'S POLITICAL PRESENCE IN THE BALKANS:
SERBIA'S ROLE IN RUSSIAN GEOPOLITICAL
ENGAGEMENT IN THE BALKANS

Vanja Glišin, Ljubiša Despotović	
GEOPOLITICAL ASPECTS OF RUSSIAN SOFT POWER IN THE BALKANS AND IN SERBIA	107-131

Nikola Mladenović, Dušan Dostanić

THE RELATIONS OF SERBIAN POLITICAL PARTIES
WITH RUSSIA FROM XIX TO XXI CENTURY 132-161

Marko Vignjević

RUSSIA AND “DOUBLE ENVELOPMENT“ OF
EUROPE: “BALKAN WING” 162-182

III

RUSSIA’S CULTURAL PRESENCE IN THE BALKANS: CULTURAL AND EDUCATIONAL COOPERATION BETWEEN SERBIA AND RUSSIA

Marko Pejković

SERBIAN-RUSSIAN RELATIONS BETWEEN SOFT
POWER AND INTRACULTURAL DIALOGUE - THE
LEGACY OF SLAVOPHILES 185-202

Evgeniya A. Kuklina, Alexey Yu. Paromov

COOPERATION BETWEEN THE RUSSIAN
FEDERATION AND THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE
FIELD OF HIGHER EDUCATION IN THE
CONTEXT OF THE EAEU: A LOOK INTO THE FUTURE 203-215

Bratislav Teinović

THE FIRST RUSSIAN CONSUL ALEXANDER
HILFERDING ON SERBS OF THREE FAITHS IN THE
BOSNIAN EYALET 1857/58 216-248

ПРЕДГОВОР

Зборник – Русија и Балкан: Економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану (Положај, улога и значај Републике Србије) – који држите у рукама настао је као један од првих корака у званичној научној сарадњи Института за политичке студије из Београда и Руске председничке академије за националну привреду и јавну администрацију (*Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, РАНХиГС*) из Санкт Петербурга. Ове две државне институције са дугогодишњим искуством у научном и просветном раду, потписале су Споразум о сарадњи у априлу 2021. године, са циљем промовисања академске, научне и културне сарадње између Републике Србије и Руске Федерације.

Чињеница да се Институт за политичке студије бави проучавањем политичких институција и процеса, политичком теоријом, питањима идентитета и политичке културе, међународним односима, као и савременим трендовима у политичкој економији, а чија су истраживања усмерена и ка различитим регионима света, указује на неопходност унапређења научне и образовне сарадње између Русије и Србије. Иако су односи две земље на нивоу стратешког партнерства, што говори о чврстим економским и политичким везама, научна сарадња, нарочито у области друштвених наука, остала је недовољно развијена. Стога је овај зборник радова покушај да се додатно ојача научно-истраживачки потенцијал и стави акценат на будућу сарадњу руских и српских научних радника.

Имајући у виду да се Србија налази на Балканском полуострву, као и чињеницу да је у својој историји Србија делила исти политички и економски простор са бројим другим државама Балкана, док је истовремено Русија деловала како политички, тако и економски управо на целокупном Балканском полуострву, одлучили смо се да тематски зборник обухвати економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану са посебним освртом на положај, улогу и значај Републике Србије у том процесу. Управо због тога, већина радова у зборнику бави се односом Србије и Русије, што је

и било за очекивати, не само због високог нивоа економске сарадње две земље, већ и због добрих политичких односа, како у одређеним историјским периодима, тако и данас.

Сам зборник је подељен у три основна дела који обрађују економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану. Зборник је структурисан тако да читалац може стећи општу слику о најважнијим до сада оствареним аспектима сарадње Русије и Србије из ове три области. Радови у зборнику дају приказ онога што је до сада потписано, ратификовано и спроведено у дело, али и антиципирају могућности и правце будућег присуства Русије на Балкану, пре свега кроз њен геополитички и геоекономски ангажман на овом простору. Важан допринос зборника је и то што се у њему може видети како истраживачи из Русије и Србије перципирају и интерпретирају исте аспекте руског политичког и економског присуства на Балкану и у Србији. Колико су њихова виђења и приступи исти или колико се они и у чему разликују.

Приступајући овом зборнику као скупу изабраних радова који бацају светло не само на економски и политички, већ и на културно-историјски аспект руског присуства на Балкану, читаоци ће моћи да стекну увид у историјски развој и кретање руског фактора, његову структуру, карактер и обим. Потребно је посебно издвојити оне сегменте овог зборника који указују и на могућа слаба места у сарадњи између Руске Федерације и Републике Србије, односно на она поља сарадње која нису довољно развијена, а где постоје потенцијали за њихово унапређење. Полазећи од тога, зборник даје и скуп различитих препорука и решења којима би се ови уочени недостаци могли отклонити, а чиме би се додатно могла ојачати сарадња две земље на њихову обострану корист. Узимајући у обзир шири контекст међународних односа, зборник отвара и бројне нове дилеме у вези са руским присуством у овом за њу важном региону света, а које остају отворене за даља истраживања и анализе.

Битно је и напоменути да су радови у зборнику писани на три језика, руском, српском и енглеском. Зборник који је пред вама намењен је преваходно српском и руском читалаштву, али се тиме његов обухват читалачке публике не ограничава. Иако

као зборник научних радова за своју циљну групу има управо студенте, истраживаче и научнике из области међународних односа, економије, политике, историје и културе, он је такође врло пријемчив за сваког ко се интересује за питања која се тичу односа Русије, земаља Балкана и Европе.

Приређивачи

Београд и Санкт Петербург, фебруар 2022.

FOREWORD

Thematic collection of papers “Russia and the Balkans: Russia’s economic, political and cultural presence in the Balkans (Position, role, and importance of the Republic of Serbia)” was created as one of the first steps in the official scientific cooperation between the Institute for Political Studies, Belgrade and the Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration (*Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, РАНХиГС*), St. Petersburg. These two state-funded institutions, with many years of experience in science and academia, signed the Agreement on Cooperation on April 2021, with the aim of promoting academic, scientific, and cultural cooperation between the Republic of Serbia and the Russian Federation.

The fact that the research conducted within the Institute for Political Studies encircle different issues, such as political institutions and processes, political theory, identity and political culture, international relations, and modern trends in political economy, indicates the need to improve scientific and educational cooperation between Russia and Serbia. Although the relations between the two countries are at the level of strategic partnership, which testifies of strong economic and political ties, scientific cooperation, especially in the field of social sciences, has remained underdeveloped. Therefore, this book is an attempt to further strengthen the scientific research potential and promote future cooperation between Russian and Serbian scientists.

Bearing in mind that Serbia is located on the Balkan Peninsula, as well as the fact that in its history Serbia has shared the same political and economic space with many other Balkan countries, while Russia has acted both politically and economically on the entire Balkan Peninsula, we have decided that the Thematic collection of papers should include the economic, political and cultural presence of Russia in the Balkans, with special reference to the position, role, and importance of the Republic of Serbia in this process. Consequently, most of the papers in this book deal with the relations between Serbia and Russia, which was to be expected, not only because of the prominent level of economic

cooperation between the two countries, but also because of good political relations, both in certain periods of history and today.

The Thematic collection of papers consists of three main parts that deal with Russia's economic, political, and cultural presence in the Balkans. The book is structured in a way that the readers can get a general picture of the most important aspects of cooperation between Russia and Serbia in these three areas. The papers provide an overview of what has been signed, ratified, and implemented so far, but also anticipate the possibilities and directions of Russia's future presence in the Balkans, primarily through its political and economic engagement in this region. An important contribution of this book is that it shows how researchers from Russia and Serbia perceive and interpret the same aspects of Russia's political and economic presence in the Balkans and Serbia, with emphasis on their similarities and differences.

Seeing this edition as a set of selected papers that shed light not only on the economic and political, but also on the cultural and historical aspect of Russia's presence in the Balkans, readers will be able to gain insight into the historical development and movement of the Russian factor, its structure, character, and scope. It is necessary to emphasize those segments that indicate possible weaknesses in cooperation between the Russian Federation and the Republic of Serbia, i.e., those fields of cooperation that are not sufficiently developed and in which there is potential for improvement. Therefore, this Thematic collection gives a set of different recommendations and solutions that could eliminate these shortcomings, and which could further strengthen the cooperation between the two countries for their mutual benefit. Taking into account the broader context of international relations, the papers here open a number of new dilemmas regarding the Russian presence in this important region, which remain open for further research and analysis.

It is important to note that the papers in this edition are written in three languages, Russian, Serbian, and English. The Thematic collection is primarily intended for Serbian and Russian readers, but this does not limit its range of readers. Although the book for its target group has students, researchers, and scientists in the field of international relations, economics, politics, history, and culture,

it is also open to anyone interested in relations between Russia, the Balkans, and Europe.

Editors

Belgrade and St. Petersburg, February 2022.

I
ЕКОНОМСКО ПРИСУСТВО РУСИЈЕ
НА БАЛКАНУ: РУСКО-СРПСКИ
ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ

Marko Tmušić*

Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

ECONOMIC COOPERATION BETWEEN SERBIA AND RUSSIA - CHALLENGES AND PERSPECTIVES

Abstract

The centuries-old cooperation between Serbia and Russia is based on the historical, political, cultural and religious closeness of the two countries, with mutual respect. However, historically, it is important to emphasize that the relations between these two countries were often influenced by international political and economic circumstances. It is important to emphasize, and what will be shown in the paper, that the Serbian people have a very strong sentiment towards Russia, which through numerous difficult historical moments has always been perceived by our people as a kind of refuge and protector. However, objectivity in the analysis of political and economic cooperation between these two countries requires that they be viewed through the prism of their political and geopolitical interests. In this context, the Russian Federation, as one of the world's leading countries (in terms of political and economic influence) is an important partner of the Republic of Serbia on the international scene, while the importance of the Republic of Serbia for the Russian Federation is predominantly geopolitical, as one the most important political, economic and security factor in this region. In that context, the economic cooperation between these two countries will be analysed, i.e. its potentials and challenges in the future.

Keywords: *economic cooperation, economic relations, Republic of Serbia, Russian Federation*

* Assistant Professor, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade; marko.tmusic@fpn.bg.ac.rs

A brief history of political (and economic) relations between Serbia and Russia

Taking into account internal political and economic interests, while not neglecting external ones, it can be said that one of the main characteristics of the political and economic relations between the Republic of Serbia and the Russian Federation is a certain consistency in mutual understanding, respect, and mutual support. Of course, from time to time, there were occasional “derailments”, which in certain periods led to “cooling“ of these relations, which resulted in bigger disagreements, mostly as a result of the international and ideological divergence. Therefore, it is important to understand the political relations between Serbia and Russia throughout history, to understand the political foundations of their economic cooperation, which is very developed today.

The rich history of political and economic relations between these two countries can be divided into several periods. In the context of the analysis of this paper, the period up to 1918, then the period from 1918 to 1941, from 1941 to 1991, the period during the disintegration of Yugoslavia from 1991 to 2000, and, finally, the period after 2000 are singled out.

The roots of their cooperation go back to the 14th century with the first contacts between monks and clergy. They were predominantly spiritual (assisting Serbian monasteries) until the Romanov dynasty came to power. They intensified especially during the reign of Ivan IV Vasilyevich (commonly known as Ivan the Terrible). It is important to emphasize that during this period there was no special political and economic cooperation because of the excessive territorial distance between these two countries which was, at that time, a difficult obstacle to overcome. The intensification of relations was noticed during the 18th century when the first diplomatic contacts between the two countries were recorded. In 1838, the first Russian consulate in the Principality of Serbia was officially opened. During the wars with Turkey, in the 19th century, one of the few countries that contributed to the renewal of Serbian statehood was Russia.

Throughout and at the end of the 18th century, as a consequence of the conflicts that both countries had with Turkey, their

mutual relations intensified (Timofejev, Miloradovic 2018, 5-19). During the Russo-Turkish war of 1806-1812, the first arrival of Russian military troops on the territory inhabited by Serbs was recorded. The rebellion of the Serbian people against the Ottoman Empire (1804-1813) lasted in the same period. Serbian rebel leaders sought international support from the traditional ally - the Austrian monarchy. To avoid a conflict with the Ottoman Empire, Austria did not provide the expected help to Serbia, which forced Serbia to ask for support from France and Russia. In that period, which was marked by negotiations (led by Petar Icko) and repeated conflicts with the Ottoman Empire, Serbia received significant assistance from Russia in weapons, ammunition, and money. It is important to emphasize that the diplomatic cooperation between Serbia and Russia intensified during this period, with the arrival of the first Russian diplomatic representative Konstantin Konstantinovich Rodofinikin (1760-1838), then Baron Peter Ivanovich Rickman (1836) and Prince Vasily Andreyevich Dolgoruky (1837). The culmination of diplomatic cooperation between the two countries in this period is the establishment of a permanent Russian diplomatic mission in 1838, with the arrival of Russian Consul Gerasim Vasilyevich Vashchenko in Belgrade.

During the aforementioned period, Russia did not show any significant economic interest in Serbia. As it was said, economic cooperation between these two countries was very difficult, primarily due to the territorial distance. That is why Serbia relied mainly on Austria in international economic cooperation. However, Russian economic aid to Serbia during the Austrian-Serbian "Customs War" (1906-1911) is considered to be the beginning of significant economic cooperation between Russia and Serbia. This conflict was very difficult for the Serbian economy at that time, which was predominantly agrarian and which relied heavily on Austro-Hungarian markets. On the one hand, Serbia placed its agricultural products on the Austro-Hungarian market, while, on the other hand, it was practically prevented from developing its industry due to the Austro-Hungarian economic policy of low customs tariffs on Austrian industrial goods. This made Serbia economically very dependent on the Austro-Hungarian monarchy. The end of the mentioned "Customs War" meant for Serbia an increase in economic autonomy and independence, but it also

warned that it should look for sources of economic cooperation elsewhere. Thanks to Russia's help, which enabled Serbia to obtain favourable loans from French banks, Serbia managed to overcome the negative effects of the economic conflict with Austria-Hungary. As mentioned earlier, historical circumstances, including the First World War, have guided the course and character of political and economic cooperation between these two countries. Due to the war, Russia's help to Serbia was reflected mostly in military equipment, ammunition, weapons, etc.¹

The turbulent political and historical circumstances in the Balkans in the 19th century did not result in any significant economic cooperation between Serbia and Russia. This weakness of economic cooperation could be singled out as one of the greatest weaknesses in the mutual relations between the two countries, while spiritual and cultural ties, but also military cooperation, remained at a very high level. However, as one of the symbols of some kind of economic cooperation between Serbia and Russia in that period is the building of the insurance company "Russia" from St. Petersburg (today known as the hotel "Moscow"), which shows the first significant stronghold of growing economic ties between these two countries (Timofejev, Miloradovic 2018, 5-19).

The October Revolution in Russia in 1917 marked a turning point not only in Russia's internal politics but also in many fields of cooperation between Serbia and Russia. On the other hand, Serbia faced very similar difficulties in its internal political life. Political circumstances in both countries led to the development of a new dimension of mutual political and economic ties, and also, we can freely say, cultural and spiritual rapprochement between the two peoples. We will only mention the scientific, cultural, educational, etc. importance of Russian emigrants, who found refuge after the October Revolution in Belgrade. Their engagement in numerous social fields, such as culture, science, education, health, etc. left an indelible mark, as witnessed by many monuments, works of art and science, etc.

At the dawn of the Second World War, Serbia went through numerous temptations related to domestic policy. Some of the

1 Russia also sent several Russian naval batteries to Serbia, so that Serbia could defend itself from Austro-Hungarian armored vehicles and planes. These naval batteries were deployed throughout the Danube, from Sabac to Kladovo. (Details: Ibid.)

outcomes, including tragic ones such as the death of Alexander I of Yugoslavia (1888-1934) are numerous political and party divisions, with the same goal, which is to take over power and make a turn in Yugoslav foreign policy. Namely, Prince Paul Karadjordjevic (1893-1976) took a firm anti-communist stance and did not want to formally recognize the Soviet Union, on the one hand, emphasizing the lack of possibility for Yugoslavia to join any anti-Soviet pact. Relations between the two countries entered a phase of "cooling", especially after the beginning of the Second World War and the Soviet intervention in Poland. After the coup (March 27, 1941) contacts between the new Yugoslav government and Soviet diplomatic representatives intensified. Just a few hours before the bombing of Belgrade in 1941 and the German attack on Yugoslavia, a pact of friendship and non-aggression was concluded. The outcome of this agreement was not of much importance, especially given the fact that the Soviets did not officially condemn German aggression against Yugoslavia, because they did not want to provoke Germany in any way. This gesture led to the severance of diplomatic relations between Yugoslavia and the Soviet Union on May 8, 1941 (Zivotic 2018, 35-69).

Germany's attack on the Soviet Union, as well as its entry into the war, on the one hand, and the formation of the Yugoslav government's position on it, on the other, which was divided both in the field of political power and within Yugoslav society itself (two anti-fascist movements - a movement gathered around Dragoljub Mihailovic and a movement with a strong ideological foothold in the Soviet Union - the Yugoslav Communists) resulted in the re-establishment of diplomatic relations between the two countries. A new crisis in relations, now between the Yugoslav government-in-exile and the Soviet Union, arose in 1942 when the Soviet Union officially recognized and supported the partisan movement, as the only legitimate anti-fascist movement in Yugoslavia.

Despite the occasional disagreements of the partisan leadership and the Soviet Union during the war, it is safe to say that the influence of the Soviet Union on the events in Yugoslavia was dominant. This can be seen especially with Tito's secret departure to Moscow in 1944, which resulted in the signing of an agreement on the Red Army participation in military operations in Yugoslavia, thus beginning a period of long-term Soviet influence not only on

political but also on social relations in Yugoslavia, with one main feature, and that is the acceptance of the Soviet model of development. This meant complete ideological, political, and economic reliance on the Soviet Union, without which it was impossible to talk about the future political, foreign, political, and economic steps of the new Yugoslav state. In economic terms, the former Yugoslavia relied almost entirely on the Soviet Union, especially in terms of reforms towards greater industrialization of the country. In addition, Soviet aid in grain and foreign currency loans was present to help recover the war-torn Yugoslav economy. Yugoslavia tried to make economic ties with the Soviet Union more thorough and formal, giving them a certain dose of constancy, that is, regularity. In that direction, annual contracts and special contracts were concluded, to exchange goods on a regular annual basis. Worth mentioning in that effort was certainly the Investment Agreement from 1947, according to which the Soviet Union had to deliver Yugoslavia the goods necessary for the execution of the Five-Year Plan of 135 million dollars. Of course, the Soviet side also used economic cooperation to strengthen its influence in Yugoslavia. On the other hand, Yugoslavia imported oil, metals, rubber, solid fuels, etc. from the Soviet Union, and launched an initiative to form mixed companies (Ibid, 42-45).

Mutual relations between the two countries in the period from 1947 until 1991 were of varying intensity. The efforts of the Soviet Union to strengthen its influence in Yugoslavia, on the one hand, and Yugoslavia to preserve its political and territorial independence and neutrality, on the other hand, resulted in numerous disagreements, which at certain times resulted in interruption of cooperation (let's just mention the Informbiro Resolution of 1948, Yugoslavian condemnation of the Soviet authorities for the violent suppression of the rebellion in Hungary in 1956, criticism of the internal Yugoslav policy by the Soviet Union, especially in terms of social and economic reforms, self-government policy, non-aligned policy, etc.). However, the question of the necessity of good political and economic relations with the Soviet Union has never been raised for the government in Yugoslavia. On the other hand, the Soviet Union never lost sight of the fact, first of all, of the strategic political and geopolitical, and then the economic significance of cooperation with Yugoslavia.

The stabilization of political relations also led to the regularity of economic cooperation, especially in the sector of the arms industry. Numerous military arrangements were made regarding the delivery of the then-most modern Soviet military weapons and military equipment to Yugoslavia. In addition, we must not lose sight of the fact that the Yugoslav economy in that period relied heavily on borrowing, trying to implement certain monetary and economic reforms, which is why it was important to maintain good economic relations and ties with the Soviet Union, whose economy rapidly developed in that period. Until the twilight of socialism in both countries, the regularity of political and economic contacts at the highest level was the main feature of the cooperation between the two countries and was a reflection of mutual respect as well as trust (Ibid, 47-50).

The end of socialism also marked the beginning of a new stage in the mutual relations of these two countries. Yugoslavia was going through a far more difficult period. On the one hand, the lack of political will in our country to implement economic reforms, "half solutions" that resulted in increased external debt, reduced economic productivity, increased balance of payments deficit, further reduced ability to cover the growing debt, increasing import dependence, followed by a reduction in the export orientation of the Yugoslav economy, were economic preconditions for the rise of political tensions within the Yugoslav federation. Thus, the increase in internal political and economic tensions among the member republics of the Yugoslav federation led to a reduction in Yugoslavia's room for manoeuvre in the foreign policy field. On the other hand, the internal political and economic reforms that took place in the Soviet Union resulted in the weakening of its political and economic potential, especially in the foreign policy field. After the fall of the Berlin Wall in 1989 and the unification of East and West Germany, and the Soviet Union's involvement in this issue, the Soviet Union's interest in the problems facing Yugoslavia decreased, both internally and externally.

The last decade of the 20th century was full of challenges for both countries. As already mentioned, Yugoslavia was facing far more complex problems, political and economic, culminating in the civil war and the disintegration of the state. On the other hand, the political, and especially the economic transition in Russia,

more precisely the way it was implemented, has left catastrophic economic consequences for the Russian economy. Weakness in the economy was reflected in the weakening of Russia's political potentials, both domestically and in terms of foreign policy. The collapse of the USSR was one of the great political challenges of Russia in preserving the status of great power on the international scene (status enjoyed by the Soviet Union).² For all these reasons, Russia's interest in the Balkans has declined, as has its influence in the Balkans itself.

However, the historically established relations between the two countries influenced the fact that the events in Yugoslavia during the 1990s could not go unnoticed for the now independent Russia. On June 28, 1991, Russian President Boris Yeltsin expressed concern over the development of events in Yugoslavia and deeply regretted that the civil conflict in our region had led to human casualties. It was insisted on seeking a solution through negotiations, not through the use of force. Russia's foreign policy in that period was at the crossroads between the internal struggles of different political groups, each of which had its interests and ideology, on the one hand, and efforts to preserve the status of a superpower that it enjoyed in the previous period. Within this framework, Russia dealt with Yugoslavia and its political problems. It is important to emphasize that at the end of 1991 and the beginning of 1992, representatives of Russian diplomacy advocated the preservation of Yugoslavia, but no significant independent steps were taken in that regard, and all that remained was to acknowledge the efforts of international organizations (Romanenko 2005, 340-341).

The recognition of the independence of Croatia on February 17, 1992 (before the United States of America) and Bosnia and Herzegovina on April 11 (the same year), is proof that the official policy of Belgrade and Moscow was moving in opposite directions. This led to the fact that in that period, at key moments, Serbia was left without very significant support on the international scene. The foreign policy of the then Russian president was extremely pro-Western, pro-American, and pro-European, which did not correspond to the political government in Yugoslavia. Certainly, one

² After the collapse of the Soviet Union, Boris Yeltsin uttered the now famous sentence: "Russia has been brought to its knees." (Djukic 2105, 33)

of the most difficult moments in the relations between these two countries in that period was the introduction of sanctions against Yugoslavia on May 31, 1992, for which the representatives of Russia in the UN Security Council also voted. It seems that the Kremlin has never forgiven Belgrade for its support in the attempt to overthrow Yeltsin in October 1993 (Djukic 2015, 32-33).

Political changes in Moscow, after Yeltsin's political removal, and in Belgrade, after the political changes that took place on October 5, 2000, led to a turn in their mutual relations, overcoming past disagreements and intensifying political and economic cooperation. Putin's political rise, first on the trail of a liberal Western trend, and later on an increasingly conservative political stance in the spirit of strengthening Russia's historical state traditionalism, brings a significant dose of political and economic stability. Also, the Russian rapid economic growth since the beginning of 2000, based mostly on energy (the EU's energy dependence on Russia was very pronounced), has enabled its stronger position on the international scene. This can be especially noticed in Russian attitude towards its neighbours, but also towards those countries that are, so to speak, historically close to Russia. Serbia is certainly among them. On the other hand, political changes that took place in Serbia after October 5, aimed at democratic political transition, as well as economic changes, followed by economic liberalization, directed the Serbian economy towards increasing foreign direct investments, as one of the main factors of its economic growth. In that sense, Serbia, like other countries in Europe, sought to attract Russian capital, as well as to develop joint projects, mostly in the energy sector.

There has been a significant intensification of political (and economic) relations since 2010. The intensity of mutual political relations is best evidenced by the last meeting of the two presidents in Sochi on November 25, 2021, which represents their total of 19 official mutual meetings (PIA Новости 2020). At each of these meetings, in addition to numerous political issues concerning the Russian Federation (the crisis in Ukraine, EU sanctions, etc.) and the Republic of Serbia (the issue of Kosovo and Metohija), various types of economic cooperation in the field of energy were discussed such as in the area of the arms industry, tourism, cultural and spiritual cooperation, etc.

Structure of economic cooperation

The Republic of Serbia is, without any doubt, Russia's main economic partner in the Western Balkans (Maksakova 2014), which can be specially noticed after the 2000s, when trade and economic cooperation between the two countries developed rapidly and quite successfully.

Economic relations between the Republic of Serbia and the Russian Federation are regulated by more than 20 current inter-governmental agreements and protocols. Certainly the most significant, among numerous projects of economic cooperation, is the Free Trade Agreement (Službeni list SRJ 2001) signed on August 28, 2000 (amended in 2011), the only one that Russia has with any other country in Europe, in addition to some members of the Commonwealth of Independent States (CIS). In addition to relieving customs duties on certain Serbian goods, this agreement is the basis for the increased inflow of Russian investments into the Serbian economy and, essentially, represents the legal framework for deepening and improving mutual trade and economic cooperation. According to this agreement, customs duties intended for the Russian market will not be paid for all goods that can be proven to originate from Serbia (that they contain more than 50% of their content from Serbia).³

Energy is one of the important areas of cooperation. In 2008, the Republic of Serbia and the Russian Federation signed an inter-governmental agreement by which the Russian company "Gazprom Neft" took over 51% of the shares of the Serbian company "Naftna industrija Srbije" (NIS). The value of the transaction was EUR 400 million, and "Gazprom Neft" undertook to invest another EUR 500 million in NIS. The purchase process was completed in 2009. "Gazprom Neft" currently owns 56.15% of NIS shares and is the largest Russian investment project in Serbia. NIS provides 85% of the Serbian market for petroleum products. This transaction is also part of Russia's strategy to ensure "Gazprom's" presence in the Western Balkans energy market, as well as a framework document for signing several other energy agreements. By 2012, "Gazprom

³ It is important to add that the list of products to which this agreement applies changes annually. In mid-2011, on July 11, a new Protocol was signed between the Government of the Republic of Serbia and the Government of the Russian Federation on exemptions from the free trade regime and rules on determining the country of origin, which replaced the previously valid 2009 Protocol.

Neft” had completed the first reconstruction and modernization of NIS’s refining capacity. A light complex for hydrocracking and hydrotreatment MHT/DHT was built in the Pancevo Refinery, where the production of Euro-5 fuel was started. “Gazprom Neft’s” investments exceeded 540 million euros. In October 2017, the beginning of the construction of a new deep processing complex with delayed coking technology at the Pancevo Refinery began. This is a key project of the second phase of the extensive program of modernization of NIS processing capacities, in the realization of “Gazprom”. The value of the total investment is over 300 million USD. In October 2009, the Russian company “Gazprom” and the Serbian PE “Srbijagas” signed an agreement on the joint creation of an underground gas warehouse in Banatski Dvor. This agreement stipulates that “Gazprom” will receive 51% of shares in the company, while “Srbijagas” will receive 49%. At the end of 2011 (November 21), the storage was put into operation, which became one of the largest in Southeast Europe (with an active volume of 450 million cubic meters). On June 3, 2017, both sides agreed and signed a Memorandum of Understanding, which envisages the preparation of a financial and economic feasibility study to expand the existing storage capacities and increase them to 750 million cubic meters. A very important agreement in the field of energy is the intergovernmental agreement on gas supply by the end of 2021, which the two countries signed on October 13, 2012. Based on this document, on March 27, 2013, a long-term agreement was signed between “Gazprom Export” and “Jugorosgaz”, which envisages an annual delivery of 1.5 billion cubic meters of gas. In 2016, “Gazprom” delivered 1.75 billion cubic meters of gas to Serbia - 4.3% more than in 2015. From January to November 2017, 1.85 billion cubic meters of gas were exported to Serbia, which is 26.2% more than in the same period in 2016 and 6% more than in the whole of 2016 (TACC 2021).

Although certain criticisms could be heard in the public that the “NIS” was sold well below the real value of the company, most of the arguments in support of this transaction point to the necessary investments in “NIS” by “Gazprom”. Also, the need for a “more flexible approach” during the negotiations was emphasized, precisely because of the need for stability of political and economic relations between the two countries. The sale of “NIS”

without holding a tender should have created appropriate favourable preconditions for the realization of the Russian project for the construction of the “South Stream” gas pipeline. The construction of the “South Stream” gas pipeline was of great importance for Serbia. On the one hand, Serbia would become an important gas transportation centre in the Balkans, while, on the other hand, it would contribute to the country’s energy security and stability. Other economic benefits are reflected in investment potentials and stimulating economic growth, as well as a certain profit from transit fees. Due to all the above, in 2013, the Assembly of Serbia adopted a law that envisages a special status for this gas pipeline. This act created the normative preconditions for signing a long-term agreement in 2012 between “Gazprom” and “Jugorosgas” on the supply of Serbia with gas by the end of 2021 in the amount of 1.5 billion cubic meters per year. This agreement ensured Serbia’s security in gas supply, at significantly lower prices. After the expiration of this arrangement, Russian gas was supposed to arrive in Serbia through the “South Stream” gas pipeline (for a more detailed analysis see Lazic-Jovic, Ladjevac 2018).⁴ Unfortunately, the realization of this project failed and it was cancelled (“disbanded”) in December 2014.

However, although the suspension of the “South Stream” project for the Republic of Serbia interrupted all its expectations, regarding that Serbia was “loyal to this project”, cooperation in the field of energy continued on the previously trodden path (the agreement between “Srbijagas” and “Gazprom” signed in 2012 is still valid). In that context, the current (October-November 2021) gas crisis in Europe (increasing the price of gas) did not have much effect on the Serbian economy, which, according to some sources (BBC 2021a), pays up to five times lower gas prices than the European market. This was certainly supported by the previously mentioned signed agreement between the two countries. At the time of writing this paper, there was a new agreement between the two countries, according to which Serbia was given another 6 months,

4 We will only add here that the interruption of the “South Stream” project was due to the lack of will of the EU to, according to Russian President Vladimir Putin, support this project (“Well, if Europe doesn’t want that (South Stream project, MT) to be implemented, it won’t be implemented.”). Bulgaria, as an EU member, is a country that had to comply with EU regulations (the Third Energy Package, which requires the separation of ownership and energy production). Being politically very passive, Bulgaria blocked the entire project.

during which the price of gas for Serbia will remain at \$ 270 (which is still among the lowest prices on the European market) (BBC 2021b). However, it must be emphasized that this is a temporary measure, with a time limit of 6 months, so it remains to be seen what will happen after the expiration of the planned time limit.

What is the structure of the foreign trade cooperation between the Republic of Serbia and the Russian Federation? According to the latest available data (Chamber of Commerce and Industry of Serbia 2021), in 2020 there was a decline (mostly due to the COVID-19 pandemic) in the trade between the two countries, so the total foreign trade amounted to 2,188.3 million EUR (2019 - EUR 3,179.4 million). The Republic of Serbia has achieved the largest foreign trade exchange with countries with which it has signed free trade agreements, while European Union member states account for 60.8% of the total trade. Interestingly, the Russian Federation is not among the main foreign trade partners of Serbia in the first five countries, while Russia ranks 4th on the import side (see Table 1).

Table 1. Main foreign trade partners of the Republic of Serbia, October 2021

Export	Mil. USD	Mil. EUR	Import	Mil. USD	Mil. EUR
Germany	2662.5	2233.6	Germany	3626.7	3042.0
Italy	1817.7	1524.3	China	3499.8	2937.7
Bosnia and Herzegovina	1513.0	1269.8	Italy	2247.5	1884.4
Romania	1218.5	1020.6	Russia	1377.2	1155.7
Hungary	1077.9	903.6	Turkey	1353.6	1136.4

Source: Statistical Office of the Republic of Serbia

The reason for the constant deficit on the Serbian side is the import of energy, which accounts for 60-80% of our total imports

from Russia, depending on the year. Certainly, in terms of the deficit, Germany, and China can still stand out. The following table shows the foreign trade exchange of the Republic of Serbia and the Russian Federation.

Table 2. Foreign trade between Serbia and Russia (in EUR)

Trade exchange		
2019		2020
3.179.486.2		2.188.339.5
Export		
2019	2020	Index 2020/2019
872.451.1	800.249.8	91.7
Import		
2019	2020	Index 2020/2019
2.307.035.1	1.388.089.7	60.2

Source: Chamber of Commerce and Industry of Serbia

A more detailed insight into the structure of foreign trade between Serbia and Russia shows that among the leading export products on the side of the Republic of Serbia are: apples (91.8 mill. EUR), tires for cars (47 mill. EUR), tights (45.3 mill. EUR), soybeans in grain (37.6 mill. EUR), medicines for retail (25.8 mill. EUR), while from Russia to Serbia are imported: gas - natural in gaseous state (296.3 mill. EUR), oil and oils from bituminous minerals, crude (269.3 mill. EUR), unclassified goods - military goods (182.4 mill. EUR), others aircraft or helicopter parts (51.2 mill. EUR), mineral or chemical fertilizers (47.6 mill. EUR). Therefore, the data that should worry the creators of Serbia's economic policy concerns the export structure of Serbian goods to the Russian market, because the structure of exports is dominated by raw materials or semi-final products, not final products, which is a characteristic of the structure of trade of underdeveloped or developing countries. This becomes even more alarming if we have in mind the Free

Trade Agreement with the Russian Federation, whose potentials, as it seems, we do not use adequately.

According to the Serbian Business Registers Agency, there are 851 active economic entities registered on the territory of the Republic of Serbia, whose majority of citizens are Russian citizens, ie legal entities registered in the Russian Federation. These are, mostly, business entities registered in the following activities: 1) professional, scientific, innovative, and technical activities (80); 2) manufacturing industry (74); 3) construction (53); 4) administrative and service support activities (49); information and communication (43) (BuySerbian 2021).

Foreign direct investments are also an important indicator of the economic development of the Republic of Serbia, but also its economic relations with other countries. According to the data of the National Bank of Serbia (NBS 2021), from 2011 to 2020, the inflow based on foreign direct investments in Serbia cumulatively amounted to 24.7 billion EUR, of which the largest investments were from the Netherlands (4.2 billion). Austria (2.6 billion), the Russian Federation (2.2 billion), China, including Hong Kong and Taiwan (2.1 billion), and Luxembourg (1.9 billion), which ranks Russia among the leading countries according to this indicator.

It is important to mention that the purchase of 51% of the stake in “NIS” by “Gazprom” in the period from 2000 to 2010, represents the second largest investment in Serbia, compared to the purchase of 67% stake in “Zastava Automobili” by the Italian company “Fiat”⁵, while it is a very interesting fact that from 2010 to 2020, among the 20 largest investors (companies), there is none from Russia (Stepanović 2020).

Significant cooperation between Serbia and Russia in the transport sector must not be overlooked. The Russian State Railways (RZD) and the Serbian Railways (ZS) have signed an agreement on the construction and reconstruction of four railways in Serbia, with a total length of 400 km. Also, on May 23, 2013, an agreement was signed between RZD International (a branch of Russian Railways) and the Serbian Railways on the procurement of diesel trains and the construction of railway infrastructure. The

5 In that same period, although there was a predominance of investments in the banking sector, the sale of “Beopetrol” to the company “Lukoil” also stands out in the top 20 (Stepanović 2020, 19).

Serbian contracting party has signed a loan agreement of 940 million USD for this business venture. An additional contract, signed in October 2014, delivered 27 new diesel trains worth \$ 100 million to Serbia, as well as spare parts for those trains worth \$ 2.6 million USD (December 2016 contract) (TACC 2021).

In terms of credit arrangements, Russia also occupies a significant position. In 2010, the Russian Federation provided the Republic of Serbia with a loan of 200 million USD for the stabilization of the country's balance of payments, which should be repaid by the end of 2021. At the beginning of 2013, in January, 800 million USD was set aside for the development of the above-mentioned infrastructure projects, such as the construction of new railways, the purchase, and the repair of diesel locomotives. In December 2016, the Russian side extended the term of the loan of 800 million USD for four years - until December 31, 2021. In April 2013, an agreement was signed on the allocation of another 500 million USD for budget support (until 2023) (TACC 2021).

Finally, it is important to add that to promote mutual economic cooperation, an agreement on a visa-free regime for all citizens was signed in Moscow on February 20, 2009, and verified in the National Assembly of the Republic of Serbia on April 29. In addition to the significant economic benefits of this agreement, it is worth noting that this is another important gesture towards improving bilateral, not only economic but also political relations between the two countries, based on the desire of both sides to improve their friendly relations (Službeni glasnik RS 2009).

Political, geopolitical, and economic challenges of future cooperation

To, within the limited extent of this paper, understand the essence of economic relations and economic cooperation between Serbia and Russia, a factor that must not be overlooked is the geopolitical dimension of their relations. More precisely, numerous issues such as Serbia's membership in the EU, including its attitude towards NATO⁶, the issue of sanctions aimed at Russia, energy and

6 The expansion of EU and NATO influence in the Western Balkans region has, in a way, been accepted by Russia. Nevertheless, her interest in this region has not lost its intensity. Using numerous political, economic, cultural, etc. mechanisms, Russia seeks to preserve and strengthen its presence

energetic security, the status of Kosovo and Metohija, are open political issues and ongoing political processes whose solution is vitally important not only for our country but for the whole region. Russia's policy towards these issues is of great importance, which is why it is important to understand its domestic policy, its political, economic, and geopolitical interests, as well as the position from which it acts in international relations.

At the beginning of the new millennium, and especially in the last few years, Russia's presence in this area is evident, especially in various social spheres, starting with politics, economy (especially in the field of energy), but also in terms of increasing its "soft power"⁷, which can be noticed most often in certain media (eg. Sputnik), as well as in the work of certain non-governmental organizations, scientific and cultural centres. Compared to the leading countries of the West, the channels of Russian "soft power" in Serbia are much more modest, and in addition, both in public and in politics, sympathy for Russia is not waning. The results of the public opinion poll - the attitudes of Serbian citizens towards Russia, conducted at the beginning of March 2020, speak in favour of that. According to the results of this survey, most citizens of Serbia rate the relationship between the two countries – 4, one-third – 5, almost a quarter – 3, while 2% is 4.2%, and only 1.5% of respondents give 1 - very bad attitude. The vast majority of respondents - 78% believe that relations between Serbia and Russia will be better in the future, 8% do not believe it will be better, while 14% could not comment on this issue. Of the total number of respondents, 38.5% are informed about the relations between Serbia and Russia through television, 23.1% through Internet portals, 11.1% by social networks, 10.9% by printed media, 8.9% through family, friends, and colleagues, while other answers occur in less than 6% of cases. Despite the

(as a counterweight to Western influence and in particular the United States), in the region. In this regard, the Republic of Serbia, as the most important political, economic and military factor in the region, is Russia's most important partner, through which it maintains its influence, so Serbia's decision to be militarily neutral in relation to current military alliances was approved and supported by Russia.

7 The gesture of Russian President Vladimir Putin, who signed a decree on the decoration of the President of Serbia with the Order of Alexander Nevsky for his great contribution to the development of cooperation between the two countries, is certainly worth mentioning here. It is important to mention that this recognition is rarely received by foreign citizens. This gesture - handing over the Order of Alexander Nevsky to a Serbian statesman - clearly indicates that the Russian Federation is satisfied with relations with Serbia, but also that it has expectations from it and its politicians related to the realization of its own plans (Djukic, Varga 2019)

visa-free regime, only 11% of respondents were in Russia, while 89% of them never visited it. As many as 40% of Serbian citizens believe that China is the largest donor, 17.6% cite the European Union, while only 14.6% point to Russia as the largest donor. The overwhelming majority of respondents - 86% of them - believe that Russia is a friend of Serbia, only 3% have the opposite opinion, while 11% do not know the answer to this question (Institute for European Affairs 2020).

However, there is no doubt that all the aforementioned economic cooperation projects, in addition to their economic importance for Serbia, are motivated, among other things, to further strengthen the presence of the Russian Federation in our country and then in the region. What emerges as a dilemma are the rather limited, first of all, economic opportunities of Russia, whose economic growth is based mostly on energy sources - oil and natural gas. The moment when the price of these energy sources on the world market falls inevitably reflects on the weakening of Russia's economic power. On the other hand, Serbia often "suffers" pressure from the West in the form of occasional recommendations, but also criticism of cooperation with Russia (as well as with China), which further complicates its international position, in a very delicate and, one might say, historically important period, in the struggle to preserve territorial sovereignty and integrity (survival of the southern Serbian province of Kosovo and Metohija within the state borders of the Republic of Serbia).

As it has been shown so far, various attempts and pressures, and even certain types of "trade" between the EU and Serbia, to recognize the independence of Kosovo and Metohija in exchange for full membership, have proved unacceptable. On the other hand, the membership of the Republic of Serbia in the EU is one of the most important Serbian foreign policy goals. Therefore, one gets the impression that the Republic of Serbia is, in a way, forced to pursue a policy of balancing between Russia (and China), on the one hand, and the EU on the other. Russia's (and China's) international influence on the Kosovo issue is of great importance to Serbia, which makes them important international allies, as well as any other country that is equally committed to resolving this issue. This further strengthens the favourable public attitude towards Russia. However, it is important to add that Serbia has developed

economic relations with those EU member states that have recognized (as well as those that have not) Kosovo's independence (such as Germany), which is in line with Serbia's commitment to becoming an EU member. So, as it can be seen, Serbia's international position is very complex, but some analysts point out that a solution can be expected when the EU becomes stable and strong enough to become an even more important factor in international relations, especially in combating the problems of growing populism. In addition, it is stated that changes in the relations (their improvement) between the West (EU) and Russia will occur only when the mandates of politicians in those countries expire (Djukic, Varga 2019). However, the Republic of Serbia remains in a very unenviable position when it comes to international relations, and the policy of balancing, as it seems, is currently the only sustainable path. The expectations of the "big ones" are significant, but the question of the possibility and ability of the Republic of Serbia to maintain such a course of foreign policy is always open. Regarding its attitude towards Russia, it can be concluded that there will be no significant changes.

This can be seen well in the example of the Ukrainian crisis (2013-2014). In response to this crisis, the United States and the EU imposed sanctions on Russia, the first of four rounds of which was imposed on March 17, 2014, and the last of the fourth, on December 18 of the same year. In addition to sanctions, Russia was expelled from the G-8 group as a member. Despite some international pressures, the Republic of Serbia did not accept this decision and did not impose sanctions on Russia. Moreover, one of Serbia's intentions was to increase the export of agricultural products to Russia, to replace certain agricultural products from countries that imposed sanctions on Russia. However, after the request of the European Commission, Serbia had to give up these intentions since it has been trying to become a member of the EU for many years.

Based on the above, Russia's aspiration to improve its image is evident, not only in Serbia but also in the region. Of course, such endeavours are often criticized, such as, according to some opinions, sending planes with Russian insignia that delivered aid to the victims of the 2014 floods, or the formation of the "Serbian-Russian Humanitarian Centre" in Nis. These are not just a matter

of public relations, but above all, a demonstration of soft power. More precisely, the attitudes are stated according to which the "Humanitarian Centre" in Nis is a dual-purpose location, which can be changed very easily if necessary (as an additional argument is the request of the Russian government to provide diplomatic immunity to its staff in Nis, according to the same principle as has NATO personnel training their Serbian counterparts). Such claims go a step further, so the Russian banking giant "Sberbank" is mentioned in a similar context (European Parliament, Directorate-General for External Policies of the Union, Sidlo, K., Hartwell, C. 2018). Without intending to check the authenticity of these views, which in rhetoric are very reminiscent of the Cold War period, when SFR Yugoslavia was in a similar position, we will mention only one of the actions of this Centre in Nis - a donation to members of the Serbian Ministry of Interior in April 2020, which consisted of 3,000 caps, 600 visors, 3,000 protective masks, 100 pieces of protective masks with a filter, 3,000 coats and 3,000 nozzles, to help fight the COVID-19 pandemic. However, there is no doubt that this issue will be just one in a series of problems in mutual relations, both between Serbia and the West and between Russia and the West.

In the spirit of the analysis of this part, we must briefly look at a special segment of economic cooperation between the Republic of Serbia and the Russian Federation, precisely in the sector of the arms industry. Although this cooperation has its historical roots, as we have seen in previous parts of this paper, it has significantly intensified in the last decade. This is supported by the agreement signed in September 2015 between the Ministry of Defense of the Republic of Serbia and "Rosoboronexport" ("Рособоронэкспорт") on the purchase of two multifunctional helicopters Mi-17B-5, which arrived in Serbia in June 2016. At the end of the same year, in December, within the framework of military-technical assistance, an agreement was reached between the two countries on the transfer of 6 MiG-29 fighters to the Republic of Serbia, which arrived in October 2017. In addition to the mentioned fighters, the delivery of 30 T-72S tanks and 30 BRDM-2 armored vehicles was agreed upon. The total value of the mentioned weapons is 600 million USD, and this is the first delivery of this type in the last 30 years. These are just some of the segments of military-technical cooperation, and various meetings are being held in the direction

of developing cooperation in the field of special equipment, etc. (TACC 2021).

As can be concluded, the future of economic cooperation between the two countries is conditioned by numerous political and even geopolitical challenges (and processes), of which we have mentioned only some of them. Having in mind the determination of the Republic of Serbia to become a member of the EU, will inevitably open the question of the legal framework of economic cooperation between Russia and Serbia. More precisely, the moment it becomes a full member of the EU, the Republic of Serbia will largely have to change the legal framework of economic cooperation and adjust it to EU standards. Namely, in that case, the trade and economic issues of Serbia will be transferred to the competence of the EU, which will mean the partial termination of certain Russian-Serbian agreements. Serbia's entry into the EU will also mean the termination of the Free Trade Agreement between Serbia and Russia, and it will be automatically excluded from the list of countries with which Russia has this type of cooperation.

Of particular interest, in the case that Serbia becomes a full member of the EU is going to be an issue of energy policy. Namely, it is to be expected that certain changes will take place in this sector as well because Serbia will have to respect the basic provisions of the EU energy policy. This means that Serbia will have to take on responsibilities and obligations related to the security of gas supply, taking into account the diversification of supply sources, which means that the share of energy supply from one source should not exceed 30% (European Parliament [EP] 2021). The diversification of European energy sources, to ensure energy security through solidarity and cooperation between EU countries, is one of the primary goals of EU energy policies.

Reasons for optimism in this segment can be found in the fact that the share of Russian energy exports to EU countries is around 30%, which would mean that the eventual accession of Serbia to the EU will not significantly affect the current position of Russia in Serbia and the EU. Observed from the position of the Russian economy, the eventual membership of Serbia in the EU will not have any significant negative effects on the Russian economy, because most of Russia's exports to Serbia are energy

resources. Nevertheless, the Russian economy in Serbia will face several restrictions caused by EU competition rules. On the other hand, although full membership in the EU brings numerous economic benefits, the Serbian economy will suffer certain negative consequences since many forms of joint economic cooperation will be terminated, which, at the moment, go beyond the traditional exchange of goods (Maksakova 2014).

Conclusion

The rich political, cultural, and religious history of mutual relations between Serbia and Russia is one of the cornerstones of economic cooperation between the two countries. In this paper, we have tried to present the genesis of their economic cooperation, as well as the most important industries around which cooperation is particularly intensified. To offer a comprehensive and objective approach to analysis, we have placed mutual economic cooperation between Serbia and Russia in an appropriate historical context in which we have tried to present and understand the political opportunities and circumstances that generated the quality of relations between the two countries and their economic cooperation. The turbulence of political circumstances, both in terms of their domestic policy and on the international scene, was reflected in the quality of their mutual economic cooperation. There are many challenges that these countries have faced, but in the end, there has always been a certain moment of common interests which realization requires a high level of quality cooperation, based on mutual respect and understanding.

There is an impression that Serbia still has many obstacles and challenges on the way to its full integration (political and economic) in the EU. Until then, we must take into account the economic potential for development that we as a country currently have. One of them is, of course, economic cooperation with the Russian Federation. In that context, the Serbian economy must work even harder to improve the potential of domestic companies, to remove all those obstacles that hinder the placement of domestic products on the Russian market. Much more work must be done on the development of distribution channels, on raising the quality of domestic products, expanding their range, as well as on raising

the quality of the structure of mutual trade. There is still room for progress on Russian investments in the Serbian economy. Also, stimulating the development of domestic small and medium enterprises and their cooperation with Russian companies is of great importance. The potentials we have in economic cooperation with Russia, which is based on the Free Trade Agreement, have not been used adequately. Serbia must work much harder to improve its economy, its institutions (political and economic), because no other country has such an open path to such a large and important market as Serbia has.

In the end, it would be naive to believe that in the numerous economic concessions of the Russian side to the Serbian economy, there is no certain political influence. Likewise, an equally naive claim would be that everything is politics. It may be more accurate to say - everything is economics. However, with the understanding and acceptance of the fact that certain political decisions have economic interests, and that economic decisions can serve the realization of certain political interests, for the sake of objectivity, we began this short analysis of economic cooperation between Serbia and Russia by analysing their political relations, placing them in the adequate historical context. At their centre, in addition to many common points of contact throughout history, interests have prevailed. Such an understanding of our relations helps us to understand them better and to develop and deepen them starting from that position.

References

BBC. 2021a. „Srbija, struja i gas: Da li se energetska kriza u Evropi preliva na domaće tržište?“. Last accessed 29.11.2021. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-58930351> 29.11.2021.)

BBC. 2021b. „Srbija, Rusija i energenti – „Cena gasa ostaje 270 dolara u narednih šest meseci – uštedeli smo jedan stadion“. Last accessed: 29.11.2021. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-59401402>

BuySerbian. 2021. „Privredna saradnja: Republika Srbija – Ruska Federacija.“ *BuySerbian*. Last accessed 27.11.2021. <http://buyserbian.com/sr/privredna-saradnja-republika-srbija-ruska-federacija/>

Dukic Đukić, Srećko i Varga, Boris. 2019. “Rusija i Balkan – ekspanzija i potiskivanje“, *Spoljnopolitičke sveske*, 02/2019:4-47. Beograd: Evropski pokret u Srbiji – Forum za međunarodne odnose

Dukic Đukić, Srećko. 2015. „Odnosi Srbije sa Rusijom – osvrt na postjugoslovenski (postsovjetski) period“, u: *Izazovi spoljne politike Srbije*, ur. Jelica Minić, 31-37, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Evropski pokret Srbija.

European Parliament [EP]. 2021. “Energy policy: general principles.“ *European Parliament*. Last accessed 12.10.2021. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/68/energy-policy-general-principles>.

European Parliament, Directorate-General for External Policies of the Union, Sidlo, K., Hartwell, C. 2018. *Saradnja Srbije sa Kinom, Evropskom unijom, Rusijom i Sjedinjenim Američkim Državama*, European Parliament. <https://data.europa.eu/doi/10.2861/18061>

Institut za evropske poslove. 2020. „Stavovi građana Srbije prema Rusiji – istraživanje javnog mnjenja – mart 2020“, Research No 21. Beograd: Institut za evropske poslove.

Lazić-Jović, Ana i Lađevac, Ivona. 2018. “Odnosi Srbije i Rusije – uticaj na međunarodni položaj naše zemlje“, u: *Srbija i svet u 2017. godini*, 173-196, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Максакова, Мария Андреевна. 2014. “Внешнеэкономическое сотрудничество России и Сербии: состояние и перспективы развития“, *Российский внешнеэкономический вестник* 1/2014:4-117.

National Bank of Serbia. 2021. Last accessed 30.11.2021. <https://www.nbs.rs/sr/scripts/showcontent/index.html?id=16886&konverzija=no>

РИА Новости. 2020. „Межгосударственные отношения России и Сербии.” June 23, 2020. Last accessed 27.09.2021. <https://ria.ru/20200623/1573354877.html>

Романенко, Сергей. 2005. „Что в имени тебе моем?” Независимая Россия и распад Югославии“, *Migracijske i etničke teme* 21(4):339-364, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti (IMIN)

Serbian Chamber of Commerce, Chamber of Commerce and Industry of Serbia. 2021. “Foreign Trade Serbia - Russian Federation”. Last accessed 29.11.2021. <https://pks.rs/pre-gled-spoljnotrgovinskih-kretanja>

Serbian Development Agency. 2021. *Serbia-Russia Free Trade Agreement*. Last accessed 29.11.2021. <https://ras.gov.rs/podrska-izvozu/sporazumi-o-slobodnoj-trgovini>

Službeni glasnik RS. 2009. *Zakon o potvrđivanju sporazuma između Vlade Republike Srbije i Vlade Ruske Federacije o uslovima uzajamnih putovanja državljana Republike Srbije i državljana Ruske Federacije*, br 31, 30. april 2009.

Službeni list SRJ. 2001. *Zakon o potvrđivanju sporazuma između savezne vlade Savezne Republike Jugoslavije i vlade Ruske Federacije o slobodnoj trgovini između Savezne Republike Jugoslavije i Ruske Federacije*. Međunarodni ugovori, br. 1/2001.

Statistical Office of the Republic of Serbia. 2021. Last accessed 30.11.2021. <https://www.stat.gov.rs/>

Stepanović, Biljana (ur). 2020. *Investicije u Srbiji 2000 – 2020*, specijalno izdanje, Beograd: Business Info Group

TACC. 2021. “Российско-сербские экономические отношения. Досье”, December 18, 2017. Last accessed 27.09.2021. <https://tass.ru/info/4822331>

Timofejev, Aleksej i Miloradović, Goran. 2018. “Srpsko-ruski odnosi 1804-1917”, u: *Srbija – Rusija, Jugoslavija – SSSR, povodom 180 godina diplomatskih odnosa*, 5-19, katalog izložbe, Beograd: Arhiv Srbije, Arhiv Jugoslavije.

Životić, Aleksandar. 2018. „Jugoslovensko – sovjetski odnosi 1918 – 1991“, u: *Srbija – Rusija, Jugoslavija – SSSR, povodom 180 godina diplomatskih odnosa*, 35-69, katalog izložbe, Beograd: Arhiv Srbije, Arhiv Jugoslavije

Марко Тмушић

ЕКОНОМСКА САРАДЊА СРБИЈЕ И РУСИЈЕ - ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Апстракт

Вековима стара сарадња Србије и Русије заснована је на историјској, политичкој, културној и верској блискости двеју земаља, уз међусобно уважавање и поштовање. Међутим, историјски гледано, важно је нагласити да су на односе ове две земље често утицале међународне политичке и економске прилике. Важно је нагласити, а што ће се показати у раду, да српски народ има веома снажан сентимент према Русији, која је кроз бројне тешке историјске тренутке у нашем народу увек доживљавана као нека врста уточишта и заштитника. Међутим, објективност у анализи политичке и економске сарадње ове две земље захтева да се оне посматрају кроз призму њихових политичких и геополитичких интереса. У том контексту, Руска Федерација, као једна од водећих држава у свету (по политичком и економском утицају) је важан партнер Републике Србије на међународној сцени, док је значај Републике Србије за Руску Федерацију претежно геополитички, која је један од најважнијих политичких, економских и безбедносних фактора на овим просторима. У том контексту биће анализирана економска сарадња ове две земље, односно њени потенцијали и изазови у будућности.

Кључне речи: економска сарадња, економски односи, Република Србија, Руска Федерација

Горан Николић*

Институт за европске студије, Београд

УТИЦАЈ ИНСТИТУЦИОНАЛНО-ЕКОНОМСКИХ АРАНЖМАНА СРБИЈЕ И РУСИЈЕ НА МЕЋУСОБНУ ТРГОВИНСКУ РАЗМЕНУ 2000-2021.**

Сажетак

Предмет рада је анализа могућих ефеката Споразума о слободној трговини Србије са Русијом (односно ЕАЕУ) из јула 2021, који се базира на ранијим уговорима о слободној трговини (почевши од Споразума са РФ августа 2000.). Циљ рада је детектовати где леже могућности за раст и унапређење квалитета размене две земље, у контексту предузетих напора ка додатној либерализацији. Поред израчувања и оцењивања тренутне и потенцијалне динамике робног извоза и увоза две стране, анализом промена структуре робне трговине Србије и РФ покушавамо да проценимо могућности њеног будућег раста. Добијени резултати указују да је после релативно динамичне робне трговине закључно са 2013, од те године дошло до практичне стагнације у вредности међусобне размене, док је иначе неповољна структура српског робног извоза на руско тржиште додатно погоршана. Ипак, недавно потписани Споразум о слобододној трговини могао би бити подстицај

* Виши научни сарадник; goranvnikolic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру Програма истраживања Института за европске студије за 2021. годину који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

извозу домаћег агро-прехрамбеног комплекса, пре свега услед либерализације у тој области које су српски преговарачи успели да уврсте у уговор.

Кључне речи: Србија, Русија, извоз/увоз, зона слободне трговине

Развој зоне слободне трговине Србије и Русије од августа 2000. до јула 2021.

Зона слободне трговине између Савезне Републике Југославије (СРЈ) и Руске Федерације (РФ), асиметрична у корист Србије (која је правни наследник споразума од 2006.) услед повлашћеног третмана српских предузећа, оформљена је августа 2000. Наредних година су многи то видели као велику предност Србије у односу на друге земље региона и шансу за привлачење страног капитала, односно предузећа која би могла видети лоцирање своје производње у Србији као пут за освајање руског тржишта. Ипак, извоз на руско тржиште компликовала су три царинска режима. Поред зоне слободне трговине, за необухваћене производе чији значај и број није мали, примењује се и режим најповлашћеније нације као и преференцијални третман. Царина се плаћа на акцизне робе (алкохол, цигарете), памучне трканине, белу технику, путничке аутомобиле, док је она код лекова негде укинута а негде снижена. Проблем за домаће извознике представља и процедура око добијања печата за уверење о пореклу робе јер барем половина компоненти извезеног производа мора бити домаћег порекла. Поред осталог, отежан је и извоз намештаја где Русија даје предности страним фирмама које лоцирају производњу у земљи. Одредбе поменутог споразума примењивале су се и док није био ратификован, мада није било могуће мењати листу од 5% производа на које се и даље плаћала царина.

У априлу 2009. ступила је на снагу проширена листа производа на које се, при трговању са Руском Федерацијом, неће плаћати царина. То се односи на све лекове, кланичне

и кондиторске производе, сок од јабуке, пиво, вина, сапуне, фрижидере, замрзиваче, неке врсте тепиха, постељину и разне друге робе. Како је Русија велики произвођач предива и памучних тканина, ти производи нису добили слободан приступ на домаће тржиште (док нпр. шећер, има за РФ стратешки значај, па је тако и он изостављен). Дакле, и поред проширења листе роба изузетих од царина и даље су постојале три листе изузетака, које се, добрим делом, односе на производе које би ми могли да извозимо у Русију.

Важно је поменути да је Русија крајем 2012. Србији одобрила зајам од милијарду долара за покривање буџетског дефицита, те да је потписивањем Споразума са РФ о испорукама природног гаса крајем 2012. обезбеђено стабилно снабдевање српског тржишта тим енергентом у наредних десет година. Иначе, овај споразум је део Енергетског споразума, које су две земље потписале 2008, који је поред Гаспромнефт већински преузео НИС са обавезом да инвестира у ревитализацију „Рафинерије нафте“ у Панчеву (коначно, НИС је купио Петрохемију, која је фактички била неспособна да функционише без подршке државе, почетком 2022.)

На бази примене зоне слободне трговине Србије са Русијом, Казахстаном и Белорусијом, од јула 2021. отпочело је спровођење новог Споразума о слободној трговини између Републике Србије и Евроазијске економске уније (ЕАЕУ). Иако су пет земаља потписници овог споразума, за Србију је његов најважнији део онај који се односи на продубљивање сарадње са највећим трговинским партнером међу њима – Русијом, с којом се последњих година бележи слаба динамика међусобне размене. Овај споразум значи проширење листе робе која се извози без наплате увозних дажбина (чак 99% робе из Царинске тарифе). Оно што је најважније је да Србија задржава изузетно повлашћен третман при извозу на руско тржиште (на које отпада 9/10 трговинске размене са ЕАЕУ), што је био један од главних циљева преговора (иначе, Споразум је проширен на још две државе – Јерменију и Киргизију, а задржан је висок степен либерализације трговине који се примењивао према билатералним споразумима о слободној трговини са РФ, Белорусијом и Казахстаном). Према новом Споразуму роба се може куповати и продавати и на основу

купопродајних уговора са трећим лицима-посредницима (Plutonlogistics 2021).¹

Анализирајући ефекте Споразума Србије са ЕАЕУ из јула 2021. године Иван Николић (2021, 19-22) сматра да је тај уговор најзначајнији за пољопривреду и прехранбену индустрију. Са аспекта вредности, најзначајнији производ који би могао допринети прирасту домаћег извоза у бесцаринском режиму су цигарете. Имајући у виду тарифне квоте од две милијарде комада годишње, он процењује да би по том основу извоз могао бити додатно повећан за око педесет милиона евра, пре свега у РФ. Поред тога, преференцијални третман сада добијају и одређене врсте сирева и ракија, али је њихов потенцијал гледајући прираст робног извоза скроман, не већи од пет милиона евра. Интересантни производи за тржиште ЕАЕУ могу бити и: конзервирано воће и поврће, џемови, сокови, компоти, саднице јестивог воћа и калема ружа, лекови, керамичке плочице, намештај, храна за кућне љубимце (док би се могла унапредити кооперација у грађевини и информационим индустријама). Такође, иностране компаније у Србији би могле да искористе слободан, бесцарински приступ тржиштима ЕАЕУ. Наиме, међу првих десет најзначајнијих извозника из Србије у Русију, која чини домиантан део извоза на тржиште ЕАЕУ, девет су корпорације које су власништво страних инвеститора. Узимајући у обзир техничке захтеве квалитета за улазак на тржиште ЕАЕУ, некада строжији од европских, српске фирме морају додатно инвестирати да би у перспективи понудиле компетитивне робе.

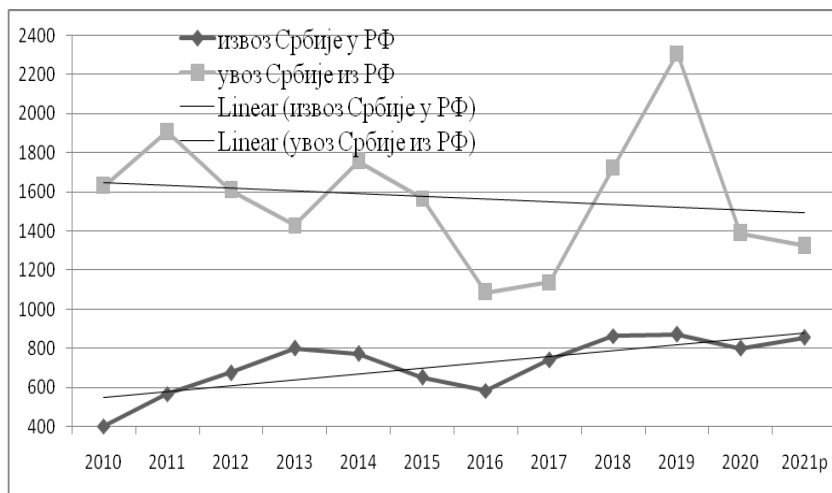
Тенденције робне размене Србије и Русије од 2000. године

За разлику од других земаља трговинских партнера, у које се извоз после кризне 2020. године брзо и снажно опоравио ситуација са РФ није тако повољна. Наиме, у првих

¹ Наиме, да би роба имала бесцарински третман, потребно је да буде у потпуности добијена у некој од земаља потписница, или да је прошла довољну обраду у Србији, тако да вредност употребљеног материјала страног порекла буде мања од 50% вредности робе која се извози. Важи и могућност кумулације порекла, тако да ће се сматрати да је роба из Србије – ако је тамо добијена, а материјали који су употребљени су из земаља ЕАЕУ, при чему ти материјали не морају да прођу довољну обраду.

девет месеци 2021. извоз изражен у еврима порастао је тек за 7,3%, скоро четири пута спорије од раста укупног извоза земље. Дакле, робни извоз Србије у РФ, упркос слободном трговинском режиму и преференцијалном статусу појединих производа, годинама веома споро расте. Када искључимо енергенте и производе наменске индустрије никакве битније промене нећемо запазити ни код руског извоза у Србију. То је свакако питање које се мора опет наћи пред представницима Мешовитог комитета за праћење овог споразума, како би се нашле нове могућности за унапређење економских односа две државе. Проблем је што Србија извози у РФ једноставне и радно интензивне производе (нпр. јабуке чине чак 13,6% укупног робног извоза у првих шест месеци 2021). Додатно, већина најзаступљенијих производа, на којима почива српски извоз у Русију, има много бољу пропулзију у остатку света него на руском тржишту. Проблем је поред осталог, немогућност производње већег обима, као и транспортни и логистички трошкови.

Графикон 1. Вредности и линеарни тренд српско-руског робног извоза и увоза 2010-2021.

Извор: (РЗС 2021)

Српски извоз у Русију је са 92 милиона евра 2000. порастао на процењених 855 милиона евра 2021, док је увоз повећан са 303 на пројектованих 1324 милиона евра у истом раздобљу. На основу тих података израчунали смо просечне стопа раста робног извоза 2000-2020, и она је износила 11,4%, што је нешто ниже од стопе раста укупног извоза (11,8%), док је нпр. раст извоза у ЕУ28 био знатно бржи (15,8% просечно годишње). Увоз из РФ је такође имао спорију динамику од укупног и увоза из ЕУ28, растући 7,9% просечно у прве две деценије 21. века, наспрам 10,1%, односно 12,1% (укупни и робни увоз из ЕУ28). Ако динамику раста за првих девет месеци 2021. пројектујемо на целу годину доћићемо до просечних дискретних стопа раста размене за период 2000-21. који указују на даље успоравање динамике извоза и посебно увоза из РФ. Наиме, док је просечна стопа раста укупног извоза Србије 13% за тих 21 годину, раст робног извоза у РФ се успорио на 11,2%. Увоз из РФ је такође имао спорију динамику од укупног увоза, растући 7.3% просечно у првих 21 годину 21. stoleћа, док је укупан увоз просечно повећаван за 10,3% у истом раздобљу. Наравно овакве разлике у стопама раста имплицирају опадање удела РФ у укупном робном извозу и увозу Србије од 2000. до 2021, што се може видети на приложеном графикону, где је такође видљива опадајућа динамика увоза из Русије почевши од 2010. Овде треба додати да је пад удела увоза последњих година последица смањења цена енергената, те да ће њихов пораст од првог квартала 2021. извесно повећати удео РФ у укупном увозу Србије током 2022. (нпр. цене гаса се рачунају на основу цена нафте, али тек након протока девет месеци).

Графикон 2. Удео Русије у укупном српском робном извозу и увозу 2000-2021.

Извор: (РЗС 2021)

На успорену динамику размене две државе утицале су западне санкције према Русији увођене фазно од 2014, те снажан пад цена енергената на светском тржишту од исте године. Анализирали смо ефекте санкција на основни облик економске сарадње Србије и Русије: извоз и увоз робе у/из Русије, пре и после увођења санкција. Поред овог темељног облика економских односа, санкције ЕУ и Русије свакако су ограничиле (али не тако снажно) трговину услугама, као и друге облике кретања капитала. То су првенствено СДИ, које

су углавном биле усмерене из Русије у Србију, значајно су смањене од 2014, а у мањој мери и портфолио инвестиције.

Табела 1. Просечне стопе раста домаћег робног извоза и увоза у/из Русије

Период	Раст извоза Србије у РФ	Раст увоза Србије у РФ
2000-2013	18.1	12.7
2013-2019	1.4	8.3
2013-2020	0.0	-0.4
2013-2021	0.9	-1.6
2000-2020	11.4	7.9
2000-2021	11.2	7.3

Извор: калкулације аутора на основу података РЗС, изражених у еврима (2021).

Додатне потешкоће при мерењу ефеката санкција чини то да се предузећа у тржишним економијама прилагођавају променљивим условима пословања у потрази за максимизирањем профита, што значи да би прекиди билатералних трговинских односа стога могли довести до ефеката преусмеравања трговине. Оно што је важно је снажна разлика између два периода, где је 2013. кључна година. Наиме, у периоду 2000-2013, упркос кризи 2008-2009, Србија је забележила снажан раст извоза (и увоза) у Русију. Просечан раст износио је 18,1%, израчунат на основу података изражених у еврима, док је увоз порастао за 12,7%. Уследио је снажан пад у периоду 2015-2016, са незнатним опоравком касније тако да су обе стопе раста у раздобљу 2013-2020. биле практично на нули.

Нема сумње да је пресудан фактор за значајан пад руске спољне трговине пад цена горива, али је такође јасно да улогу играју и ефекти низа санкција ЕУ. Каснија девалвација рубље смањила је спољну увозну тражњу за српским извозом. Наиме, негативан фактор за конкурентост српског извоза на руском

тржишту била је драстична депресијација рубље од средине 2014. (Xe Currency Data API 2021), док је динар фактички био фискиран према евр у последњих седам година. Скоро па преполовљања вредност руске монете према валути Еврозоне учинила је увоз скупљим на руском тржишту, што је отежало посао домаћих привредним субјектима у конкуренцији са руском предузећима. С друге стране, позитиван ефекат проистекао је из пада цене енергената (смањени издаци на увоз сирове нафте и природног гаса), што је био и главни разлог тако снажне депресијације. Наиме, руска монета је изгубила 43% своје вредности према евр у од средине јуна 2014. до средине октобра 2021, док је пад још био израженији током другог квартала 2021, када је вредност рубље грубо била преполовљена.

Графикон 3. Број јединица руске рубље за један евро у периоду 2011-2021.

Извор: (Xe Currency Data API 2021)

Када је у питању промена структуре српског извоза у Русију, индикативан је снажан раст групе: јестиво воће и ораси чији је удео био отприлике 1/5 у 2019. (са 9,9% у 2013.), што је повезано са (позитивним) утицајем санкција. Такође, шестоструки раст удела детектован је у групама производа од папира и картона, са скоро истим темпом апсолутног раста долара. С друге стране, групе - попут дрвета и производа од дрвета, тепиха, намештаја, алуминијума, бакра, пластике - забележиле су пад извоза у истом периоду. Што се тиче структуре извоза Србије у РФ генерално гледано – нема неких побољшања, већ супротно. Имајући у виду стагнацију, односно

благ пад робног извоза у РФ 2013-2020. (док је укупан српски извоз знатно порастао у истом периоду) и благо погоршање његове структуре од 2013. (док структура укупног српског извоза није значајно промењена у посматраном период) може се рећи да су западне санкције Русији негативно утицале на Србију. Важно је напоменути снажан раст извоза у РФ пре 2014, што значи да би се без санкција (и без пада укупне тражње РФ) могло очекивати да се овај тренд настави (потребно је мерити 'изгубљени извоз').

Квалитативне промене трговинске размене две земље

Структурне промене домаћег извоза и увоза из РФ посматраћемо кроз њихову промену у 2019. у односу на 2007, те кроз њихово поређење са истим индикатором у укупној размени Србије. Интенционално нисмо користили податке за 2020. који због кризе узроковане пандемијом КОВИД 19 искривљавају стварну слику структуре међусобне размене две државе.

Коришћени су подаци из базе података Управе царина Србије, односно Уједињених нација о робној трговини (The United Nation COMTRADE Database 2020) за 2007. и 2019. према Стандардној међународној трговинској класификацији (СМТК). Подаци за укупни извоз Србије преузети су са сајта, односно из саопштења РЗС (2021).

У графикону 1. су дата кретања удела 'Human (and physical) capital' интензивних производа у домаћем извозу (и увозу) у РФ и свет. Узета је класификација по факторској интензивности у складу са студијом Kandogan-a (2005, 31). Методологија Кандоган-а узима у обзир претежну факторску интензивност робних одсека СМТК. Све 'Human (and physical) capital' интензивне производе, без обзира на ниво примењене технологије, смо интегрисали у једну уместо три групације. Наша интенција је да преко ове групације, која најбоље одсликава достигнути квалитетивни ниво размене две земље прикажемо евентуалне структурне промене у размени Србије и РФ, наравно уз компаративни увид. Циљ је да откријемо да

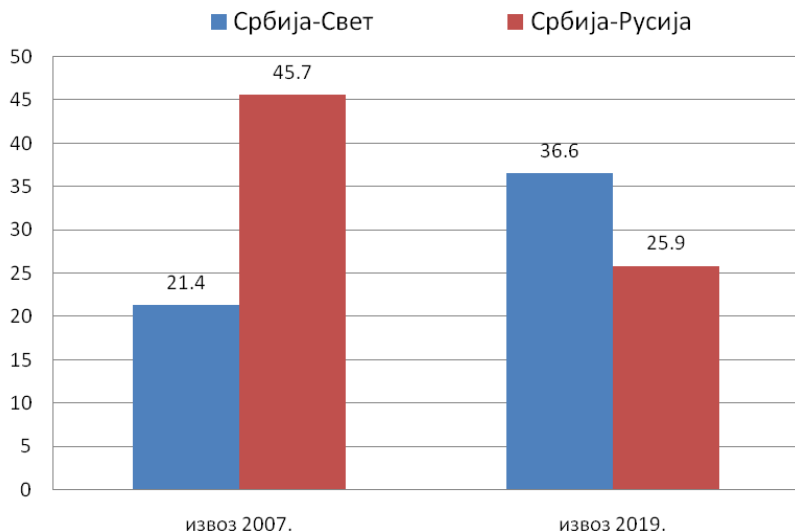
ли је дошло до пожељне промене факторске интензивности извоза Србије у РФ и домаћег увоза из РФ у правцу пораста производа више фазе прераде. 'Human (and physical) capital' интензивни производи обухватају највећи део сектора 5 (Хемијски производи) искључујући одсеке 51 и 56, цео сектор 7 (Машине и транспортни уређаји) без одсека 79, као и одсеке 87 и 88 (Kandogan 2005, 31).

Треба поменути да постоје бројна методолошка ограничења које коришћење структурних индикатора какав је овај, посебно за мање економије, каква је и српска, носи. Наиме, инцидентан пораст удела једног или два одсека, што при иначе малом обиму извоза није тешко постићи, може потпуно променити структуру и приказати је као веома напредну или обрнуто.

Посматрајући удео 'Human (and physical) capital' групације 2007. и 2019, која највише опредељују сумарни квалитет структуре извоза (и увоза), и коју чине производи вишег нивоа финализације, може се говорити о значајном погоршању квалитета српског робног извоза у РФ. То указује да је извоз, практично, постао још више заснован на производима ниже фазе прераде. Структура извоза Србије у РФ по факторској интензивности производа показује да се већински део домаћег извоза, током посматраних година базирао на ресурсним и примарним производима, и да се ту ситуација знатно погоршала.

Када се посматра структура укупног домаћег извоза по факторској интензивности види се да је она повољнија од структуре извоза у РФ, док су тенденције обрнуте. Овај помак се може повезати са интеграцијом српске економије у глобалне ланце вредности (Global Value Chains - GVCs), посебно оне европске, где су инвестиције из Немачке и Италије, са отварањем компанија скоро искључиво за извоз (истина у великој мери роба које се не могу сматрати високотехнолошким) одиграле кључну улогу.

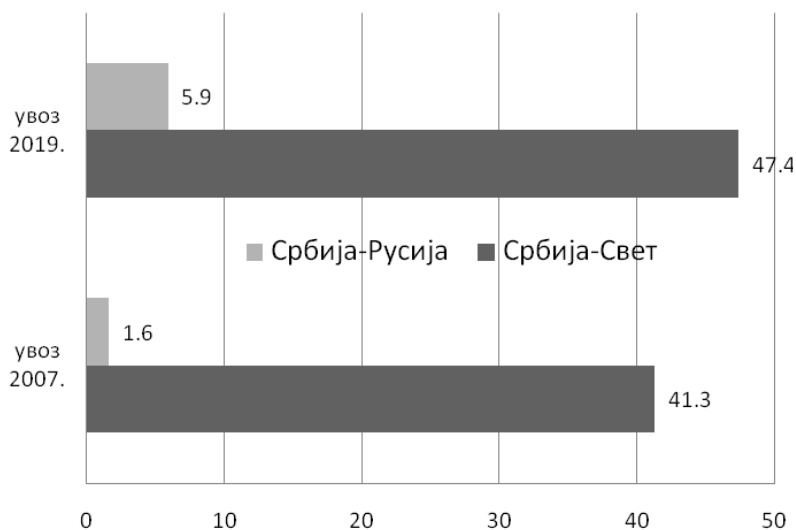
Графикон 4. Удео „human and physical capital“ интензивних производа у укупном и робном извозу Србије у РФ

Извор: Калкулације аутора на основу података РЗС, изражених у сврима (2021).

На страни увоза из РФ, као што је и очекивано, доминантан део чине ресурсни производи, и то се није битно мењало током посматраног раздобља (увоз Србије из Русије првенствено се заснива на нафти и дериватима и гасу, а у мањој мери на робама као што су: ђубрива; предива, тканине и текстилни производи, обојени метали). Удео „human and physical capital“ групације је скроман и његова растућа динамика је стога ирелевентна. Ако погледамо структуру укупног увоза Србије, може се приметити да доминантан део увоза чине „human and physical capital“ и ресурсни интензивни производи (сваки преко две петине у 2007), да би се удео „human and physical capital“ интензивних производа повећао у 2019. што је тенденција повезана са повећаном софистицираношћу српске увозне тражње.

Графикон 5. Удео “human and physical capital“ интензивних производа у укупном и робном увозу Србије из РФ

Извор: Калкулације аутора на основу података РЗС, изражених у еврима (2021).

По “Harmonized System” класификацији, најважнијих производа извезени у Русију током периода 2018-2020 били су: Јестиво воће и ораси; кора агрума или диње; Машине, механички апарати, нуклеарни реактори, котлови; њихови делови; Гума и производи од гуме; Одећа и додаци за одећу, плетени или кукичани; Фармацеутски производи; Уљано семе и плодови уљарице; разна зрна, семенке и плодови; Папир и картон; производи од папирне масе, папира или картона; Пластика и производи од пластике.

Табела 2. Удео најважнијих производа у српском извозу у Русију 2018-2020.

	2018	2019	2020
Јестиво воће и ораси; кора агрума или диње	18.2	17.7	20.1
Машине, механички апарати, нуклеарни реактори, котлови; њихови делови	9.3	10.9	10.9
Гума и производи од гуме	7.9	8.8	8.5
Одећа и додаци за одећу, плетени или кукичани	12.6	10.4	7.9
Фармацеутски производи	7.5	7.4	5.7
Уљано семе и плодови уљарице; разна зрна, семенке и плодови; индустријски или медицински ...	1.4	3.6	5.1
Папир и картон; производи од папирне масе, папира или картона	5.6	4.5	3.9
Пластика и производи од пластике	4.1	4.6	3.9

Извор: Израчунато на основу The United Nation COMTRADE Database (2021)

На страни увоза доминантну позицију држали су: Минерална горива, минерална уља и производи њихове дестилације (битуменске материје), углавном са преко половином укупног увоза из РФ; Роба која није наведена на другом месту; Ђубрива; Дуван и произведене замене за дуван; Авиони, свемирски бродови и њихови делови; Пластика и производи од пластике; Неорганске хемикалије; органска или неорганска једињења племенитих метала, метала ретких земаља; Гума и производи од гуме.

Табела 3. Учешће најважнијих производа у српском увозу из Русије 2018-2020.

	2018	2019	2020
Минерална горива, минерална уља и производи њихове дестилације; битуменске материје; минерал ...	68.5	52.9	44.3
Роба која није наведена на другом месту	1.9	1.9	14.2
Ћубрива	3.1	4.9	9.9
Дуван и произведене замене за дуван	2.8	2.7	5.3
Авиони, свемирски бродови и њихови делови	1.8	7.9	3.9
Пластика и производи од пластике	2.2	2.1	3.2
Неорганске хемикалије; органска или неорганска једињења племенитих метала, метала ретких земаља, ...	2.3	1.8	2.5
Гума и производи од гуме	2.1	1.5	1.8

Извор: Израчунато на основу The United Nation COMTRADE Database (2021)

Иначе, међу првих десет најзначајнијих извозника из Србије у Русију, девет су корпорације које су власништво страних инвеститора, а од тога осам из ЕУ у најразличитијим областима пословања: од пољопривредно прехранбене производње индустрије текстила и одевних предмета, беле технике и грађевинских материјала, до прикључних возила, гумарске индустрије и производње лекарских и медицинских препарата итд.

Потенцијал будуће размене две земље

Србија има са РФ, односно ЕАЕУ, зону слободне трговине, која због „изузетака“ за производе где две земље

имају снажне извозне потенцијале онемогућава пуну реализацију спољнотрговинских потенцијала обе стране. После солидног раста у првих 13 година 21. века, размена две државе практично стагнира. Структура извоза Србије у РФ по факторској интензивности производа указује да “Human (and physical) capital” интензивни производи чини релативно скроман удео, те да се сходно томе скоро половина извоза базира на ресурсним и примарним производима (знатно више него код укупног извоза земље), и да се ту ситуација знатно погоршала. Када је у питању увоз из Русије, његов доминантан део чине ресурсни производи (енергенти), и то се није битно мењало током посматраног периода.

Оно што се чини готово извесним је да ће се током треће деценије овог века наставити, иначе значајно апсолутно повећање српског извоза, на шта указују поред процена референтних организација и искуства других транзиционих земаља. Пројекције ММФ-а (IMF 2021) указују на брзи раст обима извоза роба и услуга у периоду 2022-2026 (извоз роба и услуга требало би да расте по просечној стопи од 6,1%, а увоз од 6,2%). На бази поменутих пројекција ММФ-а о солидном укупном расту размене Србије у наредном петогодишту, те очекиваним ефектима Споразума са ЕАЕУ, који би би могао подстаћи извоз пољопривредно-прехранбеног сектора, посебно цигарета, можемо очекивати наставак раста размене са РФ. Међутим, тренд пада удела ове земље у укупном извозу и увозу тешко да ће бити заустављен, што је повезано с повећаним умреженошћу земље у глобалне ланце снабдевања компанија из ЕУ које постају највећи српски извозници.

Када је у питању пројекција српског увоза из РФ базична детерминанта ће бити цена енерганата у наредним година, будући да се земља искључиво снабдева природним гасом и нафтом из те земље (евентуални увоз из Казахстана иде преко руских фирми). ММФ (IMF 2021) пројектује да ће просечна цена барела Брент сирове нафте опати 1,5% у 2022, да би се благ силазни тренд наставио у свакој следећој години до 2026, када ће просечна цена бити за 13% мања него у 2021. Када је у питању руски природни гас, ММФ предвиђа да ће се његова просечна цена остати практично непромењена у 2022. у односу на 2021, да би потом из године у годину опадала закључно са

2026, када би требало да буде на 53,3% просечне вредности из 2021. То имплицира да ће након повећаних издатака, тј. раста вредности увоза по том основу у првом кварталу 2022, Србија може очекивати прво стабилизацију, а потом пад увозних трошкова по питању природног гаса.

Закључак

Захваљујући Споразуму о слободној трговини са РФ из августа 2000, те његовим каснијим унапређењима, одржана је релативно динамична робна размена Србије и РФ у првих 13 година 21. века. Након те године, услед западних санкција против Русије, али пре свега због слабљења увозне тражње РФ повезане са преполовљавањем цена енергената на светском тржишту, долази до практичне стагнације у вредности међусобне трговине. Истовремено, и до тада неповољна структура српског робног извоза на руско тржиште додатно је погоршана. Средином 2021. потписани Споразум о слободној трговини могао би бити подстицај повећаном извозу у РФ, пре свега кроз повећање пласмана предузећа из агро-прехранбеног комплекса, и то захваљујући постигнутој либерализацији у тој области које су српски преговарачи успели да уврсте у Споразум.

Литература

IMF. 2021. Online Database. Last accessed October 13, 2021. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/October>

Kandogan, Yener. 2005. "Trade Creation i Diversion Effects of Europe's Regional Liberalization Agreements", William Davidson Institute, Working Paper Number 746. Last accessed Feb 26, 2020. https://www.researchgate.net/publication/46527597_Trade_Creation_and_Diversion_Effects_of_Europe's_Regional_Liberalization_Agreements

Министарство финансија РС. 2020. „Програм економских реформи за период од 2020. до 2022. Године“. Последњи приступ 10. март 2020. file:///C:/Users/goran/Downloads/ERP-2020-2022-srp.pdf

Николић, Горан. 2020. „Тенденције специјализације српског извоза и увоза: компаративна анализа 2000–2019“ *Финансије* 1-6/2020:47-66, Београд: Министарство финансија РС.

Николић, Иван. 2021. „Кратак осврт на споразум о слободној трговини са Евроазијском унијом“, *МАТ - Макроекономске анализе и трендови* 321, Београд: ПКС и Економски институт

Plutonlogistics. 2021. <https://plutonlogistics.com/spedicija/objasnjenje-uprave-carina-primena-sporazuma-o-slobodnoj-trgovini-sa-eaeu/>

РЗС. 2021. Републички завод за статистику (Републике Србије). Последњи приступ 29. октобар 2021. <https://www.stat.gov.rs/>

The United Nations COMTRADE Database. 2021. Last accessed March 3, 2021. <https://comtrade.un.org/data/>

UNCTAD. 2019. "UNCTAD product groups and composition (SITC Rev. 3). UNCTAD STAT." 1-5. Last accessed March 5, 2020. https://unctadstat.unctad.org/EN/Classifications/DimSiteRev3Products_DsibSpecialGroupings_Hierarchy.pdf

UNCTAD Stat. 2021. <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx> Xe Currency Data API. 2021. Last accessed October 21, 2021. <https://www.xe.com/currencycharts/?from=EUR&to=RUB&view=10Y>

Goran Nikolić

IMPACT OF INSTITUTIONAL- ECONOMIC ARRANGEMENTS BETWEEN SERBIA AND RUSSIAN FEDERATION ON THEIR FOREIGN TRADE 2000-2021

Abstract

The subject of this paper is the analysis of the possible effects of the Free Trade Agreement between Serbia and RF (i.e. EAEU) from July 2021, which is based on previous free trade agreements (starting with the Agreement with the RF in August 2000). The aim of this paper is to detect where are possibilities for the growth of mutual trade and its structural improvement, in the context of realized liberalization efforts. In addition to calculating and evaluating the current and potential dynamics of merchandise exports/imports of the two countries, by analyzing changes in the structure of the Serbian-Russian trade, we are trying to estimate the possibilities of its future growth. The obtained results indicate that after the relatively dynamic trade growth until 2013, there has been a practical stagnation in the value of mutual trade since that year; while the otherwise unfavorable structure of Serbian exports to the Russian market has further deteriorated. Yet, recently signed the Free Trade Agreement could be an incentive for the domestic agro-food complex's exports, primarily due to the liberalization in that area, which the Serbian negotiators managed to include in the agreement.

Keywords: Serbia, Russia, exports/imports, Free Trade Area

Ivan Nikolić*

Ekonomski institut a.d. – Belgrade

CURRENT SERBIA-RUSSIA ECONOMIC RELATIONS: STAGNATION AND FADING

Abstract

Paper hypothesize that warmer relations between Serbia and Russian Federation don't lead to increases economic relations for years. Long-term stagnation is evident in trade in goods and services while investment is fading. Perhaps the sudden withdrawal of Sberbank is an act of formal reduction of engagement. Russian economic presence is anchored in the energy sector and shows little ambition to change. Good initiatives such as the implementation of the FTA between the Republic of Serbia and the EAEU appear sporadically but it is unlikely that it will significantly improve economic performances.

Keywords: *Russia, Serbia, Western Balkans, economic relations, trade, investment*

Introduction

Serbia pursues a diversified foreign policy, balancing between the West and the East. Thereby, dissatisfaction with their political status (EU accession prospects are moving slowly) and economic position will inevitably lead the country to look for other allies. But it is clear that the category of hypothetical 'natural' allies of

* ivan.nikolic@ecinst.org.rs

Serbia, and other Western Balkan countries as well, is not limited to neighbouring states EU, Russia, and, recently and increasingly Turkey (Hake and Radzyner, 2019). The rivalry between the United States and China is even more intense.

Suppose it is in Russia's sentiment is rather towards a preservation of the degree of influence in Serbia. However, despite the favourable foreign policy and undoubted economic progress and good results of Serbia in recent years, Russia, as a partner in many economic areas, is increasingly lagging behind the mentioned strategic rivals. Most say current economic relations with both Serbia and Russian Federation are great. Even claim Russia's economic footprint has been growing for at least a decade (CSD, 2018). But, in the long run, if Russia wants to preserve its significant economic presence, the energy leverage must be extended to a more serious multidimensional approach.

Unlike the international political scene where Russia is seen as a tactical player taking swift decisions and acting flexibly (Bechev, 2015) in the economic sphere it is most often sluggish and stuck in the past. Recently extending the EAEU's FTA to Serbia could also become a tool in Russia's new economic approach. This paper deals with these issues.

Trade and other items related to trade

Trade in goods

The first years of this millennium were extremely fruitful in terms of trade. In the first decade, the value of Russian-Serbian trade has almost quadrupled, while Serbian exports to Russia have increased more than ten times, which was greatly facilitated by the August 28, 2000 Free Trade Agreement (FTA) between our countries. Russia had the best chances to succeed in the Balkans in the early to mid-2000s, when it pursued its policy using investment and economic influence. Now it is clear that they were missed, whether partially or completely (Entina, et al 2018). Soon after, saturation will follow. The structure and scope of the exchange do not reflect the potential and the opportunities that Russia and Serbia have. This statement has been observed in several papers (Maksakova, 2014a).

The Republic of Serbia and Russian Federation conduct regular exchanges on trade facilitation, good regulatory practices, and standards. Is going so, on the basis of the current implementation of the free trade regime between the Republic of Serbia, the Russian Federation, Kazakhstan and Belarus, the implementation of the FTA between the Republic of Serbia and the Eurasian Economic Union (hereinafter referred to as “the EAEU”) began on July 10 2021.

The parties rightly aim to expand and improve mutual trade and economic cooperation with the development of efficient procedures for the implementation and enforcement of the agreement itself. But is it realistic and within what timeframe?

Although the current trade of the Republic of Serbia with Armenia and the Kyrgyz Republic was at a modest level, somewhat higher with Kazakhstan and mostly on the side of our energy imports, the potential of the trade agreement with the EAEU can be analyzed through the prism of a previous trade with the Russian Federation. And nonentity definitely can't be completely satisfied with that. Neither Serbians nor the Russians.

Serbia's exports to the Russian Federation are stagnating, while merchandise imports from Russia are oscillating due to one-time purchases of military goods for special purposes and/or drastic changes in energy prices, which misleads us about the estimated trend in the value of trade and overall economic cooperation. The bias in valuation is often conditioned by the change in the value of the EUR and the US dollar, because part of the import of energy is invoiced in the US currency.

Before the presentation the facts about foreign trade with the Russian Federation, it should be emphasized the unquestionably good things that the new Free Trade Agreement between Serbia and the EAEU brings.

Table 1. Republic of Serbia trade in goods with the EAEU, 2017-2020, thousand EUR

	2017	2018	2019	2020
EXPORT				
Russian Federation	880.995	864.105	872.710	800.759
Kazakhstan	37.237	44.263	52.742	46.858
Belarus	25.998	12.896	11.778	9.956
Armenia	11.741	5.413	5.508	5.357
Kyrgyz Republic	893	3.793	15.358	3.830
<i>EAEU</i>	<i>956.865</i>	<i>930.471</i>	<i>958.096</i>	<i>866.759</i>
IMPORT				
Russian Federation	1.412.134	1.724.602	2.195.799	1.387.684
Kazakhstan	53.689	4.636	3.541	91.317
Belarus	54.643	78.456	61.016	47.291
Armenia	76.015	101.838	149.610	17.525
Kyrgyz Republic	2.885	3.165	1.857	2.669
<i>EAEU</i>	<i>1.599.365</i>	<i>1.912.697</i>	<i>2.411.823</i>	<i>1.546.485</i>
Trade balance with the EAEU	<i>-642.500</i>	<i>-982.226</i>	<i>-1.453.727</i>	<i>-679.726</i>
Value of trade	<i>2.556.230</i>	<i>2.843.168</i>	<i>3.369.919</i>	<i>2.413.244</i>

Source: Statistical Office of the Republic of Serbia

Serbia is opening a market of 184 million people, with great potential. The EAEU is a powerful and promising regional integration, whose total GDP in 2020 will reach \$ 5.000 billion (or 5,9% of world GDP). The Union produces 14,5% of the world's oil production, it is ranked second in terms of gas production (20,7%) - that is a guarantee for Serbian unhindered import of missing quantities of these energy sources. In that sense, and overall energy stability, especially in the upcoming period, which is assumed to

be globally energy challenging. EAEU produces 4,8% of world iron production; 4,8% steel, 4,3% mineral fertilizers etc (EAEU, 2021).

The agreement with the EAEU contains innovated provisions in the part related to preferential rules of origin, the most important of which is the abolition of direct purchase conditions (from now on goods can transit through third countries with appropriate documentation from their customs authorities, and invoices can arrive from Serbia or any other country) and improving the provisions regarding the cooperation of the competent authorities. In order for the goods to have duty-free treatment, they need to be fully obtained in one of the signatory countries, or to have undergone sufficient processing in Serbia, so that the value of the used material of foreign origin is less than 50% of the value of exported goods. The possibility of cumulation of origin also applies, so that the goods will be considered to be from Serbia - if they were obtained there, and the materials used are from the EAEU countries, whereby these materials do not have to undergo sufficient processing.

For the Serbian side the agreement is most important for agriculture and the food industry, but many exporters and importers can benefit.

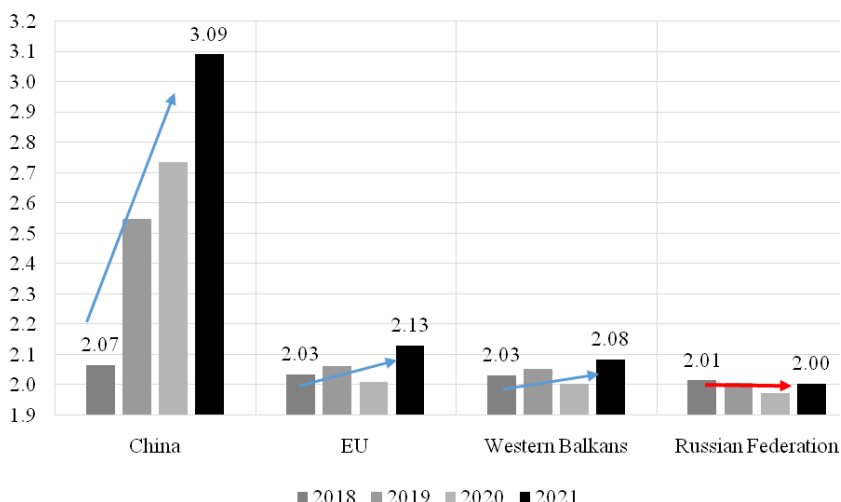
The most important product in terms of value that could realistically represent a new increase in Serbian exports in the duty-free regime are cigarettes, which contain tobacco (customs tariff HS 2402 20). Given that exports are limited by tariff quotas of two billion pieces per year, it is estimated that on that basis, exports could increase even up to an additional half a billion euros). Nevertheless, it is a good incentive for the tobacco primary production and manufacturing sector. For the first time, certain types of cheese and brandy receive preferential treatment, but we estimate that the potential of these products, due to production capacities or stricter import quotas, can reach only one tenth of the export revenues from cigarettes.

Potentially interesting products for export to the EAEU market are: canned fruits and vegetables, jams, juices, compotes, edible fruit and rose seedlings, medicines, ceramic tiles, furniture, pet food, and cooperation in the field of construction industry is attractive. ICT. It is encouraging that several companies from the agro-industrial sector have announced the signing of new contracts with the EAEU market.

The agreement can be used by foreign investors. Foreign companies open production in Serbia and use duty-free access to markets with which country have free trade agreements. Among the top ten most important exporters from Serbia to the Russian Federation, nine are foreign investments, eight of them from European Union in various areas of business: from agri-food production, textile and clothing industry, white goods and construction materials, to trailers, rubber industry and production of medical and medical preparations, etc.

In the medium term, having in mind the technical quality requirements for entering the EAEU market, which are sometimes stricter than European ones, Serbian companies are expected to undertake additional investments in plants and technical characteristics of products, so that in the future they can offer a better product and more efficient technology. But as exports do not progress, the following data indicate that this imperative refers to the preservation of existing positions on the Russian market, rather than some kind of expansion.

Figure 1. Cumulative change in the value of Serbia's merchandise exports in EUR, by selected countries and geographical destinations, in the first six months of the observed years (logarithmically expressed base indices, average 2017 = 100)

Source: Author's calculation on the basis of data of Statistical Office of the Republic of Serbia

It is clear that after the pandemic crisis in 2020, the dynamics of Serbia's exports, observed by country, quickly returned to the previously established long-term trend.

Moderate growth of exports to the neighbouring countries has continued - since 2017, approximately 6% on average per year (with these countries Serbia also has the largest trade surplus).

Even more intensive export growth was recorded with the EU27 countries (around 9% on average per year).

The exports growth have returned to the path of geometric progression with China. That is why the index changes of exports in the previous chart had to be expressed on a logarithmic scale - here the cumulative value of exports in the first half of this year compared to the same period in 2017 increased by an incredible 1.130,6% (that is, 12,3 times, from € 27,1 million to € 333,9 million). This is largely a consequence of an abnormally low base for comparison, but, nevertheless, it should be noted that China is the only country in the illustration where Serbian exports increased during the 2020 as well.

Unlike other geographical destinations, merchandise exports to the Russian Federation are not growing.

In the first half of 2021, the nominal value of exports reached € 438,9 million, which is barely € 3,2 million more than it was recorded five years ago.

Table 2. Serbia's merchandise exports to Russian Federation
(for the first six months of the observed years, thousand EUR)

	2017	2018	2019	2020	2021
Total value of exports	435.668	450.591	442.703	409.961	438.882
Eight most important export products (2nd digit classification)					
- Edible fruit and nuts; peel of citrus fruit or melons	110.129	92.873	83.395	95.467	86.256

- Machinery, mechanical appliances, nuclear reactors, boilers; parts thereof	41.447	37.568	42.754	33.725	48.058
- Pharmaceutical products	31.090	36.483	29.461	25.722	29.281
- Rubber and articles thereof	25.487	39.952	43.121	40.785	39.833
- Articles of apparel and clothing accessories, knitted or crocheted	44.830	45.326	20.075	31.422	33.092
- Paper and paperboard; articles of paper pulp, of paper or of paperboard	28.715	25.044	24.696	15.028	19.875
- Plastics and articles thereof	16.020	17.553	18.966	13.549	18.783
- Soap, organic surface-active agents, washing preparations, lubricating preparations, artificial . . .	2.891	5.233	10.062	8.513	16.247
<i>The share of these eight most important products in total exports</i>	69,0%	66,6%	61,6%	64,4%	66,4%

Source: Author's calculation on the basis of data of Statistical Office of the Republic of Serbia

Therefore, Serbia's merchandise exports to the Russian Federation, despite the free trade regime and the preferential status of certain products, have stagnated in the long run. As it has already been mentioned, when energy products and military goods for special purposes are excluded from the total exchange, no significant changes can be noticed even with Russian imports into Serbia, as well.

This is the most important issue that must be faced by the representatives of the Joint Committee, whose task is to monitor the agreement and consider the possibilities for further improvement of trade relations.

Table 3. Cumulative change in exports of observed commodity groups,
period 2017-2021
(realized value of exports in the first six months
of the observed years)

	Russian Federation	World (total)
Eight most important export products (2nd digit classification), cumulatively	-3%	38%
- Edible fruit and nuts; peel of citrus fruit or melons	-22%	15%
- Machinery, mechanical appliances, nuclear reactors, boilers; parts thereof	16%	48%
- Pharmaceutical products	-6%	15%
- Rubber and articles thereof	56%	44%
- Articles of apparel and clothing accessories, knitted or crocheted	-26%	-6%
- Paper and paperboard; articles of paper pulp, of paper or of paperboard	-31%	23%
- Plastics and articles thereof	17%	49%
- Soap, organic surface-active agents, washing preparations, lubricating preparations, artificial . . .	462%	206%

Source: Author's calculation on the basis of data of Statistical Office of the Republic of Serbia

Apart from the fact that Serbia exports simple and labour-intensive products (apples make up as much as 13,6% of total merchandise exports in the first six months of 2021), it is paradoxical that some of the most common products, on which Serbia's exports to the Russian Federation are based (2/3 of total merchandise exports) has much better propulsion in the rest of the world than in the Russian market (Nikolić, Brankov 2018).

Is it possible that Serbia do not have competitive goods for this market? As it is possible that except for the mentioned apples, all other goods are still at the level of statistical error of goods imports of the Russian Federation. Is the problem the size of the market and the inability to produce on a larger scale? Transport and logistics costs? Or, in essence, the weak interest of companies to place goods in a larger capacity on this market? There are a lot of questions that need to be answered!

The fact is that there is competition in the Russian market certainly large, while Serbian business is mostly small and insufficiently prepared for successful entry into the Russian market (Maksakova, 2014). On the other hand, the Serbian economy is rapidly improving (for a more detailed observation of this thesis see: Nikolić, Zubović 2013; Nikolić, Nikolić 2020) In addition to the positive technological restructuring, the contribution of the SME sector is growing, which must be equally encouraged to cooperate with the Russian Federation (Nikolić, Rajić 2019).

Table 4. Serbia's merchandise imports from Russian Federation
thousand EUR

	2018	2019	2020
Natural gas in gaseous state	471.456	560.895	296.284
Petroleum oils and oils obtained from bituminous minerals, crude	615.537	488.862	269.372
Commodities not elsewhere specified	32.325	41.363	200.127
Mineral or chemical fertilisers containing the three fertilising elements nitrogen, phosphorus . . .	27.831	30.889	51.948
Parts of aeroplanes or helicopters, n.e.s. (excluding those for gliders)	29.911	1.886	51.216
Chewing tobacco, snuff and other manufactured tobacco . . .	21.023	25.058	46.613
Urea, whether or not in aqueous solution (excluding that in pellet or similar...)	5.678	3.797	37.698

Cigarettes, containing tobacco	22.202	27.308	24.231
Carbon (carbon blacks and other forms of carbon, n.e.s.)	30.394	32.097	21.666
Other products	468.245	983.644	388.529
<i>TOTAL</i>	<i>1.724.602</i>	<i>2.195.799</i>	<i>1.387.684</i>

Source: Author's calculation on the basis of data of Statistical Office of the Republic of Serbia

Limited results are also recorded on the side of products that the Russian Federation sells to Serbia. Dominated by energy-mineral products and military goods for special purposes. For the reasons already mentioned, the share of these products often makes up 3/4 of the total Serbian imports from the Russian Federation. The same question and dilemma follows. Is it true that the Russian Federation has nothing more competitive to sell to Serbia except oil, gas and weapons?

Trade in services

Services, as well as goods, define the ability of countries and their firms to compete on international markets. Services are the backbone of the modern economy, contributing more to economic growth and job creation worldwide than manufacturing and mining activities or agriculture.

Russia-Serbia trade in services reaches half a billion euros in recent years. Observed in the long run, it can be said that the exchange of services between these two countries is in balance. In period 2007-2020. Russian Federation was the Serbian's twelfth ranked main partner for trade in services - eleventh on the export side and fifteenth on the import side. Also during 2021, for period January-august, the rank remained the same - Russian Federation still occupies the twelfth position.

Table 5. Share of importing markets for a service exported by the Republic of Serbia

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021 (jan-aug)		Average 2014- 2020
Germany	9,8%	9,7%	10,3%	10,3%	10,3%	10,8%	10,9%	10,9%	>	10,3%
U.S.	4,9%	6,3%	7,1%	6,6%	7,4%	8,6%	10,7%	10,9%	>	7,4%
U.Kingdom	7,4%	7,5%	8,5%	9,6%	9,2%	8,6%	7,1%	7,4%	<	8,3%
<i>Russian Federation</i>	5,7%	3,9%	2,7%	2,4%	3,5%	3,0%	4,1%	3,1%	<	3,6%
China	1,4%	1,1%	1,3%	1,0%	1,2%	1,7%	1,7%	2,3%	>	1,3%

Source: Author's calculation on the basis of data of National Bank of Serbia

Data from the tables on various services indicate that in the first eight months, the share of the Russian Federation in exports and on the import side of services is lower than the long-term average. It is possible that the significance will increase somewhat by the end of the year, but this data is given more as an indication of relatively unfavourable tendencies in the exchange between Russia and Serbia, which is also applied in the field of services.

Table 6. Share of supplying markets for a service imported by Republic of Serbia

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021 (jan-aug)		Average 2014- 2020
Germany	7,0%	6,3%	7,4%	7,3%	6,5%	6,4%	7,8%	7,3%	>	7,0%
U.Kingdom	4,3%	4,5%	4,3%	4,6%	4,5%	5,2%	7,0%	6,9%	>	4,9%

China	1,4%	1,7%	0,6%	0,7%	0,7%	1,6%	3,1%	4,3%	>	1,4%
Russian Federation	4,4%	3,6%	2,6%	3,2%	4,6%	4,8%	4,2%	3,3%	<	3,9%
U.S.	3,0%	2,8%	3,0%	2,7%	3,1%	3,6%	3,4%	2,7%	<	3,1%

Source: Author's calculation on the basis of data of National Bank of Serbia

Similar to trade in goods, Russia-Serbia trade in services was formed in traditional areas with neglected modern and propulsive services that are expanding everywhere. Construction is the most common, in addition to traditional services related to business support and tourism, while the Telecommunication, computer and information services (ICT) is still undervalued.

Table 7. List of services exported by the Republic of Serbia to Russian Federation, million EUR

	2018	2019	2020
Construction	105,0	77,0	95,9
Other business services	51,9	53,7	53,6
Travel	24,0	22,0	27,0
Transport	28,0	49,0	25,0
ICT	3,5	12,3	4,6
Personal, cultural & recreational	3,5	3,4	2,3

Source: Author's calculation on the basis of data of National Bank of Serbia

Serbia is determined to invest in infrastructure, especially in the railway (see: Nikolić, Kovačević 2019; Nikolić, Šagovnović 2018). With Russian Railways, since 2013 Serbia have modernized

about 200 kilometres of railways in Serbia so far. The cooperation is good and takes place according to planning documents. This activity is mostly reflected in the position of “Construction” in the balance of imports of services from the Russian Federation.

Table 8. List of services imported Republic of Serbia from Russian Federation, million EUR

	2018	2019	2020
Construction	134,0	113,0	78,9
Other business services	30,0	77,0	57,9
Transport	2,0	20,0	20,0
Travel	28,0	24,0	17,0
ICT	5,0	11,0	8,0
Financial services	1,0	4,0	7,0
Maintenance and repair services n.i.e.	14,0	16,0	6,0
Other services	20,0	17,0	7,0

Source: Author’s calculation on the basis of data of National Bank of Serbia

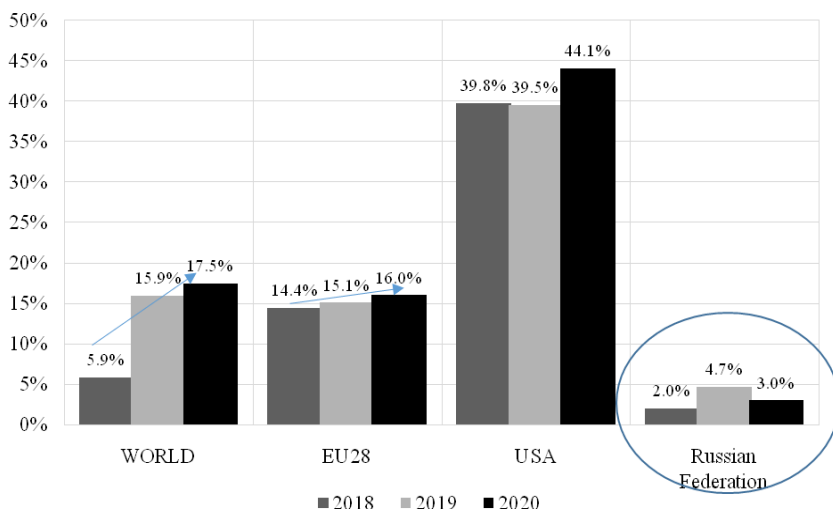
Note that on October 2019, during the visit of Russian Prime Minister Dmitry Medvedev several agreements were signed. The first is an agreement between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Serbia on granting a state export credit to the Government of the Republic of Serbia. The Russian railway loan was € 172,5 million worth, with participation from the budget of the Republic of Serbia amounting to € 57,5 million, which is a total of € 230 million. The loan relates to the design and construction of the new dispatch centre on the railway, development of design and technical documentation for the contin-

uation of the reconstruction of Bar railway line and the construction of electrical infrastructure on the section of Belgrade-Budapest high-speed railway line, from Stara Pazova to Novi Sad (for more information see *link*: JSC Serbian Railways).

The construction of a Dispatch centre is underway (the plan is to complete in 2022), for which the contract is worth about € 100 million. It will help to establish efficient traffic management on the entire territory of Serbia and contribute to the much better use of railway infrastructure.

Serbia will start very soon build a high-speed railway line Belgrade-Nis, as well as Nis-Presevo (the complete railway line to the state border to North Macedonia), concurrently reconstruct regional railway lines. Works on the construction and further improvement of the railway infrastructure are joint projects which are being realized by Russian Railways “RZD International” and Chinese company “China Railway International Company”.

Figure 2. Share of ICT services in total trade in services of Republic of Serbia, period 2018-2020

Source: Author's calculation on the basis of data of National Bank of Serbia

Unlike construction, ICT services as a carrier of development expansion, especially for fast-growing economies, is not only neglected in the exchange of services between Serbia and the Russian Federation, but also records an unfavourable trend. The share of the ICT services in total Russia-Serbia trade of services is on average five to six times lower than the result that Serbia records in the exchange of services with the world. The result is far more unfavourable when we look at how the Serbian ICT sector is progressing in developed western economies (Nikolić, Zoroja 2018).

It should be noted that on October, 2019, Russia and Serbia signed an intergovernmental agreement on cooperation in the construction of the Centre for Nuclear Science, Technology and Innovations in the Republic of Serbia, too. The idea of cooperation in the field of nuclear research dates back to 2013 (Maksakova, 2014). On the Russian side, this activity has been delegated to the company Rusatom Overseas. “When put into operation, the Centre will allow solving vital tasks including production of radioisotopes for medical, industrial and agricultural purposes; doped silicon production for various industries; composition analysis testing of minerals; ecological sampling; specialist training for nuclear industry and other activities that boost innovation and digital technologies. The Centre will comprise a research reactor facility based on a multipurpose water-cooled 20 MW research reactor equipped with all necessary systems, equipment and facilities as well as laboratories and functional complexes...” (Rusatom Overseas, 2019). Two years have passed since this announcement. So far there are no signs of progress.

A brief overview of investment ties

Foreign capital plays a significant role in the socio-economic development of the Western Balkans. Serbia is the largest importer of capital and accounts for over 60% of FDI inflows in the region. According to UNCTAD data, in 2019, Serbia became the second country in transition to attract the most FDI - \$ 4,3 billion. The main industries that received FDI are: construction (28%), transport (16%), wholesale and retail trade (8%), information and communication technologies (5%). Serbia has continued to develop export-oriented projects in the automotive cluster, which has

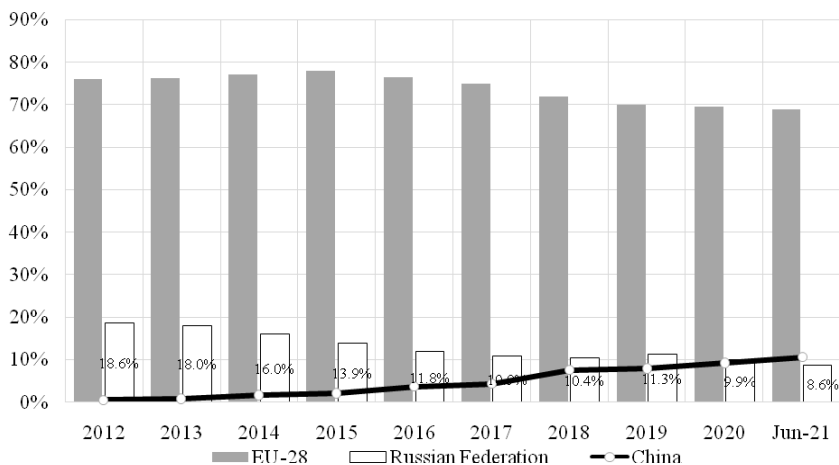
been the subject of foreign capital investment (Vorotnikov and Gabarta 2021).

The EU is the biggest source of foreign direct investment - the largest investors are the Netherlands and Germany. The EU accounts for the bulk of the region's trade and FDI, up to 77% of the total stock in Serbia (Bechev, 2019). China has begun to play an increasing role by investing in infrastructure, mining and energy projects, while the Russian Federation among investitures was pushed to fifth place in recent years.

Russia's investment position in Serbia has weakened in the last years. During 2020, net investments were symbolic (€2,4 million), while in the first six months of 2021, for the first time, a significant disinvestment of Russian companies in the amount of €155,8 million was recorded. For example, in the observed period, China invested in Serbia €528,4 million, and €494,4 million, respectively.

The downward trend of Russian investments in Serbia was interrupted only in 2019, when most of the works on the Turkish Stream gas pipeline construction project were performed. The Serbian section of the project, costing around \$1,4 billion, would be implemented by a consortium made up of Gazprom with 51% and the state-owned Srbijagas company (49%) (CSE, 2020). The Turkish stream, as an alternative source of supply, has efficiently redirected the import of Russian gas coming from Hungary, bypassing Ukraine. In that way, a secure supply is provided, but also a lower price for domestic consumers. However, even with the completion of this great project, to Russia, the Western Balkans have established themselves as "a transit region for its energy exports to Western European markets" and the sentiment is rather towards a preservation of the degree of influence rather than a competition with Brussels (Krastev, 2018).

Figure 3. Structure of cumulative net FDI inflows to Republic of Serbia after 2010.

Source: Author's calculation; data of National Bank of Serbia

According to the data of the Serbian Business Registers Agency, on the territory of the Republic of Serbia about 900 active economic entities are registered, the majority owners of which are citizens of Russia Federation, ie legal entities registered in the Russian Federation (Serbian Business Registers Agency 2021).

Table 9. The largest investors (companies) from the Russian Federation in Serbia

Company name	Sector
Gazprom Neft / NIS a.d. Novi Sad	Energy / Oil Industry
Lukoil / Lukoil Srbija a.d.	Energy / Oil Industry
GSK Krasniy Treugolnik / Vulkan gume d.o.o.	Automotive Industry
Sogoz & Srbijagas / Sogaz a.d.o.	Finance / Insurance
Sberbank	Finance
ICL Services	Information and Communication (ICT)
Mikro Finans Invest /Valetta doo	Food Industry

Source: Serbian Chamber of Commerce 2019

The banking sectors in the Western Balkans remain dominated by foreign-owned banks with an average of 90% of total banking assets. But Russian investment in the banking sectors has been modest so far. This fact, although indisputable, has often been the subject of controversy. Some authors have tried to prove that Russian investment in the banking sectors has been on the increase in the past years (Vladimirov et al., 2018).

Moreover Russia will completely withdraw from the banking market of several countries from next year. Namely, Vienna-based Sberbank Europe officially stated on November 3 that it has signed a deal to sell six subsidiary banks in Bosnia, Croatia, Hungary and Slovenia (with a total assets of € 7,30 billion, 162 branches and some 600,000 clients) to Serbia's AIK Banka, Slovenia's Gorenjska Banka and Agri Europe Cyprus in a move to focus on key markets. The closing of the transaction is subject to approvals by national and international regulators as well as by national competition authorities and is expected to take place in 2022. (SeeNews, 2021). Sberbank Europe is a banking group 100% owned by Sberbank of Russia, while AIK Bank is Serbian privately-owned bank which owns 92% of shares in Slovenian Gorenjska banka and takes stake in Agri Europe Cyprus as well.

Conclusion

It can be seen, then, that Serbia-Russia economic relations are specific in many aspects.

Paper hypothesize that warmer relations between Serbia and Russian Federation don't lead to increases economic relations for years. Long-term stagnation is evident in trade in goods and services while investment is fading, despite the fact that many lecturers from the West prefer the opposite conclusions.

Russian economic presence is anchored in the energy sector and shows little ambition to change. Good initiatives such as the implementation of the FTA between the Republic of Serbia and the EAEU appear sporadically but it is unlikely that it will significantly improve economic performances.

The paper mentions some limitations, primarily on the Serbian side, such as: the size of the market, the inability to produce

on a larger scale, large transport and logistics costs, or, in essence, the weak interest of companies to place goods in a larger capacity. Undoubtedly, there are many of them.

Due to the stagnant and fading economic relations, Russia is progressively slipping behind the aforementioned strategic adversaries in Serbia's market. It remains to be seen whether anything will change on this issue. It's clear that if Russia wants to maintain its considerable economic presence in the long run, the energy leverage must be expanded to a more serious multidimensional strategy.

The paper, obviously, opens up a number of new questions and dilemmas. That is the essential reason why more research is needed on this topic in the future.

References

- Bechev, Dimitar. 2019. "Russia's Strategic Interests and Tools of Influence in the Western Balkans", *NATO Strategic Communications COE*, p. 34, <https://stratcomcoe.org/publications/russias-strategic-interests-and-tools-of-influence-in-the-western-balkans/46>
- CSE. 2019. "Assessing Russia's Economic Footprint in Serbia", *Policy Brief No 72*, January 2018. <https://csd.bg/publications/publication/policy-brief-no-72-assessing-russias-economic-footprint-in-serbia/>
- CSE. 2020. "Turkstream and the Russian Economic Influence in Europe", *Policy Brief No 94*, December 2020. <https://www.brusselsdialogue.net/partner-publications/turkstream-and-the-russian-economic-influence-in-europe>
- EAEU 2021. <http://www.eaeunion.org/?lang=en#about>
- Entina, Ekaterina. Pivovarenko, A. and Novaković, D. 2018. "Where Are The Balkans Heading? A New Cooperation Paradigm for Russia", *Valdai Discussion Club*, <https://valdaiclub.com/a/reports/report-where-are-the-balkans-heading/>

Hake, Mariya and Radzyner, Alice. 2019. "Western Balkans: Growing Economic Ties with Turkey, Russia and China". *BOFIT Policy Brief*. Bank of Finland,. <https://helda.helsinki.fi/bof/bitstream/handle/123456789/16048/bpb0119.pdf?sequence=1>

JSC Serbian Railways. "Mihajlovic and Belozjorov Signed an Agreement on the Reconstruction of Bar Railway Line to the Border with Montenegro". <http://serbianrailways.com/mihajlovic-and-belozjorov-signed-an-agreement-on-the-reconstruction-of-bar-railway-line-to-the-border-with-montenegro/>

Krastev, Ivan. 2018, "Europe is facing a Potential Crisis in the Balkans. It has to act soon". *The Guardian*, 21/02/2018

Maksakova, M.A. 2014. "Современное состояние инвестиционного сотрудничества России и Сербии", *Российский внешнеэкономический вестник* 9/2014:85-100, [http://www.rfej.ru/rvv/id/9001F9700/\\$file/85-100.pdf](http://www.rfej.ru/rvv/id/9001F9700/$file/85-100.pdf)

Maksakova, M.A. 2014a. "Внешнеэкономическое сотрудничество России и Сербии: состояние и перспективы развития", *Российский внешнеэкономический вестник* 1/2014. https://mgimo.ru/upload/iblock/f80/Maksakova_Rfej.pdf

Nikolić, Goran and Nikolić, Ivan. 2020. "The Structural Changes of the Serbian Merchandise Trade During Transition Process: Comparative Analysis of Main Trade Indicators", *Ekonomika preduzeća* 68:383-399, Beograd: Savez ekonomista Srbije, DOI:10.5937/EKOPRE2006383N

Nikolić, Ivan and Brankov, Tatjana. 2018. "Forces Influencing Poor Performance of Serbian Food Industry", *Industrija* 46(4):127-143, Beograd: Ekonomski institut, doi:10.5937/industrija46-19286

Nikolić, Ivan and Kovačević, Miladin. 2019. "Prospects and Limits to Growth: The Importance of Investment Efficiency", *Ekonomika preduzeća* September - October 2019, Beograd: Savez ekonomista Srbije, DOI:10.5937/EKOPRE1906297N

Nikolić, Ivan and Zoroja, Marina. 2018. "What's Driving the Rapid Growth of Serbian Manufacturing Since 2014? Why Does Technology Matter?", *BH Economic Forum* 9/2018:29-41, Faculty of Economics University of Zenica.

Nikolić, Ivan and Zubović, Jovan. 2013. "Structural Changes in Serbian Industry During Transition", *Industrija* 41(2):67-79. Beograd: Ekonomski institut, DOI: 10.5937/industrija41-3884.

Nikolić, Ivan and Rajić, Tamara. 2019. "Structural and Performance Analysis of Serbian SME Sector at an Aggregate and Individual Level." In *How to prevent SMEs failure (Actions based on comparative analysis in Visegrad countries and Serbia)* ed. Ivan Mihajlović, 339-375. Belgrade: University of Belgrade, Technical Faculty Bor, Engineering Management Department (EMD).

Nikolić, Ivan and Šagovnović, Dragan. 2018. "Konsolidacija, investicije, rast - gde je Srbija danas i gde ide?", *Економија/ Economics* 25(2):487-507, Zagreb: RIFIN“ d.o.o.

Rusatom, Overseas. 2019. "Russia and Serbia Sign an Agreement on Cooperation in Construction of the Center for Nuclear Science, Technology and Innovations", Press Service of Rusatom International Network, 19 October, 2019, , <https://www.rosatom.ru/en/press-centre/news/russia-and-serbia-sign-an-agreement-on-cooperation-in-construction-of-the-center-for-nuclear-science/>

SeeNews. 2021. "Sberbank sells six banks in SEE to focus on key markets", <https://seenews.com/news/sberbank-sells-six-banks-in-see-to-focus-on-key-markets-759881>.

Serbian Business Registers Agency. 2021. <https://www.apr.gov.rs/registers/foreign-associations.1720.html>

Serbian Chamber of Commerce. 2019. "Foreign Trade Exchange of the Republic of Serbia and The Russian Federation", March 2019, Belgrade. <https://api.pks.rs/storage/assets/Kratka%20informacija%20Ruska%20Federacija.pdf>

Vladimirov, M., Kovačević, M., Mirjacic, M., Novakovic, I., Štiplija, N., Nuredinoska, E., Dimiškova, S. 2018. "Assessing Russia's Economic Footprint in the Western Balkans. Corruption and State Capture Risks". Sofia: Center for the Study of Democracy.

Vorotnikov, Vladislav and Gabarta, Andzey. 2021. "Western Balkan States in the Era of Transformations: European Choice and Russian Foreign Economic Interests", *Современная Европа* 1/2021. DOI: <http://dx.doi.org/10.15211/soveurope120216273>

Иван Николић

АКТУЕЛНИ ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ СРБИЈЕ И РУСИЈЕ: СТАГНАЦИЈА И СЛАБЉЕЊЕ

Апстракт

Хипотеза рада је да „топлији“ односи Србије и Руске Федерације не доводе до повећања економских односа годинама. Дугорочна стагнација је евидентна у трговини робом и услугама, док инвестиције бледе. Можда је изненадно повлачење Сбербанке чин формалног смањења ангажовања. Руско економско присуство је усидрено у енергетском сектору и показује мало амбиција да се мења. Добре иницијативе попут примене споразума о слободној трговини између Републике Србије и ЕАЕУ појављују се спорадично, али је мало вероватно да ће то значајно побољшати економске перформансе.

Кључне речи: Русија, Србија, Западни Балкан, економски односи, трговина, инвестиције

Александр Анатольевич Марышев*

*Department of Customs Information Technologies of the
Department of Customs Infrastructure of the Eurasian
Economic Commission, Moscow*

О ВЗАИМОДЕЙСТВИИ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА И РЕСПУБЛИКИ СЕРБИЯ

Аннотация

Интеграционное взаимодействие в рамках Евразийского экономического союза с третьими странами предусматривает три формы международного сотрудничества: статус государства-наблюдателя, заключение меморандума о сотрудничестве или соглашения о свободной торговле. Реализацией третьей формы сотрудничества между Евразийским экономическим союзом и Республикой Сербией посвящена данная статья. Автор анализирует заключенное Соглашение и степень его влияния на торговые отношения государств – членов Союза с Сербией.

Ключевые слова: *Евразийский экономический союз, Таможенный союз, Евразийское экономическое сообщество, Республика Сербия*

* Главный специалист-эксперт отдела таможенных информационных технологий Департамента таможенной инфраструктуры Евразийской экономической комиссии, Кандидат политических наук; MaryshevAA@yandex.ru

Интеграционное взаимодействие на постсоветском пространстве в рамках Евразийского экономического союза (далее – ЕАЭС, Союз) с государствами, не входящими в состав Союза (далее – третьи страны), осуществляется путем вовлечения третьих стран в интеграционную деятельность ЕАЭС, заключения с ними соглашений о свободной торговле, а также меморандумов о сотрудничестве или взаимодействии. Формы международного сотрудничества в рамках Союза приведены на рис. 1

Рис. 1. Основные формы сотрудничества в рамках Союза

(Евразийская экономическая комиссия 2022)

Как известно, государствами-основателями Евразийского экономического союза являются Республика Беларусь, Республика Казахстан и Российская Федерация. Все три государства также входили в состав Евразийского экономического сообщества (далее – Сообщество), функционирующего с 2000 по 2014 гг., и Таможенного союза Беларуси, Казахстана и России. Примечательно, что Таможенный союз родился именно в рамках Сообщества и, по сути, существовал параллельно с ним. Не случайно, исполнительный или, как правильно говорить, регулирующий орган Евразийского экономического союза – Евразийская экономическая комиссия (Положение о Евразийской экономической комиссии 2014) начинает свою историю как постоянно действующий регулирующий орган Таможенного союза (Ibidem). Таким образом, Республика Беларусь, Республики Казахстан и Российская Федерация являются «твердым ядром» Союза. В дальнейшем к «твердому ядру» присоединилась Республика Армения и Кыргызская Республика, подписавшие договоры о присоединении к Евразийскому экономическому союзу.¹ Таким образом, Армения и Кыргызстан реализовали первый шаг интеграционного взаимодействия в рамках ЕАЭС. В настоящее время присоединение новых государств к Союзу официально не рассматривается, хотя претендентом номер один является Республика Узбекистан, которое, с одной стороны, являлось государством – членом Сообщества, а с другой: официальным государством – наблюдателем Союза. В настоящее время, помимо Узбекистана, государствами – наблюдателями также являются Республика Молдова и Республика Куба. И если полноценное членство Молдовы и Кубы в ЕАЭС вряд ли представляется возможным, то в отношении Узбекистана ситуация несколько иная: статус государства – наблюдателя Узбекистана экспертами Союза рассматривается как переходной этап к полноправному членству в Евразийском экономическом союзе. Таким образом, статус «кандидата» и «наблюдателя» можно считать одним из вариантов вовлечения третьих государств в интеграционную деятельность ЕАЭС.

1 См. Договор о присоединении Кыргызской Республики к Договору о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года (Подписан в г. Москве 23.12.2014) и Договор о присоединении Республики Армения к Договору о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года (Подписан в г. Минске 10.10.2014).

Вторым вариантом вовлечения государств, не входящими в состав Союза, в интеграционную деятельность ЕАЭС, как уже отмечалось выше, является заключение соглашений о свободной торговле, а также меморандумов о сотрудничестве или взаимодействии. В настоящее время Евразийской экономической комиссией заключено 19 меморандумов о сотрудничестве или взаимодействии с третьими странами и 10 меморандумов с региональными объединениями и международными организациями. Также Евразийской экономической комиссией заключены 3 соглашения о свободной торговле. Необходимо отметить, что принципиальным отличием интеграционного взаимодействия в Союзе от Сообщества является активное участие бизнеса в этом процессе. Так, бизнес-сообщество стран Союза участвует напрямую во вспомогательных органах Евразийской экономической комиссии, сформирован Консультативный комитет по взаимодействию Евразийской экономической комиссии и Делового совета ЕАЭС. Бизнес-сообщество третьих стран также активно участвует в деятельности Евразийского экономического союза. Так, например, бизнес-сообщество Греческой Республики в рамках реализации положений Декларации о сотрудничестве от 24 июня 2017 года (Совместная декларация о сотрудничестве Евразийской экономической комиссии и Правительства Греческой Республики 2017) участвует в работе Греко-Евразийского совета.

Хотелось бы отметить, что Евразийский экономический союз ещё до его официального запуска в 2014 году предложил Европейскому союзу (далее – ЕС) начать рассмотрение вопроса взаимодействия двух интеграционных объединений (Евразийский межправительственный совет 2015). С 2014 по 2020 годы попытки наладить взаимодействие ЕАЭС-ЕС не удавалось наладить, поскольку на все запросы Евразийского экономического союза органы ЕС отвечали, что такая интеграция будет носить политический характер. Поэтому от взаимодействия с ЕАЭС отказывались. Прорывным в этом отношении стал нынешний год. Возможно, это связано с тем, что бывший член Коллегии (Министр) по интеграции и макроэкономике Татьяна Валова с 6 августа 2019 года занимает должность Генерального секретаря штаб-квартиры

ООН в Женеве. Поэтому в этом году впервые состоялись так называемые «технические консультации» ЕС-ЕАЭС. При этом название «технические консультации» выбраны не случайно, так как такое взаимодействие исключает элемент политического взаимодействия в понимании многочисленных органов ЕС.

Сложный процесс взаимодействия Евразийского экономического союза и Европейского союза обуславливается, видимо, в основном азиатским вектором развития международной деятельности Евразийского экономического союза. Из 19 меморандумов о сотрудничестве или взаимодействии ЕЭК с третьими странами лишь 3 приходятся на европейские страны – Грецию, Германию и Сербию (Соглашение о зоне свободной торговли между Евразийским экономическим союзом и его государствами-членами, с одной стороны, и Республикой Сербией, с другой стороны 2019). Взаимодействие с Республикой Сербией имеет особое значение поскольку, во-первых, оно имеет давние исторические корни с самым крупным государством в Евразийском экономическом союзе – Российской Федерацией, но и также потому, что это страна, в отличие от Греции и Германии, не входит в Европейский союз, хотя официально и имеет статус кандидата-члена в ЕС (Торгово-промышленная палата Российской Федерации 2021). Не случайно сам факт начала переговоров делегации Евразийской экономической комиссии с Республикой Сербией по заключению Соглашения о свободной торговле вызвало не только негативную реакцию руководства Европейского союза, но оно даже пригрозило в случае вступления в силу данного Соглашения заблокировать процесс присоединения Сербии к ЕС (РБК 2021). Тем не менее, представитель Торгово-промышленной палаты Сербии Елена Иванович заявила, что данное Соглашение открывает большие возможности для сербских предпринимателей (ИА REGNUM. 2021). Также Иванович отметила, что подписание Соглашения особенно выгодно для агропромышленного сектора Сербии, так как в Россию экспортируется больше всего сельскохозяйственной продукции – яблок и других видов фруктов, замороженных и свежих овощей, кондитерских изделий, продукции из мяса. Также соглашение выгодно для предпринимателей, которые

импортируют сырье из государств – членов Евразийского экономического союза.

Само соглашение вступило в силу 10 июля с.г. и по информации Министерства экономического развития Российской Федерации «создаст современный фундамент для развития торговых отношения между Россией, как участницей ЕАЭС и, балканской страной» (Министерство экономического развития Российской Федерации 2021).

Соглашение между ЕАЭС и Сербией формирует основные правила торговли между государствами – членами ЕАЭС и Сербией, соответствующие нормам Всемирной торговой организации (ВТО), предусматривает дополнительную либерализацию торговли в отношении ограниченной номенклатуры товаров и в то же время, с учетом развития мировой практики заключения соглашений о свободной торговле, содержит новые современные положения.

В Соглашении зафиксировано общее понимание о недопустимости применения нерыночных методик при расчете нормальной стоимости в рамках антидемпинговых расследований. Данные положения защищают Российскую Федерацию от применения Сербией не соответствующих требованиям ВТО методик, которые активно применяются разными странами для увеличения размера антидемпинговых пошлин на основании невозможности использования данных экспортирующей страны из-за наличия «искажений» на рынке.

Соглашение предусматривает более предсказуемый порядок взаимодействия участников внешнеэкономической деятельности с таможенными органами, а также содержит расширенный инструментарий административного сотрудничества между компетентными органами сторон (вплоть до выездных проверок), нацеленный на оперативное взаимодействие при рассмотрении спорных вопросов, а также на предотвращение возможных злоупотреблений по получению тарифных преференций в рамках Соглашения.

Поддерживая концепцию электронного декларирования товаров, договоренности данного Соглашения предусматривают возможность внедрения электронной системы сертификации

происхождения товаров, которая предполагает отказ от необходимости представления сертификатов о происхождении товара на бумажном носителе при их таможенном декларировании.

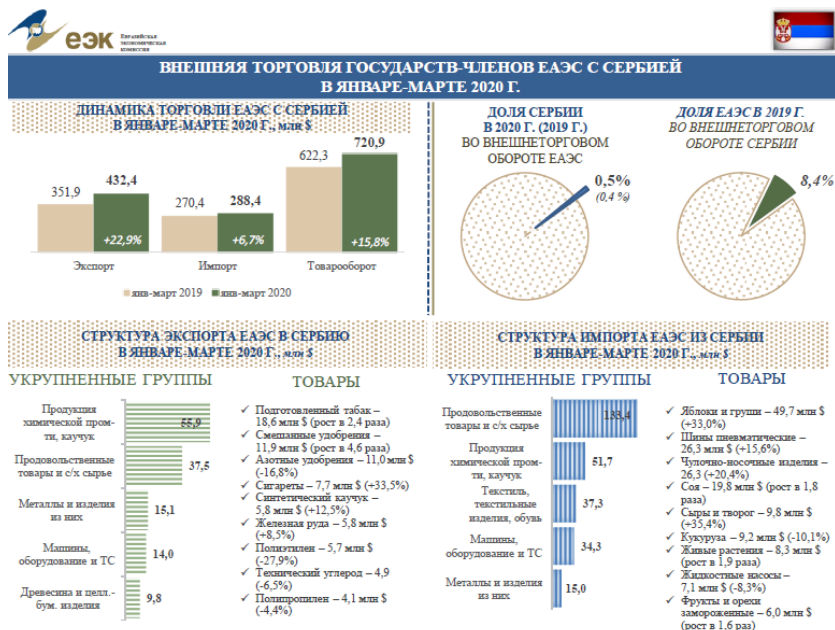
Документ также содержит механизм двусторонних защитных мер, который позволяет оперативно реагировать на изменения на рынке вследствие либерализации торговли.

Наконец, вводится полноценный эффективный механизм разрешения споров между сторонами Соглашения. Создана возможность урегулирования споров путем передачи спора на рассмотрение панели арбитров. Кроме того, проектом Соглашения предусмотрен и действенный механизм принуждения к устранению или в должной степени модификации мер, в отношении которых было установлено несоответствие положениям Соглашения.

Договоренности в отношении тарифной либерализации заключаются в следующем. Государства-члены ЕАЭС предоставляют сербским товарам единый режим доступа на рынок. Изъятия из режима свободной торговли при импорте на таможенную территорию союза предусмотрены для следующих товаров: мяса и пищевых субпродуктов домашней птицы; отдельных видов плавленых сыров; сахара белого и игристых вин; спирта этилового; спиртовых настоек; ликеров; сигар и сигарилл; шин и покрышек пневматических резиновых, восстановленных или бывших в употреблении; пряжи хлопчатобумажной (кроме швейных ниток); отдельных видов тканей хлопчатобумажных и специальных; тафтинговых текстильных материалов; отдельных видов вышивки; компрессоров для холодильного оборудования; тракторов; автобусов, бывших в употреблении; автомобилей легковых; грузовиков, бывших в употреблении.

По сравнению с действующим режимом свободной торговли улучшатся условия доступа на рынок ЕАЭС некоторых видов твердых и полутвердых сыров (беспошлинная тарифная квота), алкогольных напитков типа «Виньяк» (беспошлинная тарифная квота), сигарет (беспошлинная тарифная квота), алкогольных напитков типа «фруктовая Ракия». Основные показатели взаимной торговли приведено на рис. 2

Рис. 2. Основные показатели взаимной торговли

(Евразийская экономическая комиссия 2022)

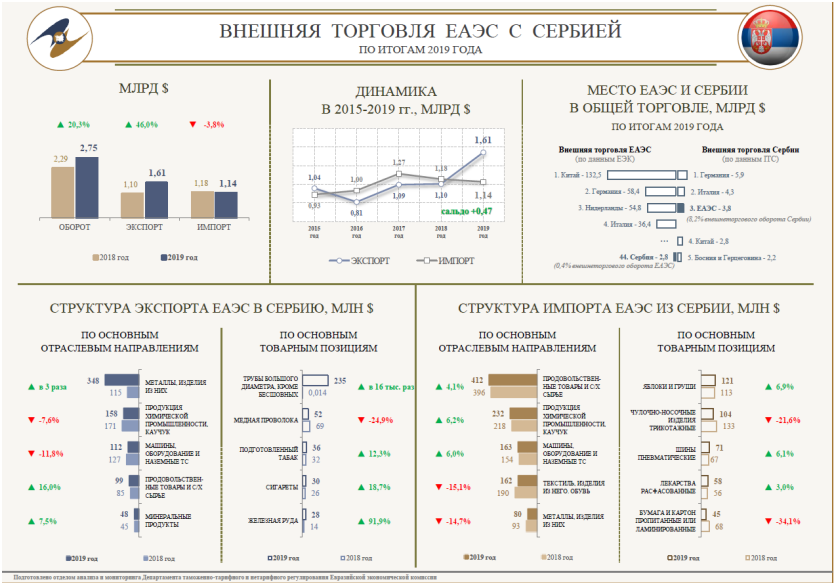
Необходимо отметить, что инвестиционное сотрудничество междугосударствами – членами ЕАЭС и Республикой Сербия как до подписания соглашения, так и после, осуществляется лишь со стороны Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации. Согласно статистическим данным Республика Армения и Кыргызская Республика не осуществляют и не принимают инвестиций из Республики Сербия.

Кроме этого, ЕАЭС, в частности Российская Федерация, является одним из ключевых инвесторов Республики Сербия. Так, валовый поток прямых иностранных инвестиций (далее – ПИИ) в 2017 году составлял 170,4 млн евро. В то время как ПИИ из Сербии в Россию в том же году составили 4,2 млн евро (Гуманитарный портал 2022).

Стоимость ПИИ, перешедших из Сербии в Россию в 2019 году, составила 18 млн евро (Ibidem).

Анализ внешней торговли ЕАЭС с Сербией приведен на рис. 3.

Рис. 3. Анализ внешней торговли ЕАЭС с Сербией

(Евразийская экономическая комиссия 2022)

Итоговые договоренности по дополнительной либерализации представлены в таблице 1.

Табл. 1. Пакет тарифный уступок со стороны ЕАЭС и Республики Сербия

ЕАЭС предоставляет Республике Сербии	Республика Сербия предоставляет ЕАЭС
Общие параметры	
Единый режим доступа на рынок	Режим доступа на рынок комбинированный, перечни изъятий индивидуальны для каждого государства-члена для обеспечения неухудшения условий доступа по сравнению с действующими соглашениями
	Товаропроизводители Республики Армения и Кыргызской Республики получили качественные условия доступа на сербский рынок на уровне всех государств-членов ЕАЭС.
Уступки в ходе переговоров	
По молочной продукции:	
Беспошлинная тарифная квота в отношении некоторых видов твердых и полутвердых сыров объемом до 400 тонн продукции в год (коды 0406 90 690 0, 0406 90 740 0, 0406 90 860 0, 0406 90 890 0, 0406 90 920 0, 0406 90 930 0, 0406 90 990 ТН ВЭД ЕАЭС). Предоставление беспошлинного доступа в отношении сыра, произведенного из козьего (овечьего) молока.	Беспошлинные и бесквотные поставки некоторых видов твердых и полутвердых сыров для всех стран (коды 0406 90 69, 0406 90 74, 0406 90 86, 0406 90 89, 0406 90 92, 0406 90 93, 0406 90 99 ТН ВЭД). Беспошлинная тарифная квота в отношении плавленых сыров (код 0406 30 ТН ВЭД) для Республики Армения, Республики Киргизия и Республики Казахстан в объеме до 100 тонн продукции в год.

По алкогольной продукции:	
Предоставление беспошлинной тарифной квоты в отношении бренди, классифицируемых кодами 2208 20 290 0 и 2208 20 890 0 ТН ВЭД ЕАЭС, в объеме ≈88 тыс. литров напитка (35 тысяч литров в пересчете на чистый спирт) в год.	Предоставление беспошлинной тарифной квоты в отношении бренди, классифицируемых кодами 2208 20 29 и 2208 20 89 ТН ВЭД, в объеме ≈125 тысяч литров напитка (50 тысяч литров в пересчете на чистый спирт) в год.
Исключение из изъятий фруктовых настоек (коды 2208 90 330 0, 2208 90 380 0, 2208 90 480 0 и 2208 90 710 0 ТН ВЭД ЕАЭС).	Исключение из изъятий водки (коды 2208 60 11 и 2208 60 19 ТН ВЭД).
	Исключение из изъятий фруктовых настоек, горьких настоек, бальзамов/ликеров, классифицируемых кодами 2208 90 33, 2208 90 38, 2208 90 56 и 2208 90 69 ТН ВЭД.
По табачной продукции:	
Предоставление беспошлинной тарифной квоты в отношении сигарет (код 2402 20 ТН ВЭД ЕАЭС) в объеме до 2 млрд штук в год.	Предоставление тарифной квоты в отношении сигарет, содержащих табак (код 2402 20 ТН ВЭД), в объеме 2 млрд. штук в год, происходящих из Республики Армения, Республики Беларусь, Республики Казахстан и Республики Киргизия.
Прочее:	
	Исключение из изъятий кранов и клапанов (товарная позиция 8481 ТН ВЭД).

(Евразийская экономическая комиссия 2022)

Согласованные договоренности сбалансированы и содержат прогнозируемые экономические выгоды для государств-членов ЕАЭС как в краткосрочной перспективе, основанные на мгновенной экономии таможенных платежей в отношении существующих экспортных поставок, так и в среднесрочной – основанные на реализации экспортных возможностей ЕАЭС в условиях обнуления партнером заградительных ввозных таможенных пошлин.

Прогнозируется, что моментальные выгоды ЕАЭС за счет обнуления Сербской стороной пошлин в отношении уже существующих экспортных потоков составят 2 млн. долл. США, а с учетом мультипликативного эффекта и полной выборки беспошлинной квоты по сигаретам, сырам и алкоголю этот показатель возрастает до уровня 16 млн. долл. США ежегодно.

Средний уровень ввозной таможенной пошлины, подлежащей отменев соответствии с итоговыми договоренностями, в Сербии составляет примерно 30%, в ЕАЭС – примерно 8%.

Итоговые договоренности по дополнительной либерализации распределились следующим образом.

В части правил торговли товарами и соответствующих регуляторных обязательств новое соглашение о свободной торговле во многом основывается на двусторонних соглашениях, заключенных Республикой Беларусь, Республикой Казахстан и Российской Федерацией с Республикой Сербией на этапе формирования Таможенного союза «тройки» в 2010-2011 годах.

В то же время с учетом развития практики заключения соглашений о свободной торговле с внешними партнёрами ЕАЭС за прошедший период, а также развитием мировой практики заключения таких соглашений, было принято решение внести в новое соглашение определенные правовые новеллы.

В целом соглашение содержит следующие основные регуляторные обязательства:

1. Соблюдение режима наибольшего благоприятствования во всем, что касается торговли товарами в понимании статьи I ГАТТ;
2. Ограничение размеров таможенных сборов и иных платежей примерной стоимостью оказываемых услуг;
3. Право сторон применять ограничения и запреты в соответствии со статьями XI и XIII ГАТТ;
4. Предоставление национального режима товарам договаривающихся сторон в соответствии со статьями III ГАТТ;
5. Положения, направленные на развитие сотрудничества сторон и снижение избыточных барьеров в торговле в сфере технического регулирования, а также применения санитарных, ветеринарных и карантинных фитосанитарных мер, а также предусматривающие обязанность сторон соблюдать требования ВТО в данной сфере.
6. Предоставление сторонами свободы транзита в понимании статьи V ГАТТ.
7. Предоставление сторонами адекватной защиты и обеспечение охраны прав на объекты интеллектуальной собственности на основе Соглашения ВТО по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности и международных стандартов конвенций в этой сфере. Кроме того, создан институциональный механизм по взаимодействию сторон в данной сфере, который предполагает проведение консультаций между ними, в том числе, на площадке ВТО и ВОИС.
8. Права применения мер защиты внутреннего рынка для обеспечения интересов местных производителей.

Были качественно обновлены положения двусторонних соглашений с Сербией.

Помимо включения в Соглашение обязательств сторон следовать общепринятому стандарту ВТО в сфере проведения исследований и применения «триады» специальных защитных, антидемпинговых и

компенсационных мер, закреплены обязательства Сербии при проведении расследований и применении мер торговой защиты рассматривать государства – члены по отдельности, что позволяет исключить необоснованное распространение действия мер на весь Союз в целом.

Кроме того, в некоторых аспектах Соглашение содержит более детальные требования по транспарентности, нежели соответствующие нормы ВТО, в частности, требование о заблаговременном уведомлении о поступлении заявления о начале антидемпингового и компенсационного расследований, возможность проведения консультаций по вопросам мер торговой защиты, направление уведомлений, касающихся применения специальных защитных мер, что в настоящий момент особенно актуально в свете роста активности использования специальных защитных мер.

Соглашение также содержит механизм двусторонних защитных мер, который позволяет оперативно реагировать на изменения на рынке вследствие либерализации торговли. Инновацией здесь является обязательство в случае применения меры сохранять тарифную квоту на исторический (средний за три предшествующих года) объем беспошлинных поставок, что, в случае применения такой меры Сербией, обеспечивает дополнительную возможность формировать баланс интересов государств – членов Союза через разделение общей тарифной квоты для Союза между государствами – членами ЕАЭС.

9. Полноформатные правила определения происхождения товаров для целей применения преференциального торгового режима, а также положения в области сотрудничества таможенных органов и администрирования торговли.

Были сохранены привычные для бизнес-сообщества подходы по определению и подтверждению происхождения товаров, гарантирующие право использования тарифных преференций сторонами Соглашения.

При этом производителям товаров, находящихся в торговом обороте, предоставлена возможность получать тарифные преференции даже в случае оформления инвойса на такой товар в третьей стране, что будет положительным образом влиять на внешнеторговую деятельность компаний, усиливающих компетенцию по продажам с помощью своих зарубежных представительств или торговых посредников.

Соглашение предусматривает более предсказуемый порядок взаимодействия участников внешнеэкономической деятельности с таможенными органами, а также содержит расширенный инструментарий административного сотрудничества между компетентными органами Сторон, нацеленный на оперативное взаимодействие при рассмотрении спорных вопросов, а также на предотвращение возможных злоупотреблений по получению тарифных преференций в рамках Соглашения.

Поддерживая концепцию электронного декларирования товаров, Соглашение предусматривает возможность внедрения электронной системы сертификации происхождения товаров, которая предполагает отказ от необходимости представления при таможенном декларировании товаров сертификатов о происхождении товара на бумажном носителе.

10. Полноценный эффективный механизм разрешения споров между сторонами Соглашения.

Предусмотренный соглашением механизм создаёт возможность урегулирования споров через проведение консультаций, а также путем передачи спора на рассмотрение панели арбитров в случае, если по итогам проведенных консультаций спор не был урегулирован. Кроме того, соглашением предусмотрен и действенный механизм принуждения к устранению или в должной степени модификации мер, в отношении которых в рамках консультаций, либо по итогам работы панели арбитров было установлено несоответствие положениям соглашения. Так, в случае, если мера не была приведена

в соответствие с соглашением в разумные сроки, сторона соглашения, чьи интересы затронуты действием такой меры, наделяется правом встречно отозвать уступки в эквивалентном объеме до тех пор, пока мера не будет приведена в соответствие с соглашением.

Безусловно стороны соглашения сохраняют возможность вводить меры, связанные с обеспечением их безопасности и выполнением основополагающих функций государственного регулирования (по аналогии со статьями XX и XXI ГАТТ), а также для поддержания платежного баланса.

По совокупности вышеизложенного, разработанное соглашение с Сербией отвечает интересам всех государств – членов Евразийского экономического союза. Оно позволяет реализовать новые экспортные возможности для Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации. Для Республики Армения и Кыргызской Республики впервые открывает принципиально новый рынок Республики Сербии – с незамедлительным беспопылиным доступом по подавляющему объему товаров экспортного профиля. Соглашение также содержит достаточный набор современных регуляторных обязательств, призванных обеспечить стабильность, предсказуемость и прозрачность осуществления торговых операций. Немаловажным здесь является и то, что Сербия до настоящего времени не является членом ВТО, а, следовательно, такие положения вместе с современным институтом разрешения споров и обеспечения торговых интересов, дают всем государствам – членам ЕАЭС правовые гарантии недискриминации и благоприятных условий торговли.

Использованная литература

Гуманитарный портал. 2022. Рейтинг стран мира по уровню прямых иностранных инвестиций. <https://gtmarket.ru/ratings/foreign-direct-investment-index>

Договор о Евразийском экономическом союзе. 2014. Подписан в г. Астане 29.05.2014.

Договор о Евразийской экономической комиссии. 2011. Подписан в г. Москве 18.11.2011.

Договор о присоединении Республики Армения к Договору о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года. 2014. Подписан в г. Минске 10.10.2014.

Договор о присоединении Кыргызской Республики к Договору о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года. 2014. Подписан в г. Москве 23.12.2014.

Декларация о дальнейшем развитии интеграционных процессов в рамках Евразийского экономического союза. 2018. Санкт-Петербург, 6 декабря 2018 года.

Евразийская экономическая комиссия. 2022. Соглашение о свободной торговле между Евразийским экономическим союзом и его государствами-членами, с одной стороны, и Республикой Сербией, с другой стороны. Дата обращения 18.01.2021. <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/dotp/Pages/%d0%a1%d0%be%d0%b3%d0%b-%d0%b0%d1%88%d0%b5%d0%bd%d0%b8%d0%b5-%d1%81-%d0%a1%d0%b5%d1%80%d0%b1%d0%b8%d0%b5%d0%b9.aspx>

Евразийский межправительственный совет. 2015. Памятная записка «Евразийский экономический союз – Европейский союз: контуры сотрудничества». Одобрена Евразийским Межправительственным Советом 8 сентября 2015 года в г. Гродно (Беларусь).

ИА REGNUM. 2021. В Сербии положительно оценили соглашение с ЕАЭС. Дата обращения 13.08.2021. <https://regnum.ru/news/economy/3326646.html>

Министерство экономического развития Российской Федерации. 2021. Вступило в силу Соглашение о свободной торговле между ЕАЭС и Сербией. Дата обращения: 13.08.2021. <https://clck.ru/Wp5hQ>

Положение о Евразийской экономической комиссии. 2014. Приложение № 1 к Договору о Евразийском экономическом союзе. Подписан в г. Астане 29.05.2014.

РБК. 2021. В ЕАЭС ответили на критику Евросоюзом торговой сделки с Сербией. Дата обращения 13.08.2021. <https://www.rbc.ru/politics/26/09/2019/5d-88d6259a7947747562d98f>

Российская газета. 2018. Командный счет. Дата обращения 14.11.2020. <https://rg.ru/2018/09/18/tatiana-valovaia-est-ok-no-vozmozhnostej-dlia-razvitiia-integracii-eaes.html>

Соглашение о свободной торговле между Евразийским экономическим союзом и его государствами-членами, с одной стороны, и Республикой Сербией, с другой стороны. Подписано в г. Москве 25.10.2019.

Совместная декларация о сотрудничестве Евразийской экономической комиссии и Правительства Греческой Республики. 2017. Подписана в г. Москве 24.06.2017.

Торгово-промышленная палата Российской Федерации. 2021. Деловой совет по сотрудничеству с Сербией. Дата обращения 13.08.2021. <https://rus-serb.tpprf.ru/ru/country/>

Maryshev Alexander Anatolievich

ON THE INTERACTION OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION AND THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract

Interaction within the Eurasian Economic Union framework with third countries provides three forms of international cooperation: the status of an observer state, the conclusion of a memorandum of cooperation, or a free trade agreement. This article is devoted to the implementation of the third form of cooperation between the Eurasian Economic Union and the Republic of Serbia. The author analyzes the concluded Agreement and the degree of its influence on the trade relations of the Union member states with Serbia.

Keywords: *Eurasian Economic Union, Customs Union, Eurasian Economic Community, Republic of Serbia*

Александр Анатолъевич Марышев

О ИНТЕРАКЦИЈИ ЕВРОАЗИЈСКЕ ЕКОНОМСКЕ УНИЈЕ И РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт

Интеракција у оквиру Евроазијске економске уније са трећим земљама обезбеђује три облика међународне сарадње: статус државе посматрача, закључивање меморандума о сарадњи или споразума о слободној трговини. Овај чланак је посвећен реализацији трећег облика сарадње између Евроазијске економске уније и Републике Србије. Аутор анализира закључен споразум и степен његовог утицаја на трговинске односе држава чланица Уније са Србијом.

Кључне речи: *Евроазијска економска унија, царинска унија, Евроазијска економска заједница, Република Србија*

II
ПОЛИТИЧКО ПРИСУСТВО РУСИЈЕ НА
БАЛКАНУ: УЛОГА СРБИЈЕ У РУСКОМ
ГЕОПОЛИТИЧКОМ
АНГАЖМАНУ НА БАЛКАНУ

Вања Глишин*

Институт за политичке студије, Београд

Љубиша Деспотовић**

Институт за политичке студије, Београд

ГЕОПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ РУСКЕ МЕКЕ МОЋИ НА БАЛКАНУ И У СРБИЈИ***

Сажетак

На почетку 21. века, пратећи процесе који воде ка успостављању мултиполарног светског поретка, свака држава која претендује ка статусу регионалне и глобалне силе требало би да развија аспекте меке моћи као елемента паметне моћи, не изостављајући тврду моћ и њене војне и економске сегменте. Русија као највећа телурократска држава света има визију изградње сопствених капацитета на глобалном нивоу, што показује актуелизација геополитичког концепта неоевроазијства. У уводном делу рада указано је на физичко-географске потенцијале Русије и њену улогу на евроазијском континенту. У другом делу рада, почевши од чињенице да је Русија све активнија у међународним односима, аутори анализирају геополитички значај Балкана и Србије за Москву, као и руско деловање на овом простору. У том контексту, врши се преглед и анализа српско-руских односа у последњих две деценије. Напошетку,

* Истраживач-приправник, glisinvanja2@gmail.com

** Научни саветник; ljubisa.despotic@ips.ac.rs

*** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

аутори анализирају геополитичке аспекте руске меке моћи и њене домете на Балкану и у Србији.

Кључне речи: *Србија, Русија, Балкан, мека моћ, геополитика*

Увод

Русија је кроз своју дугу историју градила позицију регионалне силе на Евроазијском континенту, неретко претендујући да постане и глобална сила. Из угла класичне геополитике, Русија је, као територијално највећа земља на свету са енормним физичко-географским потенцијалима, једна од најпотентнијих држава за успостављање глобалне доминације. Њена површина од 17.075.400 км², обилује природним и рудним богатствима, посебно гасом, угљем и нафтом, што је сврстава у сам врх светских земаља. Последњих две деценије, Русија знатно увећава економске, привредне, инфраструктурне и војне капацитете, активно развија високо софистициране технологије и све више усмерава пажњу ка културном и образовном сектору. Традиционално, Русија највише пажње посвећује аспектима тврде моћи, али се последњих година примећује ангажман и у сектору меке моћи, што би једна држава, која настоји да постане глобална сила, дефинитивно морала да чини.

Посматрано кроз више димензија, Русија као средишња земља евроазијског континента има много разлога да гради све неопходне капацитете за достизање статуса глобалне силе. Геостратешки посматрано, реч је о земљи која представља највећу телурократску државу на свету, те је као таква предодређена да буде заштитник културолошке, цивилизацијске, језичке и верске особености на евроазијском континенту.¹ Отуда и улога Русије као заштитнице православља

1 Погледати више: Решетњиков, Леонид. 2016. Вратити се Русији. Београд: Евро Бок. Решетњиков, Леонид. 2016а. „Русија је духовна цивилизација“. Православие.Ru, 29. новембар 2016. Данилевски, Николај. 1994. Русија и Европа. Београд: Службени лист СРЈ. Трубецкој, Николај. 2004. Европа и човечанство. Београд: Логос. Ламанский, Владимир. 2010. Геополитика панславизма. Москва: Институт русской цивилизации. Дугин, Александар. 2004. Основи геополитике I. Зрењанин: Екопрес. Кострикова, Јелена. 2020. Геополитички интереси Русије и словенско питање. Нови Сад: Балканија.

и идеја о Москви као *Трећем Риму*. Имајући то у виду, као и реалполитичке тежње Москве, јасно је да је руски геополитички императив овладавање, најпре територијама које су биле у саставу Совјетског Савеза, а потом и ширење утицаја ка маритимним зонама Евроазије. У том контексту, слабост Русије представља дуга копнена граница (20.241 км), што државе опоненти, првенствено Сједињене Државе, користе како би црпеле снагу и ограничавале маневарски простор Москве. Наведено се остварује ширењем НАТО савеза ка западној граници Русије и приближавањем војних и обавештајних система, организовањем и/или подржавањем обојених револуција (нпр. Украјина), увођењем санкција и онемогућавањем успостављања бољих енергетских, привредних и других веза са европским државама. Осим тога, САД директно или посредством пивот држава, вођењем прокси ратова (*Proxy war*), управљају бројним процесима на Блиском и Средњем истоку, неретко дестабилизују регион и самим тим угрожавају јужни и југозападни део руске границе. Примери Ирана, Ирака, Авганистана, Сирије, Казахстана и других држава потврђују тезу да је овај регион зона потреса (*Shatterbelt*) и указују на конфликтни потенцијал у зони Римланда, дуж руских копнених граница. Геополитичка ситуација током хладног рата и постојања Совјетског Савеза била је нешто другачија, будући да је Москва контролисала важне копнене и приобалне зоне. Северне и источне границе биле су поморске, док су западне и јужне границе биле знатно удаљеније од средишта Русије у односу на садашњи распоред снага. Источна и југоисточна Европа била је под контролом, чиме је СССР ушао у зону унутрашњег полумесеца Римленда, остваривши маритимну партиципацију на Средоземљу. Дакле, Балкан је био, а и данас је, важна геостратешка зона и интермаријумска карика, коју су Сједињене Државе у највећој мери ставиле под своју контролу након завршетка хладног рата и дисолуције Совјетског Савеза.

Данашњој Русији маневарски простор на постсовјетском простору и на Балкану значајно је сужен, услед активног деловања Сједињених Држава које константно врше геополитичко потискивање Русије ка Срцу копна, американизујући и милитаризујући Европу и јачајући

„Западни зид“ (Живен 2019; Деспотовић, Глишин 2020). С обзиром на чињеницу да је постсовјетски простор зона примарних геополитичких интереса Москве, нема сумње да ће се наставити сучељавање Истока и Запада за овладавање тим простором. Осим тога, историјски посматрано, Русија је пројектовала Балкан као интересну зону, посебно укључујући Србију и српске земље, као традиционално блиске. Иако су САД посредством НАТО савеза ставиле под контролу готово цео Балкан, Русија и даље има шансу да се озбиљније укључи у реал(гео)политичке токове у Србији и Републици Српској.

У контексту комплексних међународних збивања, све државе које настоје да се позиционирају као озбиљнији играчи у светској политици, треба да одговарају савременим алатима на савремене изазове. Стога је неопходно да државе наставе са улагањем и развијањем аспеката тврде моћи (*hard power*), што највише укључује војну и економску моћ, али посебну пажњу да посвете и аспектима меке моћи (*soft power*) као другим елементом паметне моћи. Разлог је једноставан. Сматрамо да једна држава не може стећи статус глобалне силе без комбинованог приступа аспектима меке и тврде моћи и њихове употребе. Сједињене Државе су управо коришћењем меке моћи изградиле либералну хегемонију (Молнар 1996), ширећи свој културни утицај и конструишући нове вредносне оријентације широм света.

Мека моћ као елемент паметне моћи

У нашем раду *меку моћ* третирамо првенствено као важан чинилац тзв. *паметне моћи*, будући да стратегије коришћења меке моћи у међународним односима и геополитичким плановима све више постају део инструментарија паметне моћи која инсистира на тактикама прихватања интереса моћних као сопствене. Дакле, у политикологији најзначајнији је онај приступ који *моћ* одређује као способност да се оствари жељени исход по носиоце моћи. Према Џозефу Нају (*Joseph Nye*) управо је *контекст* оно битно својство које одређује карактер, форму, суштину и облик дејствовања моћи, особито када је светска арена у питању. Оно што такође додатно усложњава разумевање природе моћи и њене употребе од

стране државних и недржавних актера јесте *контекстуална интелигенција* (способност разумевања околности које чине и одређују окружујућу стварност) и тзв. *ресурси моћи* (информациони системи, медији, сајберпростор, мреже, нове технологије и сл.) који попут медијума увећавају, убрзавају или маскирају њена дејства и чине цео процес истраживања додатно компликованијим. Ради лакшег разумевања, ова три лица (аспекта) моћи на која указује Нај, могуће је приказати на следећи начин (Деспотовић, Глишин 2021, 111):

1. прво лице моћи (*тврда моћ*) заснована је **приморавању**,
2. друго лице моћи (*мека моћ*) заснована је на **привлачењу**,
3. треће лице моћи (*паметна моћ*) заснована је на **поистовећивању**.

Комбинацијом наведених облика моћи, могуће је постићи жељене исходе са мање утрошених ресурса и енергије. У савременим међународним односима, кључна фаза је употреба тзв. *паметне моћи*. Реч је о „креативној“ комбинацији форми тврде и меке моћи, где се паметним планирањем и коришћењем постиже успешна стратегија остваривања постављених циљева и интереса (Деспотовић, Глишин 2021, 110). Према томе, потпуно је разумљиво зашто Џозеф Нај констатује да је тзв. *мека моћ* превасходно академски и медијски појам који се најчешће, веома слободно користио за све оне ситуације када се не говори о војној моћи као кључном аспект тврде моћи. Она је, према Нају, *дескриптиван* пре него *нормативан* појам, то јест, појам који више описује неголи што нешто прописује. „Мека моћ није облик идеализма или либерализма. То је напосто облик моћи, начин да се постигне жељени исход... Године 1939. угледни британски реалиста Едвард Х. Кар поделио је међународну моћ у три категорије: војна моћ, економска моћ и моћ над мњењем“ (Нај 2012, 109) Наведена подела, са акцентом на моћи над мњењем, сликовито представља „суштину меке моћи као средства или ресурса чијом употребом треба да овладају и контролишу умове људи“ (Деспотовић, Глишин 2021, 117).

„Мека моћ неке земље почива на три основна ресурса: *њеној култури* (тамо где је привлачна за друге), *њеним*

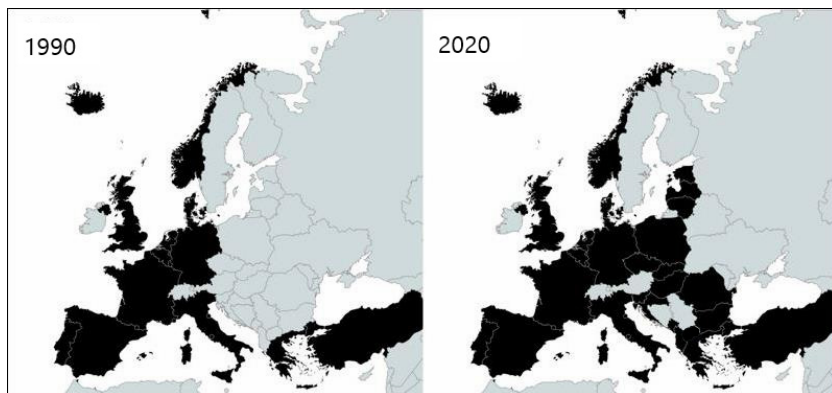
политичким вредностима (кад их се придржава код куће и у иностранству) и њеним *спољним политикама* (кад их други виде као легитимне и као носиоце моралног ауторитета)“ (Нај 2012, 111). Према томе, у праву је Нај када костантује да је мека моћ плес који захтева партнера, али се не можемо сложити са њим да је поседовање моралног ауторитета услов успешног коришћења ресурса меке моћи у спољној политици. Најбољи пример за наведени став су управо Сједињене Државе. Стога не изненађује став појединих озбиљних аутора који приговарају Америци да је коришћењем меке моћи створила неку врсту *културног империјализма и либералне хегемоније* (Деспотовић, Глишин 2021, 120).

Од Балкана до Србије – сужавање руских геополитичких могућности

Балкан је у визири великих сила вековима уназад био интересна зона и одскочна даска за даље продоре у различитим правцима. Својим геополитичким магнетизмом привлачио је и привлачи глобалне и регионалне силе, чији паралелни и испреплетени интереси стварају геополитички чвор на Балкану и самим тим *чворност* као важно геополитичко обележје. Реч је о стратешким кретањима и уклињавањима из различитих праваца. Германски фактор вековима пројектује правац кретања северозапад-југоисток, што се и читава у идеји продора на исток, односно југоисток (*Drang nach (Süd)Osten*). Насупрот томе, исламски фактор настоји да се креће правцем југоисток-северозапад, ка средишту Европе, а један од примера је продор Османлија. Русија пак настоји да се креће правцем североисток-југозапад, ка Средоземљу и топлим морима, док Сједињене Државе претендују да контролишу све правце, директно или посредством савезника и пивот држава (Деспотовић, Глишин 2021). *Контактност* је следеће геополитичко обележје, настало услед укрштања две традиционалне религије, хришћанства (православље и римокатолицизам као конфесије) и ислама, и три цивилизацијско-културолошка круга (западна, православна и исламска цивилизација) на Балкану. Ова два геополитичка обележја наводимо као смернице за посматрање историјских догађаја и јасно уочавање геополитичких карактеристика тих

догађаја. Навешћемо као пример хладни рат, који је показао да простор Балкана, особито Југославије, карактерише чворност посебно конструисана из два супростављена правца. Совјетски Савез је свим средствима настојао да из већ поменутог правца североисток-југозапад овлада овим простором, док су Сједињене Државе тежиле да истисну СССР правцем потискивања југозапад-североисток. Дакле, суочавање две највеће силе тога времена није поштедело Балкан, који је био шаховска табла за геополитичка надмудривања Москве и Вашингтона. Тада је руска сфера утицаја покривала значајан део југоисточне и источне Европе, борба за утицај на Балкану била је константна, док је контрола Бугарске и Румуније и црноморске обале била неупитна. Ипак, ситуација се у поменутим регионима по завршетку хладног рата мења у корист САД, а Русија се повлачи дубоко ка средишту континента. Управо је један од важних циљева био да се „искористи економско и војно посустајање и геополитичка дефанзива Русије за запоседање кључних стратешких простора Балкана и дугорочније спречавање Руске Федерације да се врати у, за њу, другу по значају виталну геополитичку зону“ (Деспотовић 2012, 121). А Балкан због своје контактности није био „поштеђен крупних политичких, војних и територијалних промена, што је радикализовало њему својствен процес балканизације“ (Деспотовић, Глишин 2021a, 25). Прекомпозицијом међународног поретка у постхладноратовском периоду, осетљиве и чворне зоне попут Балкана нашле су се у геополитичком вакууму, који су Сједињене Државе вешто искористиле за успостављање контроле и увлачење земаља југоисточне и источне Европе у атлантске структуре. У последњих три деценије, 14 држава прикључило се НАТО савезу, од Естоније на северу до Бугарске на југу, „чинећи тако један ланац којим евроатлантске силе контролишу источну Европу и западну обалу Црног мора“ [Карта 1] (Деспотовић, Глишин 2021, 322).

Карта 1. Проширење НАТО пакта 1990-2020.

(Извор: Деспотовић, Глишин 2021, 322)

На приказаној карти јасно се види геополитичка доследност евроатлантских структура које су свим средствима настојале да подигну и учврсте „Западни зид“ према Русији. Већ поменуте Румунија и Бугарска, које су биле под руском контролом током хладног рата, сада припадају евроатлантском кругу држава, што је само један од примера промене односа снага у југоисточној Европи. О актуелности процеса потискивања Русије сведочи и нова Стратегија модернизације оружаних снага Велике Британије. Између осталог, Русија је означена као највећа војна и нуклеарна претња по европску безбедност, те ће се због тога Британија додатно ангажовати у регионима наомак Русије. Балкан је и у том контексту важан, будући да Стратегија истиче потребу за све чвршћим повезивањем НАТО земаља - Румуније, Бугарске, Турске и Грчке - у црноморском региону, како би се пружио отпор све чешћим руским притисцима.² Дакле, Вашингтон са својим државама савезницама контролише регионе наомак Русије. На Балкану, Србија је, као потенцијални руски савезник, изолована у средишту полуострва, под контролу су стављене јадранска, јонска, егејска и значајним делом црноморска обала, то јест, уколико погледамо приложену карту, видећемо да је

2 Погледати: Ministry of Defence UK. 2021. Defence in a competitive age. 30 March 2021, pp. 5, 10, 20, 30.

под евроатлантском контролом целокупан приступ северном Медитерану. На тај начин је баражиран руски пут преко Балкана ка Средоземљу, али није у потпуности онемогућен балкански вектор, који је у неоевроазијској мултиполарној концепцији значајан.

Србија као руски геополитички императив на Балкану

У савременој констелацији снага, Србија је једина балканска земља која испуњава услове за формирање вектора из Русије ка југозападу, те би Москва у почетним корацима креирања балканског вектора требало да рачуна на њу и Републику Српску. Следећа, средњорочна фаза креирања балканског вектора требало би да укључи постепено успостављање интересне сфере у постјугословенском простору, посебно узимајући у обзир Северну Македонију, Црну Гору, Републику Српску са већим делом Федерације БиХ и Србију. И дугорочно гледано, једина стабилна руска конекција на Балкану могу бити „целовите српске земље у својим историјско-географским габаритима и организоване у јединствену српску државну политичко-територијалну јединицу“ (Степић 2019, 137, 139). Оно што, с друге стране, Србију више усаглашава са руским геополитичким концептом јесте телурократски геополитички идентитет, православна цивилизација, историјска и традиционална повезаност и већински негативан став српског народа према атлантизму и Сједињеним Државама, због туробног искуства ратних деведесетих, санкција, бомбардовања и деструкције државе.

Српско-руски односи имају своју дугу традицију и неретко су поистовећени са пријатељством и нераскидивим братским односима. Срж тих односа је православље као духовна вертикала и културна и традиционална повезаност. Стога не чуди што је српски народ, као најзападније језгро православља у Европи, у геополитичким стереотипима Запада означен као мали православни Руси и руска предстража на Балкану. Због наведених стереотипа неретко смо били изложени притисцима и интервенцијама Запада, некада се то тицало само нас, а некада су те интервенције биле посредан

обрачун са Русијом. О реалности приче о обрачуну Запада са православљем сведочи и вишевековна ватиканска политика прозелитизма (Радонић, 2017; Деспотовић 2019; Дешнер 2021), као и нешто новије цивилизацијске конструкције које је извео Семјуел Хантингтон (*Samuel Huntington*), наводећи да се западна цивилизација завршава тамо где почињу ислам и православље (Хантингтон 2000). На тај начин је направио поделу на западну цивилизацију и православну цивилизацију, креирајући дискурзивне и цивилизацијске границе које „нарушавају територијалну, културолошку и цивилизацијску целовитост српског народа, чинећи га рањивим и лаким пленом за територијалне аспирације агресивних суседа, проверавање, прогон, отимање верске и културне баштине и слично“ (Глишин 2020, 60-61). Дакле, традиционална, религијска и културолошка повезаност важан је аспект српско-руских односа, те незаобилазна чињеница када говоримо о утицају Русије на простору српских земаља.

Као стална чланица Савета безбедности Уједињених нација, Русија има могућност да утиче на одређене политичке догађаје на Балкану и у Србији, посебно када је у питању статус Косова и Метохије. Амерички дипломата Ричард Холбрук рекао је 2007. године да је „Косово најважнији међународни тест за Владимира Путина“ (Holbrooke 2007). Русија је од почетка изразила јасан став, критикујући поступање Запада и указујући на кршење принципа међународног права (Антоненко 2007) и том ставу је доследна и данас. Амбасадор Русије у Србији Александар Боцан-Харченко (Александр Аркадьевич Боцан-Харченко) изјавио је 10. јуна 2021. године да ниједна одлука у вези са Косовом и Метохијом неће моћи да прође без подршке Савета безбедности УН (Политика 2021). Сматрамо да је то важан аспект српско-руских односа, будући да је обостран интерес, из горе поменутих разлога, одржавање српске територијалне целовитости и државног суверенитета. Осим тога, у спремности да се супротстави уједињеном Западу по овом и другим питањима огледа се успон Русије почетком 21. века.

Економска моћ као облик тврде моћи и деловање Русије ка Србији

Важан аспект српско-руских односа тиче се привреде и економије. Доласком председника Владимира Путина на власт, опоравак Русије текао је узлазном путањом, те се унутрашњи напредак у годинама његове владавине све више одражавао на привредне пројекте у региону. Од 2006. године то је евидентно и у балканском региону, особито у енергетском (ГазПромНефт-НИС и Лукоил) и банкарском (Сбербанк, АПИ банка и Експо банка) сектору. Један од најзапаженијих привредних уговора између Москве и Београда потписан је 2008. године и тицао се продаје Нафтне индустрије Србије (НИС) руском ГазПромНефту за 400 милиона евра. Три године касније, у марту 2011. године, реализована је продаја још 5,15% акција НИС-а, чиме је ГазПром постао већински власник са 56,15% удела (Извештај НИС 2012). О наведеном уговору се много полемисало, а ставови су и данас подељени. Постоји она група која сматра да је НИС покљоњен Русима и да је реч о најлошијој приватизацији у историји (Чонградин 2015, Данас 2020), док опозитни ставови тврде да је НИС у годинама пре продаје пословао веома лоше и да је дуг компаније био неколико стотина милиона евра, те да је након продаје компанија почела да послује са значајнијм нето добитком (2012. године нето добитак износио је око 450 милиона евра) (Костић 2013, Политика 2010). С тим у вези, амбасадор Русије у Србији Александар Боцан-Харченко у интервјуу за часопис „Печат“, 12. јун 2020. године, рекао је:

„(...) тешко је рећи да је НИС дат на поклон – на дан куповине дуг компаније је износио више од једне милијарде долара. Руски менаџмент је успео да претвори НИС у водећу компанију у региону и највећег даваоца у буџете свих нивоа Србије са уделом 13–15%. Већ извршена улагања износе 4,2 милијарде долара, до 2025. године планирано је да се у развој компаније уложи још 1,4 милијарде долара“ (Печат 2020).

Такође, приликом потписивања купопродајног уговора, потписан је и споразум о изградњи гасовода „Јужни ток“, који је требало да пролази кроз Србију. Међутим, Европски парламент

се, усвајањем резолуције 2014. године, супротставио изградњи гасовода због кршења законодавства држава чланица ЕУ према ком једна држава не може бити власник и гаса и гасовода (De Миссо 2015). Русија је обуставила изградњу гасовода „Јужни ток“, да би 2016. године потписала споразум са Турском о изградњи гасовода „Турски ток“, који се пружа од Русије кроз Турску, Бугарску и Србију до Мађарске. Гасовод је дуг 930км са годишњим капацитетом од око 31,5 милијарди кубних метара гаса. Први крак гасовода са капацитетом од 15,75 милијарди кубних метара гаса иде ка Турској, док други са истим капацитетом иде ка Бугарској, Србији и Мађарској (Turk-Stream 2021). Реч је свакако о значајаном руском геоекономском искорак у региону, а државе потписнице споразума имаће значајне бенефите.

Билатерални односи две земље развијају се и у другим областима. Успешна сарадња спроводи се у трговинском, пољопривредном, војном, инвестиционом, научно-технолошком и културном сектору. Према подацима Републичког завода за статистику, током 2020. године вредност увоза из Русије збирно по секторима износио је 1,566 милиона долара, док је извоз у Русију износио 911 милиона долара (Републички завод за статистику Србије [РЗС] 2021). Годину дана раније, увоз из Русије био је знатно већи и износио је 2,583 милиона долара, док је извоз у Русију износио 977 милиона долара. Током 2018. године, увоз из Русије износио је 2,037 милиона долара, док је извоз био 1,023 милиона долара (РЗС 2021). Према подацима Министарства финансија РС Управа царине, 1.659 привредних субјеката из Србије послује са Русијом (Привредна комора Србије [ПКС] 2019). У структури увоза на првом месту су енергенти, нафта и гас (преко 60%). Таква висока структура увоза енергената „значајно условљава негативан билатерални спољнотрговински биланс две земље на штету Србије“ (Петровић 2021, 12). Када је реч о инвестицијама, према подацима Привредне коморе Србије, укупна нето улагања резидената Руске Федерације у Србији у периоду од 2010. до 2018. године износила су 1,47 милијарди евра и према томе се налази на четвртм месту међу земљама највећим инвеститорима у Србији (ПКС 2019).

У последњих две деценије потписано је на десетине уговора и споразума и забележено је више званичних посета на највишем нивоу. Председник Русије Владимир Путин посетио је Београд 17. јануара 2019. године и том приликом потписано је више од двадесет споразума, меморандума, уговора и протокола о будућој сарадњи. Један од најзначајнијих споразума тиче се коришћења атомске енергије у мирнодопске сврхе. Осим тога, потписан је Меморандум о руско-српској сарадњи у области развоја дигиталних технологија, као и Меморандум о развоју иновација у сектору електричне енергије. Потписан је и уговор вредан 230 милиона евра, који се тиче изградње железничке инфраструктуре у Србији. Такође, потписани су и документи из области гасне привреде, сектора електричне енергије и области социјалне заштите (Влада РС 2019). Председник Србије Александар Вучић посетио је Москву 23. и 24. јуна 2020. године и том приликом присуствовао је Војној паради поводом обележавања 75. годишњице победе над фашизмом. На нивоу премијера, Дмитриј Медведев је посетио Србију 19. октобра 2019. године и приликом свог обраћања рекао је да Русија подржава Србију и да је спремна да јој пружи сваку помоћ у очувању њеног територијалног суверенитета и интегритета, истичући да је Русија само за мирно решење у складу са Резолуцијом 1244 Савета безбедности УН (Политика 2019). Неколико дана касније, 25. октобра, премијерка Ана Брнабић посетила је Москву, састала се са премијерима Русије, Белорусије, Казахстана, Јерменије и Киргистана и том приликом је потписала Споразум о слободној трговини између Србије и Евроазијске економске уније (ЕЕУ). Тржиште ЕЕУ чини 183 милиона људи, док је укупан БДП 1,9 трилиона долара (РТС 2019). Изнети подаци показују да се билатерални односи две земље развијају и поспешују у различитим секторима.

Када је у питању војни сектор, Република Србија је након 2000. године била окренута ка НАТО-у, што се огледа у директном ангажовању војних стручњака и саветника из земаља чланица. Један од примера је учешће Амадеа Воткинса (*Amadeo Watkins*) у реформи сектора одбране Републике Србије, кога је ангажовало британско Министарство одбране. Својом скоро десетогодишњом улогом у сектору одбране Србије, Воткинс је допринео да се војска сведе на симболичну

улогу, без борбене способности да штити државу (Перишић 2019, 69-70). Иако је Србија истицала војну неутралност од 2007. године, практична политика показивала је да се држава све више приближава евроатлантским структурама. Стога је колега Радослав Гађиновић наглашавао да треба „спречити потапање Србије у „Атлантику““, истичући неопходност „ревизије штетних уговора за Србију потписаних са НАТО пактом“ (Гађиновић 2015, 91-96). Од 2013. године, након што је Воткинс склоњен из Министарства одбране, започета је нова војна политика, која је подразумевала наоружавање и опремање војске и сарадњу са Русијом. Србија новом политиком није одбацила сарадњу са НАТО, али је предузела нове кораке, супротне већини оних предлога које је добијала од Воткинса (Перишић 2019, 71-72). Већ следеће, 2014. године, одржана је прва заједничка војна антитерористичка вежба са Русијом, „Срем 2014“, која је означена као највећа те врсте у последњих три деценије (РТВ 2014). Од тада се српско-руска војна сарадња креће узлазном путањом. Трилатералне вежбе под називом „Словенско братство“ Србија једном годишње спроводи са оружаним снагама Русије и Белорусије, почев од 2015. године. Ваздушне војне вежбе под називом „БАРС“ организује Братство авијатичара Србије и Русије од 2015. године у циљу јачања летно-тактичких способности. Заједничка тактичка вежба „Словенски штит“ први пут је одржана 2019. године и том приликом је у Србију допремљени ракетни системи С-400 и Панцир С, у циљу спровођења вежби. Следећа заједничка ПВО вежба „Словенски штит 2021“ планирана је за октобар 2021. године (Спутник 2021). У Србији је 2021. године одржана антитерористичка вежба „Заједнички одговор 2021“. Реч је о првој војној вежби специјалних јединица Војске Србије и Оружаних снага Руске Федерације у историји (РТС 2021). Такође, ове године су отворене игре под називом „Чувар реда“ у Краљеву у склопу „Међународних војних игара 2021“, а организација је први пут поверена Србији (Влада РС 2021). Несумњиво, односи две земље у војном сектору значајно јачају последњих година. О томе сведочи и испорука војне опреме Србији. Русија је последњих година донирала Србији укупно 30 тенкова Т-72, познатих и под називом „бели орао“, и 30 оклопних борбених возила БРДМ-2, чија се вредност процењује на око 70 милиона долара. Такође, Русија је

донирала и шест авиона Миг-29, а Србија је купила шест хеликоптера Ми-17, четири хеликоптера Ми-35 и ПВО систем „Панцир С-1“. (Лазански 2021; Икодиновић 2021). Србија је, поред Белорусије, највећи увозник руске војне технике у Европи, што говори о степену сарадње у области одбране, која је на историјском врхунцу (Тасс 2021). Ипак, иако је започета нова војна политика 2013. године, ми постављамо питање „Да ли је могућа војна без политичке неутралности - Србија ван НАТО-а, НАТО у Србији?“, истичући телурократски геополитички идентитет Србије и указујући на чињеницу да се маневарски простор наше земље сужава и да задуго неће бити могуће водити „несврстану“ спољнополитичку активност. С тим у вези, ми смо из перспективе наше земље поставили алтернативу у виду Евроазије и ОДКБ безбедносне структуре, где смо се запитали да ли је то национална алтернатива или геополитички ћорсокак (Деспотовић, Глишин 2021а, 29-32).

Руска мека моћ на Балкану и Србија

Говорећи о Русији, поједини аутори, међу којима смо и ми, замерају Москви што није активније користила ресурсе меке моћи у промовисању нове геополитичке улоге у светској политици. Председник Владимир Путин до 2010. године није желео активно да укључи ресурсе меке моћи у своју агенду спољнополитичког деловања, сматрајући их ваљда недовољно „моралним“.³ Таквим ставом пренебрегао је чињеницу да управо мека моћ примењена у разним облицима и модалитетима и комбинована са економском моћи чини готово 25% мирнодопске политике. *Немогуће је поново задобити статус глобалне силе уколико се не користе паметне стратегије употребе меке и тврде моћи, све зависно од контекста деловања, циљева који се желе постићи и интереса који се настоје реализовати* (Деспотовић, Глишин 2021,

3 „Програмски текст Владимира Путина о спољној политици, „Русија и свет који се мења“, објављен пред изборе 27. фебруара у Московским новинама, указује на начелну одбојност према употреби меке моћи америчког типа. У овом тексту јасно се наглашава свест о опасном искуству употребе најновије генерације технологије типа друштвених мрежа, и меке моћи за подривање суверених држава и промовисање економских и политичких интереса. Но с друге стране Путин изричито наглашава да Русија нема намеру да у другим земљама формира своје интересне невладине организације, као ни да их финансира како би штитила и промовисала своје циљеве. Залаже се за отворено деловање које ће по њему подићи одговорност свих“ (Према: Ђурковић 2012, 22).

120-121). Русија последњих десетак година све озбиљније схвата значај меке моћи и настоји да је користи као држава која претендује да постане велика геополитичка сила. Ипак, према нашем мишљењу, она то и даље чини са ограниченим капацитетима и недовољно да би на активан начин парирала својим глобалним такмацима, којих је све више како из поља државних тако и недржавних актера (Деспотовић, Глишин 2021, 121). И док „Американци раде са омладином која ће сутра бити извор политичке и економске елите, Руси остају окренути „јуродивој“ алтернативи, андерграунду без великог друштвеног утицаја“ (Ђурковић 2012). Наведеном у прилог иде и запажање колеге Милована Суботића, који наводи да Русија инструменте меке моћи употребљава неефикасно и знатно испод својих могућности, посебно према државама чије је становништво русофилског опредељења, попут Србије (Суботић 2019, 128).

Простор за деловање Москве у Србији је заиста велики: образовање, наука, култура, цивилни сектор, медији, религијске односно конфесионалне организације, безбедност и сл. Сви ови аспекти деловања меке моћи као паметне моћи омогућиће да се Русија још боље позиционира на простору Балкана, а особито важно на територијалном ареалу који насељава српски народ (српске земље) и његова матична држава Србија. Неопходно је повећати број студената који кроз размену одлазе на школовање у Руску Федерацију, формирати заједничке научне тимове који би се бавили значајним историјским и геополитичким темама за обе земље, формирати медије са националном фреквенцијом и појачати преко њих културни и информативни рад, и још многе друге могућности које Русији стоје на располагању. Треба континуирано охрабривати проруске политичке снаге у Србији нарочито у залагању да се Србија због свог неоспорног телурукратског геополитичког идентитета почне озбиљније прикључивати евроазијским облицима интеграција, како економским и политичким, тако и геополитичким и одбрамбеним.

Једно од важних питања на којима се може демонстрирати веома важан Руски утицај у међународним односима јесте већ поменуто питање решавања статуса Косова и Метохије. Но, по нашем мишљењу, већи је проблем што српска стране

не користи овај аспект меке моћи Русије како би се што ефикасније борила за сопствене интересе. Став Москве по овом питању је више него јасан и много пута изричито саопштен. „Москва инсистира да се питање статуса коначно реши у УН и уз сагласност Русије. Ту поруку неки тумаче и као то да нема решења које би подразумевало неке креативније договоре, попут поделе, разграничења и томе слично, јер је Резолуција 1244 децидирана по том питању - да је Косово у целини део Србије. Међутим, додајући да ће Русија подржати решење које одговара Србији, Лавров је јасно ставио до знања да можемо да рачунамо на подршку Москве.“⁴ Управо то треба да буде полазна основа наше преговарачке позиције, јер не морамо да прихватимо ниједно решење које није у складу са нашим националним и државним интересима. Сматрамо да Србија у склопу решавања косовско-метохијског питања треба да отвори и питање статуса Републике Српске, али и питање других српских земаља у окружењу, како би се српско национално питање на Балкану решавало комплетно. За такву политику добили би сигурну и недвосмислену подршку Руске Федерације, а Русија пак поузданог партнера и геополитички ослонац на југоистоку Европе.

Закључак

Државе које претендују да постану глобалне силе неопходно је да у своју агенду спољнополитичког наступања укључе меку моћ, како би на савремене изазове одговориле савременим средствима. Трећа деценија 21. века биће период тектонских промена у међународним односима, што би Русија требало да искористи за јачање своје позиције на постсовјетском простору, али и на Балкану, градећи чврсте односе са Србијом и српским земљама. Као што смо констатовали, Србија је једина држава која испуњава геополитичке услове за руски искорак на Балкану. Последњих десетак година сарадња две земље континуирано напредује, што се читава у економском, привредном и војном сектору. Посебан акценат стављен је на дипломатску улогу Русије када је у питању територијална целовитост Србије и статус јужне

4 Изјава министра спољних послова Руске Федерације Сергеја Лаврова приликом посете Београду на конференцији за медије одржаној 10.10.2021. године (Вечерње новости 2021).

покрајине Косова и Метохије. У том контексту, Србија мора да уважи своје националне интересе и да јача билатералне односе са Русијом, која јој гарантује националну сувереност, војну безбедност и савезништво и да према томе креира стратегију националне безбедности.

С друге стране, да би повратак Русије у ширу зону Балкана био успешан и стабилан, неопходно је да Москва предузме комбиновани приступ употребе средстава тврде и меке моћи и да предузме озбиљније кораке у Србији. То би подразумевало следеће: 1) подршка формирању патриотског блока политичких странака, који ће у свом политичком програму уважити реал(гео)политичке чињенице и тежити прикључивању Србије Евроазијској унији и ОДКБ безбедносној структури; 2) формирање јаког медијског система (радио, телевизија, штампа) и пропагирање интеграционих процеса у назначеном смеру; 3) формирање научно-образовне институције у самој Србији, што би подразумевало: организацију научних и стручних скупова и пројеката, организацију флексибилне мреже научне размене, подршка научним и стручним кадровима, издаваштво и слично; 4) стипендирање студената и активно промовисање руских универзитета у Србији; 5) подршка формирању бројних културних институција које ће подстицати социјализацију словенско-хришћанских вредности и које ће утицати на јачање националног идентитета; 6) формирање мреже невладиног сектора који ће јачати облике социјалног капитала и друштвене кохезије; 7) формирање Свесловенске академија наука и уметности, као кровне институције за секторе науке, образовања и културе, која ће утврдити стандарде и изградити стабилан поредак друштвених вредности; 8) оснаживање економског присуства са удесетострученом инвестиционом политиком у односу на садашњу, која ће бити материјално-финансијска основа за целокупан економски и политички преображај Србије; 9) одлучније инвестирање у српску одбрамбену индустрију, као и остваривање директне и неповратне помоћи српској војсци у виду савремених оружаних средстава; 10) деловање преко специфичних друштвених организација полујавног или полутајног карактера, које могу да остваре снажан утицај у институцијама постојећег система власти.

Спровођењем наведених мера, Русија би значајно утицала на преобликовање политичког, културног, економског и медијског простора у Србији. На тај начин би Србија постала кључна земља Балкана и базична основа за стратешко позиционирање Русије у региону. Цена мера је висока, али је ипак много мања по националне и геополитичке интересе Русије од цене пропуштања ове историјске шансе за њен повратак у балкански *Heartland* илити вериге света.

Литература

Антоненко, Оксана. 2007. *Независимост Косово. Почему Россия против?*. Париж: Центр Россия/ННГ.

Вечерње новости. 2021. „Нема решења за Косово без Русије: Анализа порука које је Лавров послао после састанка са Вучићем у Београду“ 12. октобар 2021. Доступно на: <https://www.novosti.rs/c/vesti/politika/1044038/nema-resenja-kosovo-bez-rusije-analiza-poruka-koje-lavrov-poslao-posle-sastanka-vucicem-beogradu> (Приступљено: 13.10.2021.).

Влада РС. 2019. „Потписани међудржавни споразуми између Србије и Русије“. *Влада РС*, 17. јануар 2019. Доступно на: <https://www.srbija.gov.rs/vest/359363/potpisani-medjudrzavni-sporazumi-izmedju-srbije-i-rusije.php> (Приступљено: 7.10.2021.).

Влада РС. 2021. „Сарадња у области одбране са Русијом на историјском врхунцу“. *Влада РС* 30. август 2021. Доступно на: <https://www.srbija.gov.rs/vest/571057/saradnja-u-oblasti-odbrane-sa-rusijom-na-istorijskom-vrhuncu.php> (Приступљено: 7.10.2021.).

Гађиновић, Радослав. 2015. „Спречити потапање Србије у „Атлантику“ (Економске интеграције и војна неутралност националне је интерес Србије).“ У „Геополитички положај Србије и Балкана између Евроатлантизма и Евроазијства“, ур. Љубиша Деспотовић и Александар Гајић, посебно издање 3. *Култура полиса* (XII): 81-98.

Глишин, Вања. 2020. „Српски народ под империјалном пресом – положај у геополитичком чвору.“ *Напредак* 2 (2): 47-64.

Данас. 2020. „Приватизација Нафтне индустрије Србије – посао или промашај века“ 16. децембар 2020. Доступно на: <https://www.danas.rs/ekonomija/privatizacija-naftne-industrije-srbije-posao-ili-promasaj-veka/> (Приступљено: 8.10.2021.).

Данилевски, Николај. 1994. *Русија и Европа*. Београд: Службени лист СРЈ.

Деспотовић, Љубиша, Вања Глишин. 2021. *Савремени међународни односи и геополитика*. Сремски Карловци: Каирос.

Деспотовић, Љубиша, Глишин, Вања. 2020. „Америчка милитаризација Европе на почетку 21. века као малигна експликација континуитета англосаксонских геополитичких доктрина“. *Политика националне безбедности* 19 (2): 195-217. DOI: <https://doi.org/10.22182/pnb.1922020.9>

Деспотовић, Љубиша, Глишин, Вања. 2021а. „Геополитички идентитет Републике Србије и Стратегија националне безбедности“. *Политика националне безбедности* 20 (1): 21-35. DOI: <https://doi.org/10.22182/pnb.2012021.2>

Деспотовић, Љубиша. 2012. *Српска геополитичка парадигма*. Сремски Карловци: Каирос.

Деспотовић, Љубиша. 2019. *Геополитика Светосавља*. Сремски Карловци: Каирос.

Дешнер, Карлхајнц. 2021. *Политика римских папа у 20. веку*. Београд: Catena Mundi.

Дугин, Александар. 2004. *Основи геополитике I*. Зрењанин: Екопрес.

De Micco Pasquale. 2015. *Changing pipelines, shifting strategies: Gas in south-eastern Europe, and the implications for Ukraine*. Belgium: European Parliament – Policy Department. Доступно на: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/549053/EXPO_IDA\(2015\)549053_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/549053/EXPO_IDA(2015)549053_EN.pdf). (Приступљено: 7.10.2021.).

Ђурковић, Миша. 2012. „Савремена руска спољна политика и Србија почетком XXI века“. *Култура Полиса* 17(1): 1-26.

Живен, Ерве. 2019. *Западни зид није пао*. Нови Сад: Нова Европа.

Икодиновић, Оливера. 2021. „Србија купује од Русије ПВО системе Панцир и Красуху, хеликоптере Ми-35 и Ми-17, ракете Корнет?“. *Спутник*, 29. јун 2021. Доступно на: <https://rs.sputniknews.com/20210629/srbija-kupuje-od-rusije-pancir-krasuhu-mi-35-i-mi-17-1125782205.html> (Приступљено: 7.10.2021.).

Костић, Александар. 2013. „Зашто је за Србију (ипак) добро што је Гаспром купио НИС?“. *Нова српска политичка мисао*, 28. октобар 2013. Доступно на: <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/zasto-je-za-srbiju-ipak-dobro-sto-je-gasprom-kupio-nis.html> (Приступљено: 8.10.2021.).

Кострикова, Јелена. 2020. *Геополитички интереси Русије и словенско питање*. Нови Сад: Балканија.

Лазански, Мирослав. 2021. „Лазански: Војска Србија добила од Русије моћне тенкове“. *Министарство спољних послова Републике Србије*, 23. мај 2021. Доступно на: <https://www.mfa.gov.rs/mediji/aktivnosti-predstavnistava-srbije/lazanski-vojska-srbija-dobila-od-rusije-mocne-tenkove> (Приступљено: 7.10.2021.).

Ламанский, Владимир. 2010. *Геополитика панславизма*. Москва: Институт русской цивилизации.

Молнар, Томас. 1996. *Либерална хегемонија*. Београд: Студентски културни центар.

Ministry of Defence UK. 2021. *Defence in a competitive age*. 30 March 2021

Нај, Џозеф. 2012. *Будућност моћи*. Београд: Архипелаг.

НИС. 2012. „Периодични сажети финансијски извештаји“. Нови Сад: НИС Гаспром Њефт. Доступно на: <https://www.belex.rs/data/2012/07/00078868.pdf>. (Приступљено 7.10.2021.).

Перишић, Срђан. 2019. „Сарадња Србије и Русије: одбацивање Атлантизма и могућа геополитичка алтернатива“. *Политика националне безбедности* 17(2): 67-86. DOI: <https://doi.org/10.22182/pnb.1722019.3>.

Петровић, Драган. 2021. „Перспектива сарадње Србије са Русијом и интеграционим процесима које Русија предводи у Евроазији“. *Култура Полиса*, бр. 45, год. XVIII: 9-20. DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.1.01.

Печат. 2020. „Александар Боцан Харченко – Српски народ ће увек имати подршку Русије“ 12. јун 2020. Доступно на: <http://www.pecat.co.rs/2020/06/aleksandar-bocan-harcenko-srpski-narod-ce-uvek-imati-podrsku-rusije/> (Приступљено: 8.10.2021.).

Привредна комора Србије [ПКС]. 2019. *Спољнотрговинска размена Републике Србије и Руске Федерације*. Београд: Привредна комора Србије.

Политика. 2010. „Скривени мираз могао би да потопи НИС“. *Политика*, 16. март 2010. Доступно на: <https://www.politika.rs/scc/clanak/127785> (Приступљено: 8.10.2021.).

Политика. 2019. „Србији помоћ за очување суверенитета, мирно решење на основу Резолуције 1244“ 19. октобар 2019. Доступно на: <https://www.politika.rs/sr/clanak/440131> (Приступљено: 7.10.2021.).

Политика. 2021. „Боцан-Харченко: Ниједна одлука о КиМ без Савета безбедности УН“ 10.06.2021. Доступно на: <https://www.politika.rs/scc/clanak/481031/Bocan-Harcenko-Nijedna-odluka-o-KiM-bez-Saveta-bezbednosti-UN> (Приступљено: 7.10.2021.).

Радонић, Јован. 2017. *Римска курија и јужнословенске земље: од XVI до XIX века*. Београд: Catena Mundi.

Решетњиков, Леонид. 2016а. „Русија је духовна цивилизација“. *Православие.Ру*, 29. новембар 2016.

Решетњиков, Леонид. 2016. *Вратити се Русији*. Београд: Евро Бок.

Републички завод за статистику Србије [РЗС]. 2021. „Извоз и увоз по секторима“. Доступно на: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/170301?languageCode=sr-Cyrl>. (Приступљено: 7.10.2021.)

РТВ. 2014. „Српско-руска вежба, највећа за три деценије“ 14. новембар 2014. Доступно на: https://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/srpskoruska-vezba-najveca-za-tri-deceni-je_536324.html (Приступљено: 7.10.2021.).

РТС. 2019. „Потписан Споразум о слободној трговини између Србије и Евроазијске економске уније“ 25. октобар 2019. Доступно на: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3711515/potpisan-sporazum-o-slobodnoj-trgovini-izmedju-srbije-i-evroazijske-ekonomske-unije.html> (Приступљено: 7.10.2021.).

РТС. 2021. „Борба против убачене терористичке групе – војна вежба српских и руских специјалаца у Орепцу“ 23. мај 2021. Доступно на: <https://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/4382753/vojna-vezba-vrsac-specnaz.html> (Приступљено: 7.10.2021.).

Спутник. 2021. „Словенски штит“: Русија шаље системе ПВО у Србију“ 27. септембар 2021. Доступно на: <https://rs.sputniknews.com/20210927/slovenski-stit-rusija-salje-sisteme-pvo-u-srbiju-1130201432.html> (Приступљено: 7.10.2021.).

Степић, Миломир. 2019. *Српски геополитички образац*. Београд: Catena Mundi.

Суботић, Милован. 2019. „Трансформација руске моћи у глобалном контексту и на примеру Србије“. *Политика националне безбедности* 17 (2): 109-132. DOI: <https://doi.org/10.22182/pnb.1722019.5>

ТАСС. 2021. „Глава МВД Србији: Белград остајеся другом Москви и не собирается в НАТО“ 17. мај 2021. Доступно на: <https://tass.ru/interviews/11392935> (Приступљено: 7.10.2021.).

Трубецкој, Николај. 2004. *Европа и човечанство*. Београд: Логос.

TurkStream. 2021. *Project Presentation*. <https://www.turkstream.info/> (Приступљено 7.10.2021.).

Хантингтон, Семјуел. 2000. *Сукоб цивилизација*. Подгорица: ЦИД.

Holbrooke, Richard. 2007. „Russia’s Test In Kosovo“. *Washington Post*, March 13, 2007. <https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/03/12/AR2007031200972.html>. (Приступљено: 7.10.2021.).

Чонградин, Снежана. 2015. „Најгори српски посао века“. *Антидот*, 23. мај 2015. Доступно на: <https://www.anti.media/istrazivanje/dosije/najgori-srpski-posao-veka/> (Приступљено: 8.10.2021.).

Vanja Glišin, Ljubiša Despotović

GEOPOLITICAL ASPECTS OF RUSSIAN SOFT POWER IN THE BALKAN AND IN SERBIA

Abstract

At the beginning of the 21st century, following the processes leading to the establishment of a multipolar world order, any state that aspires to the status of a regional and global power should develop aspects of soft power as one part of smart power, not omitting its hard power and its military and economic segments. Russia, as the largest tellurocratic state in the world, has a vision of building its own capacities on a global level, which is shown by the actualization of the geopolitical concept of neo-Eurasianism. The introductory part of the paper points out the physical-geographical potentials of Russia and its role on the Eurasian continent. In the second part of the paper, starting from the fact that Russia is increasingly active in international relations, the authors analyze the geopolitical significance of the Balkans and Serbia for Moscow, as well as Russian action in this area. In that context, a review and analysis of Serbian-Russian relations in the last two decades are being performed. Finally, the authors analyze the geopolitical aspects of Russian soft power and its reach in the Balkans and Serbia.

Keywords: *Russia, Serbia, Balkan, soft power, hard power, geopolitics*

Никола Младеновић*

Институт за политичке студије, Београд

Душан Достанић**

Институт за политичке студије, Београд

ОДНОС СРПСКИХ ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА ПРЕМА РУСИЈИ ОД XIX ДО XXI ВЕКА***

Сажетак

Чланак анализира везу између идеологија истакнутих странака у Србији и њихове спољнополитичке оријентације. Конкретно, питање које истражује чланак је у каквој су вези идеологије странака у Србији са њиховим односом према Русији? У њему се преиспитује распрострањено мишљење да су партијске идеологије једнозначно повезане са њиховим односом према Русији. Насупрот томе, чланак налази да су странке у Србији формирале однос према Русији условљене конкретним спољнополитичким околностима у којима се Србија налазила. У њему се аутори осврћу на странке из деведнаестовековне Србије, када се вишепартизам зачињао, и на савремене странке из двехиљадитих година, након обнављања вишепартизма. Упркос почетним разликама, позиције странака у Србији су типично еволуирале како би оне избалансирале жељу да сарађују са Русијом, са жељом да имају сарадњу

* Научни сарадник; nikola.mladenovic@ips.ac.rs

** Научни сарадник; dusan.dostanic@ips.ac.rs

*** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и са Западом. Највише што се може тврдити јесте да су у различитим моментима странке стављале различите акценте на одређене политике. Добра околност јесте да је сумарно сарадња са Русијом развијенија него у протеклим деценијама.

Кључне речи: *Русија, Србија, политичке странке, идеологије, политичка историја, спољна политика, либерализам, конзервативизам, ЕУ, Косово и Метохија.*

* * *

Овај чланак анализира везу између идеологија истакнутих странака у Србији и њихових спољнополитичких оријентација. Конкретније, у њему се анализира да ли је идеолошка оријентација странака условљавала њихов однос према Русији. У овој анализи чланак разматра неке од најистакнутијих српских странака од XIX до XXI века. У њему се заговара да је однос странака према Русији мање условљен њиховим идеологијама, него конкретним политичким контекстом у коме су одлучивале.

У делу академске и посебно у публицистичкој литератури преовладавало је становиште по којем су партијске идеологије у Србији једнозначно повезиване са њиховим односом према Русији (в. Перовић 2006, 18 и даље; Stojanović 2017, 89–90 и даље; Ђорговић 2019). По овом становишту постојала је оштра подела између прозападних странака, које су схваћене као либералне и модернистичке, и антизападних странака, које су русофилски оријентисане, традиционалистичке, партијархалне, конзервативне и националистичке. Наиме, према тој интерпретацији, у време формирања првих странака у Србији XIX века, прву тенденцију изражавала је либерална и напредна партија, а другу радикална странка. У то време прозападњаштво се манифестовало као аустрофилија. Међутим, поменути дихотомија је ушанчена и важи до модерних времена, независно од конкретног историјског контекста у којем су странке деловале. У модерно време ова подела је довела до

става о постојању „две Србије“ (види: Чоловић, Мимица 1992).¹ Такође, историчари који су анализирали антируске ставове у Србији поистовећују удаљавање од Русије са аустрофилијом и прозападњаштвом, а ова се даље критикује као негативна појава која је израз недостатка патриотизма (Мировић 2017).

Упркос распрострањености овог становишта, оно наилази на проблеме у продубљеној анализи и разматрању конкретних поступака политичких актера. Наиме, српско ослањање на Русију у спољној политици није нужно изједначено са русофилијом, као што ни мимоилажење интереса две државе у неком моменту није израз принципијелне супротстављености.

Аутори у раду разматрају однос српских странака према Русији од њихових зачетака у другој половини XIX века, до почетка Првог светског рата и, након обнове плурализма у Србији крајем XX века, током двехиљадитих година. Разлога за овакав избор је неколико. Прво, након стварања државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и потоње Југославије, долази до стварања нове страначке поделе. Даље, након победе Болшевика у руској Октобарској револуцији, однос странака у Србији постаје повезан са њиховим односом према комунизму, што чини анализу неподесном. Коначно, након завршетка Другог светског рата и успостављања комунистичке власти, у Југославији је укинута политички плурализам. Стога, у ситуацији када је постојала само једна легална странка, није могуће анализирати идеолошке оријентације различитих страначких актера. Важно је још напоменути да ће чланак због ограничености простора избећи да се упусти у дубље проблематизовање шта конзервативно или либерално идеолошко опредељење српских странака може значити у контексту Србије у XIX, а шта у XXI веку. На пример, упитно је да ли је након обнове вишестраначја у Србији заиста формирана конзервативна странка (Достанић 2015). Уместо тога, аутори ће се ослањати на распрострањена схватања страначких идеологија које већ постоје у науци (в. нпр. Klingemann и др. 2006; Младеновић 2020).

¹ За кратки преглед историје појма „друге Србије“ види (Антонић 2011, 61–74). У истој књизи се наглашава значај Латинке Перовић за конструкцију поделе на „две Србије“ (Антонић 2011, 120–128)

Чланак је организован на следећи начин. Први одељак разматра странке у Србији у њиховим зачецима током XIX века. Након тога уследиће поглавље које се бави странакама у Србији по повратку плурализма са краја XX века и у XXI. Коначно, у закључку ће бити сумирани налази овог рада.

Српске странке XIX века и однос према Русији

Теза о чврстој и једнозначној повезаности између идеолошке оријентације српских политичких партија и њиховог односа према Русији бива доведена у питање већ на примеру Либералне странке и њеног дугогодишњег шефа Јована Ристића. Наиме, либерали су стајали под снажним утицајем словенофилске мисли онако како је она изложена у *Посланици Србима из Москве*, Алексеја С. Хомјакова. Међу првим Србима који су имали прилике да су упознају са текстом *Посланице* био је митрополит Михаило који је био близак либералима и Ристићу лично. Насупрот Русији где су либерали били већином „западњаци“, а славенофили важили за конзервативце, у Србији су либерали – и поред свих значајних разлика између њих и словенофила (Суботић 1992, 142–153) – били најближи словенофиским идејама и њихов утицај на либерале је неспоран. Самим тим, либерали су у спољнополитичкој оријентацији били заговорници ослонаца на Русију. За тему овог чланка је од значаја да се *Посланици Србима* поручује да чувају свој идентитет и самосвојност, односно да се не поводе за страним, пре свега европским утицајима, при чему се тежишна тачка тог идентитета, односно „зеница унутрашњег духовног ока“ види у православној вери, односно у истозначности српства и православља. Према *Посланици*, православље је основа словенског и српског бића (Даничић 1925, 271 и даље). Управо под утицајем *Посланице* инстистирање на очувању традиције и идентитета играло је значајну улогу код српских либерала. Наиме, либерали не само да већ од оснивања траже учвршћивање политичке и економске независности земље, већ истовремено своје либералне захтеве легитимишу позивањем на традицију. Према речима Слободана Јовановића, либерали су се трудили да у српској народној историји пронађу клице западних либералних институција и да

у складу са тим читав демократски покрет прикажу као враћање народа свом изворном карактеру. „Либерализам и демократија морали су узети вид једне словенске старине да би у очима либерала били потпуно оправдани“ (Јовановић 1990а, 42). Другим речима, под словенофилским утицајем либерали нису тежили копирању и имплементацији страних образаца, већ се њихов либерализам базирао на традиционалним институцијама српског друштва попут задруге, мобе, сабора или општинске самоуправе, што посебно долази до изражаја у текстовима Владимира Јовановића или Јована Авакумовића (Јовановић 2011; Авакумовић 1894). Своје залагање за парламентаризам либерали правдају позивањем на српску традицију народне скупштине (Јанковић 1951, 111). Из те визуре не постоји конфликт између српске традиције и либералних вредности, а слободоумље и традиционализам се не искључују. Напротив, тврди се да су либералне вредности укоренење у српској историји, те се либерализам не исказује у супротстављању традицији и њеном потискивању, већ је управно укорененост у традицији и историји народа претпоставка аутентичног српског либерализма. Тако су либерали из српске епске поезије настојали да изведу „читав политички систем“ (Јовановић 1990а, 41). Уколико се српска традиција схвати као у основи либерална тада се и сви нелиберални моменти код Срба виде као плод страних утицаја што се такође јасно опажа у текстовима Владимира Јовановића (Јовановић 2011, 62, 68).

Веза либерала са словенофилским круговима и руском политиком није била само идејна. У свом програму Либерална странка помињала је моћно окриље „северног словенског цара“ и алудирала на пријатељство и помоћ Русије као природног и историјског савезника (Крестић, Љушић 1991, 122, 124). У време Ристићеве либералне владе Србија интензивно сарађује са словенским комитетима који уз помоћ либерала образују сопствену мрежу у Србији. Русија је преко либерала покушавала да се учврсти у Србији, а везе између странке и Русије ишле „углавном преко цркве (...) и преко панславистичких организација (Јанковић 1951, 184–185). У томе је значајну улогу играо митрополит Михаило који не само да је био близак либералима – иако се не може сматрати идеологом странке (Суботић 1992, 153) – него је имао и одличне

контакте са клиром као и политичким писцима у Русији, те је важио за једног од „најзначајнијих српских русофила“ (Ковић 2015, 167–168). То русофилство код митрополита и Ристића није нестало ни након Берлинског конгреса, иако су многи Срби тада били разочарани руском политиком и њиховом подршком Бугарима. Опредељење за Русију код митрополита Михаила није било само ствар политичке процене, већ је имало дубље корене. Наиме, митрополит се плашио да ће ослањање на Беч утицати на брже ширење материјализма и рационализма међу Србима, те је у том смислу на везивање за Русију, у складу са *Посланицом*, гледао као на потенцијалну брану таквим утицајима. Такав став био је сасвим у складу са уверењем либерала да је западна цивилизација „већ почела да се квари“ (Јовановић 1990а, 41). Проруски став странке долази до изражаја и доцније, на пример у брошури *Српска народна мисао и М. Пироћанац*, писаној као одговор Милану Пироћанцу, где се такође истиче потреба српског ослонаца на Русију, док се опасност пре свега види у Немачкој и Аустроугарској (*Incognitus* 1895). У складу са општим либералним ставом, Русија се у брошури описује као „правна држава“ у којој владају закони и чији су грађани у својим правима заштићени као и грађани западних држава, иако Русија нема конституционални и парламентарни апарат. Такође се подвлачи да у Русији влада слобода истраживања, те да је штампа слободнија него у неким западним државама (*Incognitus* 1895, 13). Укратко, код либерала су све време присутни проруско држање и либерална убеђења која се изводе из традиције и историје.

Од једног дела групе окупљене око часописа *Видело*, а која је стајала у опозицији према Ристићевој влади настала је Напредна странка, која је своје порекло имала у тзв. младоконзервативној групи. Међутим, група око *Видела* имала је „слободоумнији програм него стара либерална странка“, а један од челних људи, Милан Пироћанац, писао је „како је либерализам либералне странке лажан либерализам, – тобоже подешен према нашим приликама, у ствари лишен свега што чини суштину либерализма“ (Јовановић 1990б, 308; Попов 1997, 45, 69) па је у складу са тим група око *Видела* као свој циљ прокламовала „борбу против псевдо-либерализма“ (Крестић, Љушић 1991, 109). Другим речима, ако је либерализам

Ристићеве странке био „лажни“ либерализам, група око *Видела* сматрала је себе заступником истинског либерализма, с тим што у овом случају тај либерализам не жели да тражи корене у српској историји и традицији. Приврженост либерализму се код напредњака очитовала како у избору имена странке, тако и у истицању „закона, слободе и напретка“ као главних боја у застави странке (Крестић, Љушић 1991, 107). Међутим, уколико је странка и настала као нека врста мешавине либерала и конзервативаца, Напредна странка је временом постајала све конзервативнија, али са израженом либералном компонентом оличеном у залагању за „комплекс грађанских права“ од кога напредњаци никада нису одустали „иако је убрзо нагласак пренет са грађанских права на питања државе, законитости, организације власти и слично“ (Мијатовић, 2017, 10). Померање странке према конзервативизму види се и када се упореди првобитно позивање на „закон, слободу и напредак“ са слоганом обновљене Напредне странке из 1906. године „законитост, ред и рад“. У сваком случају, странка је те године „реорганизована на конзервативној основи“ (Крестић, Љушић, 1991, 344) и њени челни људи се и сами називају конзервативцима, односно јединима који се не одричу конзервативних идеја (Новаковић 2017а, 184).

Иако се управо напредњаци узимају као пример модерниста и према Русији суздржаних западњака, за њихов однос према Русији може се рећи да је био слојевит и компликован. Тако се у једној брошури група око *Видела* позива на Русију за коју кажу да „познати од старине пријатељ и заштитник српски“, оптужујући Јована Ристића да је у својој тврдоглавости и оглушивши се о савете Русије да не предузима рат против Турске пре времена покварио односе са традиционалним савезником, па на крају „цар диже руке од Србије“ (Попов 1997, 83, 85). Међутим, извесно је да се такви тонови не могу схватати као израз начелне наклоности према Русији. Напротив, Милан Пироћанац зазире од савеза са Русијом, али и од савеза са Аустријом, плашећи се да би Србија могла упасти у вазални положај (Пироћанац 1895, 22). Уместо наслањања на Аустроугарску или Русију Пироћанац се залаже за „заједничку радњу балканских народа“ и њихов споразум „који би „затворио нешто јаче врата и утицајима Русије и Аустрије у

овим крајевима“ (Пироћанац 2019, 92). Укратко, напредњаци се плаше руске доминације и инструментализације.² У једнакој мери се одбацују у панславистичке идеје. Тако се у једној брошури каже да је словенство појам без политичког значаја, јер не постоји ни словенски народ ни словенска држава (*Поглед на политику Србије после Берлинског уговора 1887*, 62) при чему се изражава сумња да су словенско уједињење и панславизам изговор за русификацију свих словенских народа (*Поглед 1887*, 66–67). Исти страх да би Срби пред руским притиском могли изгубити своју националну индивидуалност осећа се и код Пироћанца. Тако напредњаци уместо словенства истичу српство инсистирајући да је Србија сама извојевала своју слободу, те да никоме ништа не дугује, па ни Русији, што је у супротности са либералним наглашавањем руског пријатељства и покровитељског држања Русије према Србији. На једном месту се чак тврди: „У Србији је свесловенство јерес, а свесрпство вера (*Поглед 1887*, 74). Овај напредњачки став према Русији није само производ страха од руске доминације већ је добрим делом и резултат разочарења Србије исходом Санстефанског мира. Краљ Милан и напредњаци се осећају напуштенима од Русије за рачун Бугарске. Из исхода Санстефанског мира они изводе закључак да Србија не може остварити своје интересе уз помоћ Русије, те да се савезници у ослобођењу и уједињењу Срба морају тражити на другој страни, односно уз невољно ослањање на Беч, које се у једној брошури правда реалполитички, не као „пријатељство према Аустро-Угарској, ни за љубав њену“, већ као „здрово разликовање онога, што је корисно и могуће, од онога што је штетно и неостварљиво“ (*Поглед 1887*, 37–38). На сличан реалполитички начин аргументује и Пироћанац када каже да се Србија налази „између завојевачких тежња Русије које се остварују преко Бугарске, и тежња Аустро-Угарске, која би мислила да Турску замени“ те према томе „Србија не може наћи у данашњој ситуацији искреног и озбиљног наслона, ни код Русије ни код Аустро-Угарске.“ Штавише, „догод Русија

2 Да та стрепња није била сасвим без основа потврђују изјаве појединих руских заступника пансловесне идеје. „На московском Словенском конгресу (1867), професор В. И. Ламански предлагао је да се руски користи као заједнички словенски језик, док је М. Н. Кратов тражио од Русије да уједини Словене као што је Пруска уједињавала Немце“ (MacKenzie 1967, 10). Том предлогу се противио тада бечки студент, Владан Ђорђевић, док београдски *Видов Дан* панславистичке циљеве конгреса одбацио као апсурдне (MacKenzie 1967, 10–11).

не напусти идеју велике Бугарске, а на штету српских интереса ... Србија се нема ни чему надати добром од политике коју Русија води на Балканском полуострву (Пироћанац 1896, 39). Да је напредњачко одвајање од Русије и приближавање Западу било „политичка нужда“, зато што је Русија у време Санстефанског мира и Берлинског конгреса показала да су јој бугарски интереси пречи од српских каже и Слободан Јовановић. „Напредњацима се чинило да би Србија била осуђена на вечиту примитивност, ако се не би ослободила руског утицаја“ (Јовановић 1990в, 492). И три деценије након Санстефанског мира напредњаци су истицали да руској политици не иде у рачун стварање Велике Србије (Јовановић 1909, 81). Штавише, поједини напредњаци попут Јована Б. Јовановића су из те перспективе правдали не само опрезну политику према Русији, већ и Тајну конвенцију, сматрајући је за политичку нужност датог тренутка, али нужност која, по његовим речима, није била „ни тако страшна ни тако штетна по Србију“ (Јовановић 1909, 82).³ Слично ранијим напредњацима и Јовановић овакав став покушава да заснује на реалполитичким разлозима, закључујући да је у српском интересу ослобођење од русофилства као и идеја о „словенској солидарности“ које и нису друго до „прикривено русофилство“ (Јовановић 1909, 84). Због таквог става према Аустроугарској су либерали, а доцније и радикали напредњацима одрицали патриотизам. Исти отклон од Русије осећа се и после аустроугарске анексије Босне и Херцеговине, када се поново подвлачи да су руско пријатељство према Србији и словенска солидарност заблуде (Недељни преглед 1909, 408). Напредњаци нису негирали крвне, језичке и верске споне између Срба и Руса, али су настојали да праве разлику између руског народа и руске дипломатије (Недељни преглед 1909, 409). Наиме, према њима је руска дипломатија била спрема да ради сопствених интереса чини Аустрији уступке на рачун Србије (Новаковић 2017б: 218). Ипак, и поред изражене скепсе према Русима тешко да се може говорити о напредњачкој русофобији.⁴ Чак ни Милан

3 Неки међу напредњацима били су другачијег мишљења о конвенцији за коју је, према Стојану Протићу, Пироћанац казао „да би Србија њом дошла према Аустро-Угарској у положај у коме се налази Тунис према Француској“ (Протић 1909, 5).

4 То, наравно, не значи да у Напредној страни није било људи попут Чедомиља Мијатовића који су гајили предрасуде прам Русији. Код Пироћанца се повремено срећу слични тонови (Пироћанац 2019).

Пироћанац није био аустрофил нити је мрзео Русију (Рајић 2004, XII–XIII). Штавише, после обнове странке 1906. године напредњаци са Стојаном Новаковићем⁵ на челу и под његовим утицајем постепено мењају спољнополитички курс, и пред агресивном политиком Аустроугарске окрећући се све више Русији. Део напредњака сматрао је тиме странка „напустила начело реалне политике и начело политике чисто српских националних интереса, усвајајући потпуно радикалску догму о русофилству и словенској политици“ (Перић 1914, 22). За нашу тему интересантна је полемика која се тим поводом развила у штампи. Док је Живојин Перић тврдио да је Напредна странка водила политику оријентације према Аустроугарској, те да је то политика Милана Пироћанца и Милутина Гарашанина, друга страна је тврдила не само да то није тачно, него да напредњаци, полазећи за Илијом Гарашанином, нису били „ни русофили, ни аустрофили него само Срби“, те да су ка циљу ослобођења и уједињења Срба ишли „у разна времена разним путевима“ (Правда 1911, 1). При томе, се и та струја једнако позивала на Пироћанца и Гарашанина. Група напредњака окупљена око Перића и Јована Б. Јовановића је после иступања из напредне формирала конзервативну странку која је заступала идеју стварања српско-аустро-угарске федерације (Перић 2017; Perić 1918). Тиме се та група декларисала као једина аустрофилска странка међу русофилским странкама у Србији (Nikolajewitsch 1914). Упркос изјавама Живојина Перића да су циљеви конзервативаца у погледу територијалног проширења и уједињења српства исти као и циљеви радикала, те да разлике постоје једино у методама помоћу којих се ти циљеви могу постићи, група није имала већег утицаја. У сваком случају, ни у развоју Напредне странке не долази до изражаја веза између идеолошког опредељења и односа према Русији.

Иако би се на основу тезе коју износе Перовић и Стојановић могло закључити да је између радикала и напредњака увек постојао непремостив јаз, те две групе су сарађивале против Ристићеве владе, па чак и у почетку рада Пироћанчеве владе (Николајевић 1938, 5), да би расцеп и оштра борба међу њима дошли нешто касније. Ипак, у идејном смислу, корене

5 Код Новаковића је спољнополитичка оријентација према Русији старија. „То се код њега провлачило још од осамдесетих година XIX века када је успех у остваривању ондашњих националних задатака везивао за подршку Русије“ (Војводић 2012, 137).

Радикалне странке треба тражити у групи Светозара Марковића и Адама Богосављевића, која је била блиска учењу руских социјалиста Чернишевског и Писарева. Због идејних и личних веза са руским револуционарима корени радикала су дубоко на левици. Ипак, ни утицај руских револуционара на Марковића не подразумева аутоматски да је у питању некаква русофилска група, будући да је и сам револуционарни покрет у Русији био под утицајем западних идеја (Јовановић 1990б, 312). Штавише, док су либерали за мерило вредности прогласили „народну историју и народне идеале“, покрет Светозара Марковића је за мерило вредности прогласио „лични разум ослобођен од свих националних предрасуда“ (Јовановић 1990а, 42). Није, дакле, реч о традиционалистичкој, па ни о националистичкој групи, већ о некој мешавини рационализма, позитивизма, натурализма и материјализма. Ипак, као и у случају напредњака и овде је видљив идејни развој. Наиме, радикали су се постепено одвајали од утопистичко-социјалистичких корена. Тај период завршен је до 1872, дакле пре званичног основања странке, од када се она све више приближава либералним начелима (Ковић 2015, 186). Не чуди стога што су друге социјалистичке фракције радикале оптуживале за издају Марковићевог учења (Јанковић 1951, 227, 242–246). Изгледа да сукоб између либерала и радикала никада није представљао сукоб између потпуно непомирљивих концепција, већ да је по среди пре био „расцеп унутар либералног тора, између либералне деснице и левце“ (Ковић 2015, 176). Ову блискост либерала и радикала приметио је и Слободан Јовановић сматрајући да је код радикала временом дошло до претапања у либерализам, односно надовезивања на радњу оне исте либералне странке од 1858. (Јовановић 1990г, 141). У том смислу, појава Радикалне странке се не може тумачити као некаква српска посебност, или руско-народњачка аномалија, па се тиме ни Србија не може сматрати „претходницом популизма“ (Stojanović 2017, 7). Посматрано у ширем, европском контексту изгледа да су „народњачки, социјалистички корени српског радикализма само локална варијанта веза радикализма са социјализмом“ које су постојале „свуда где се радикализам појавио“ (Ковић 2015, 179).

У опозицији према краљу Милану и напредњацима радикали су, као и либерали, тражили ослонац у Русији, верујући да је Аустроугарска највећа претња српској независности. „Никола Пашић је, постепено, нарочито у годинама политичке емиграције у Русији, после Тимочке буне (1883–1889), успео да стекне подршку словенофила, а затим и званичне Русије“ (Ковић, 2015, 180). Заједно са Пашићем је једно време у Русији као емигрант био и митрополит Михаило који је несумњиво утицао на Пашића и који је са словенофилима радио на плановима за рушење краља Милана. О овој интересној вези између Русије и Радикалне странке писали су и оновремени противници радикала несклони Русији (Јовановић 1909, 83). Ни у овом случају не може бити говора о некаквој чврстој вези између идеолошке оријентације и опредељења за или против Русије.

Идеологије савремених српских странака и њихов однос према Русији

Након Милошевићевог силаска са власти 2000. године, те устоличења коалиције Демократске опозиције Србије (ДОС), новоформиране власти су иницијално занемаривале значај сарадње са Русијом, која се готово и није помињала у најважнијим политичким наступима. Председник Демократске странке (ДС) и новоформиране Владе РС Зоран Ђинђић имао је намеру да се фокусира на циљ приступања државе ЕУ (Ђинђић 2001). Тадашњи Ђинђићев експозе је открио намеру да се институције тадашње државе приближе начину функционисања онима у европским државама. Он је такође замишљао економске реформе које би биле по умерено либералном обрасцу, а укључивале би приватизацију, смањење пореских намета, али и улагања у инфраструктуру која би спроводила држава (Ђинђић 2001). Зоран Живковић, Ђинђићев наследник на месту председника владе по његовом убиству, заговарао је још израженију прозападну политику. Он је прижељкивао приватизацију, либералне економске реформе које би водиле стварању „здраве“ и „ефикасне“ привреде (Живковић 2003). Додатни израз занемаривања улоге Русије

било је и прижељкивање убрзања интеграције земље у све Западне интеграције, као што је ЕУ и Партнерство за мир.

Демократска странка Србије (ДСС) је још једна од најутицајнијих странака које су обликовале политику Србије након Милошевића. Њен лидер Војислав Коштуница такође је био фокусиран на питање интеграције Србије у Европу, јер „Србија не може“ без ње (Коштуница 2000а). Ово је постало нарочито евидентно по његовом доласку на место председника владе 2004. године, када се у свом инаугуралном говору залагао за „појачану проевропску политику“, која би у дужем року обележавала политике Србије (Коштуница 2004). Он је сугерисао да Србија треба да прилагоди своје институције онима које су постојале у европским државама у низу области. Такође, на економском плану требало је споровести реформе у либералном духу, које би укључивале реструктурирање, смањење пореза, приватизације и поправљање услова за пословање.

Ипак, Коштуница је више од Ђинђића критиковао Запад у погледу његовог односа према косовско-метохијском (даље скр. Косово) питању (Науг 2011, 332; Младеновић 2019). Он је тражио доследну примену Резолуције 1244 Савета безбедности УН из 1999. године, по којој је Косово требало да има суштинску аутономију у оквиру тадашње Југославије, те по Резолуцији предвиђени повратак српских санга на ту територију (UNSC 1999). У овом светлу је изненађујући изостанак јасније афирмисане сарадње са Русијом, будући да је управо она стални члан Савета безбедности од којег је Коштуница намеравао да тражи примену поменуте Резолуције (Коштуница 2000б).

Странке у Србији су, ипак, мењале свој однос према Русији и Западу како је растао међународни значај косовског питања. Етнички мотивисано насиље и погром на Косову из 2004. године нарочито су скренули пажњу међународне заједнице на проблем статуса ове територије (Ker-Lindsey 2009). Оно што је уследило био је почетак решавања статуса Косова, на основу извештаја Специјалног изасланика Генерланог секретара УН Каја Ајдеа (Kai Eide), упркос низу проблема у испуњавању стандарда демократских институција,

владавине права и мултиетничности (Security Council 2005). Након тога, уследило је посредничка мисија Специјалног изасланика УН Мартија Ахтисарија (Martti Ahtisaari) која је завршена његовим предлогом решења косовског питања. Овај предлог није експлицирао независност територије, али је фактички утирао пут управо таквом исходу у виду надзиране форме независности (Security Council 2007). Ахтисаријев план су подржале САД и ЕУ, али је наиша на противљење Русије у Савету безбедности, јер није уважавао интересе Срба.

Пошто су најугицајније земље Западног света са протоком времена биле у растућој мери наклоњене, прво убрзаном покретању статусног питања за Косово, а затим и његовој фактичкој независности, то су странке у Србији постајале критичне према оваквом политичком курсу. Коштуничин ДСС је током 2006. године нарочито био критичан према Западној политици ограничавања рокова за косовско статусно питање. Он се, са друге стране, састао са руским председником Путином у јуну 2006. године на међународном економском форуму у Санкт Петербургу, када се расправљало о економским темама и Косову. Коштуница је хвалио Русију због става да се преговори о Косову наставе, што нису подржавале друге чланице Савета безбедности (Коштуница 2007). По њему, управо је Русија спречила понижавање Србије у Савету безбедности називајући је „чврстим и верним савезником Србије“.

Борис Тадић, који је прво неформално, а онда и формално предводио ДС од 2004. године, такође је почео да у растућој мери уважава значај сарадње са Русијом. Тако је крајем 2005. године гостовао у Москви, када је покушавао да обезбеди подршку Русије у решавању косовског проблема. Тадић је након сусрета са Владимиром Путином тврдио да ће Русија подржати српску страну у току решавања питања статуса Косова (Глас Јавности 2005б). Дакле, Србија је коначно почела да уважава значај сарадње са Русијом, макар да би очекивала подршку у Савету безбедности УН (в. Глас Јавности 2005а). У годинама које су уследиле, контакти на високом новоу између представника Србије и Русије су постали чешћи и проширили се њихов тематски оквир. На пример, Вук Јеремић, министар иностраних послова Србије, у јуну 2007. године се састао са руским министром Сергејем Лавровим (*Сергей Лавров*), када

је договорено да се Ахтисаријев план за Косово не примењује по аутоматизму у случају неуспеха статусних преговора, што је било по укусу заговорника независности Косова (Глас Јавности 2007). Истог месеца Јеремић је тврдио да би у случају признања независности Косова Србија преиспитала однос према Западу и ЕУ (Дедеић 2007). Коначно, министри Јеремић и Лавров су 2008. године у Москви критиковали једнострано проглашење независности Косова и његово последично признање од стране великог броја држава непосредно након што се догодило.

Извесност једностраног проглашења независности Косова, те његово прихватање од дела, додатно је упутило политичке актере у Србији на сарадњу са Русијом. Тако је Коштуница као позитиван пример односа према косовском питању истицао држање Русије, која је принципијелно била за решавање овог питања у складу са међународним правом, за разлику од многих европских држава (Данас 2007). Такође, дошло је и до промене у реторици ДС-а, који се претходно залагао за убразње процеса приступања ЕУ. Тако је Тадић прижељкивао више избалансиран однос према ЕУ, која је и даље представљала циљ интеграције Србије, и Русије, са којом је сарадња била у националном интересу (Гујаничић 2009). Министар Јеремић је наставио да има консултације са руским колегама у вези са Косовом, укључујући у фебруару 2009. и новембру 2010. године.

Нови аспект сарадње Србије са Русијом отворен је 2008. године, када је потписан енергетски споразум две државе који је предвиђао продају већинског дела Нафтне индустрије Србије руском Гаспромнефту и договор о изградњи гасовода кроз Србију. Свечано потписивање догодило се у Москви, у присуству председника држава и влада две земље. Колики значај су овом догађају придавали страначки актери у Србији показује и чињеница да председник владе Коштуница није жело да буде изостављен из свечане церемоније, иако је протокол предвиђао присуство само председника држава, а не и влада. Продубљивање сарадње две државе се наставило, те је 2009. године потписан споразум о режиму безвизног путовања за њихове грађане. Даље, у октобру исте године догодила се посета руског председника Дмитрија Медведева Београду, када је потписан низ споразума о сарадњи у више области, као и руски зајам (RTV 2009).

Српска радикална странка (СРС) је била на власти у периоду 1998–2000. година, али је пре и након тога била једна од најутицајнијих, па и појединачно најјачих странака у опозицији. Она је програмски десно оријентисана по државним и националним питањима, али је афирмисала либерално схваћена лична и економска права (нпр. Велика Србија 1996). Тако је СРС заступао неприкосновеност личних слобода, тражио гаранцију права својине по либералном моделу, заговарао идеју да тржиште треба да буде основ друштвене расподеле, заговарао приватизацију која би повећавала ефикасност, а противио се државном интервенционизму и колективној својини. Са друге стране, СРС је пропагирао уједињење територија насељених Србима, изражавао поштовање према Српској православној цркви, тражио неговање националне традиције и свести, те био критичан према комунистичком наслеђу у Југославији.

СРС је себе видео као „отворено русофилску“ странку (Велика Србија 1997). По њему, Србија би имала користи да развије што је могуће ближу сарадњу са „братском“ Русијом у низу области, које би укључивале чланство у Заједници независних држава и бесцарински савез. Са друге стране, СРС је у Западу видео „традиционалне српске непријатеље“ који су помагали сепаратизам у бившој СФРЈ (Велика Србија 1996). За Србију би било најбоље да се супротстави утицају Запада. На пример, САД са својим „сателитима“ се понаша „агресивно“, „себично“ и жели да „доминира“ (Шешел 2002). Ако би њихове „слуге“ дошле на власт у Србији, она би постала „вазална земља“, а била би уништена и њена економија и традиција (Велика Србија 2002).

У одсуству председника странке Војислава Шешелја због хашког процеса, СРС није мењао свој однос према Русији. Међутим, странка је настојала да умери своју политику према Западу, што се огледало у спремности да прихвати циљ приступања ЕУ. Ипак, СРС је био резервисан према очекивањима ЕУ у процесу интеграције, а нарочито у вези са косовским и хашким условљавањем Србије. Разлике које су постојале унутар ове странке између Шешелја и остатка страначког врха предвођеног Томиславом Николићем кулминирале су 2008. године, у вези са прихватањем Споразума о стабилизацији и прикључењу ЕУ. Ово је водило настанку

нове, Српске напредне странке (СНС). Николић је испрва формирао посебан посланички клуб у Народној скупштини РС у 2008. години, да би у октобру исте године званично формирао СНС, заједно са великим делом руководства старе партије.

СНС је по визији руководства требало да игра улогу моста између ЕУ и Русије (Глас Јавности 2008). Стога је она док је била у опозицији до 2012. године у више наврата сугерисала да би подржала активности државе Србије које су усмерене ка унапређивању односа са Русијом. На пример, председник СНС–а Николић је тврдио да би у Народној скупштини подржао законе који се тичу сарадње са Русијом (РТС 2008). Штавише, СНС је био спреман да подржи евентуалну мањинску владу коју би водио владајући ДС, ако је то потребно да би споразуми са Русијом били потписани (Вести 2008).

Када је реч о идеолошкој оријентацији, СНС има умерено либералне економске идеје, али и визију социјалних функција државе. Идеје везане за економију су заузимале почетни део програма ове странке, што сугерише њихову важност за СНС (СНС 2011). Тако је странка заговарала јефтинију и ефикаснију државу, укидање сувишних прописа, тржишно оријентисану привреду и поштовање владавине права. Са друге стране, држава би ипак требало да обезбеђује прераспodelу прихода, да се стара о социјалној заштити, заштити природне средине и да интервенише у областима у којима је тржиште неефикасно. Треба још поменути да је у многим новијим радовима ова странка виђена као популистичка (Bieber 2020; Castaldo 2020; Rueda 2020; Zulianello 2020), што доводи у питање колико је странка заиста привржена идејама које декларише у програмским актима.

Након доласка на власт 2012. године у коалицији са Социјалистичком партијом Србије (СПС), СНС је имао променљиве спољнополитичке приоритете, када је реч о односу према Русији и Западу. Иницијално је ова коалициона влада била оријентисана на испуњавање очекивања ЕУ у процесу интеграције. Ово је било видљиво у спремности да започне преговоре између Београда и Приштине, убрзо по формирању. Ови преговори су довели до прихватања Бриселског споразума

у априлу 2013. године⁶. Бриселски споразум је постигнут тек када је ЕУ својом политиком условљавања кандидата у процесу приступања фактички онемогућила даљу интеграцију Србије без унапређивања односа на релацији Београд–Приштина (Младеновић 2021). Стога је и његово прихватање у Београду израз наклоности ка ЕУ интеграцији.

Међутим, након Бриселског споразума владајућа коалиција СНС–СПС је значајно више афирмисала значај сарадње државе са Русијом, а показала је видно удаљавање од ЕУ и Запада. Значај сарадње са Русијом је показан већ у мају 2013. године, када је пријатељство две државе формализовано Декларацијом о стратешком пријатељству коју су потписали њихови председници. Оно је требало да се односи на низ области које су обухватале економију, безбедност и науку. У новембру исте године министри одбране Србије и Русије су потписали споразум о сарадњи у области одбране. Руски председник Путин је 2014. године посетио Београд уочи годишњице његовог ослобођења, што је имало висок одјек у јавности. У годинама које су уследиле Србија је одржавала војне вежбе са Русијом (од које је набавила и МИГ авионе), али и са НАТО земљама. Напослетку, вредно помена је и да је 2021. године ступио на снагу споразум о слободној трговини између Србије и Евроазијске економске уније. Овај споразум је негативно примљен у ЕУ, а од Србије се очекивало да би поменуто евроазијску унију напустила приликом приступања ЕУ (Урошевић и Ђурђевић 2021). Израз удаљавања од ЕУ је и опаска Европске комисије да Србија треба јасније да покаже да жели да постане члан ЕУ, као и да ово показује у јавности и кроз систем образовања (European Commission 2019). Штавише, неки министри у српским владама су отворено преиспитивали циљ приступања ЕУ (Мајсторовић 2019).

Социјалистичка партија Србије (СПС) је по промени власти 2000. године остала утицајна и била је део неколико владајућих коалиција. Странка је давала подршку првој Коштуничиној влади, а била је и део коалиције предвођене ДС–ом након 2008. године. СПС је изразито афирмисао значај

6 Иако је Бриселски споразум уобичајени назив, формалније реч је о Првом споразуму о принципима нормализације односа (“First Agreement of Principles Governing the Normalization of Relations”) (в. The Government of the Republic of Serbia 2013).

сарадње Србије са Русијом. Председник СПС–а Ивица Дачић је тако тврдио да „Русија је наш [Србије] највећи пријатељ“ (Станојевић 2013). По Дачићу, Србија са Европом имала много неспоразума, алудирајући на време распада бивше СФРЈ, што је укључивало санкције Запада и бомбардовање, за разлику од Русије (Чекеревац, 2013). Са друге стране, Русија је пружала Србији апсолутну подршку (Станојевић 2013). Сумарно, ова странка је изразито афирмисала користи од стратешког партнерства са Русијом.

Са друге стране, СПС је био изразити критичар облика западних интеграција: НАТО је одговоран за неправедну агресију на Југославију и представља реликт из прошлости, док се ЕУ понашала лицемерно према Југославији, јер није у пракси била доследна принципима иза којих је декларативно стајала. СПС је формално подржавао циљ приступања државе ЕУ. Међутим, он је изразито критиковао оно што је називао инфериорношћу Србије према Западу, његовим двоструким стандардима у односу према Србији, као и то што Запад подржава невладине организације у Србији ради „испирања мозга“ (СПС 2007). Између осталог, СПС је био критичар Хашког суда, који је фактички био услов за ЕУ интеграцију Србије, јер није спроводио правду. Треба поменути и да је СПС након укључивања у коалицију са ДС–ом у великој мери ублажио оштру реторику према Западу у настојању да постане социјалдемократска страна европског типа (в. СПС 2010). Ипак, СПС је након формирања коалиционе владе са ДС–ом осетно ублажио оштру реторику према Западу и настојао је да се претвори у социјалдемократску странку по узору на европске (в. СПС 2010).

Идеолошки, СПС је била странка изразито леве оријентације (упор. СПС 2000; 2007). Тако је странка имала негативан однос према друштвеним неједнакостима, неолибералној политици, те неконтролисаној приватизацији. СПС је заговарао интервенционизам државе којим би се исправиле последице тржишне привреде, прављење стратегија развоја, равномернију расподелу прихода и бесплатне услуге у државном сектору.

Закључак

Из онога што је написано у раду следи да је теза о постојању две супротстављене тенденције у српском друштву током последња два столећа, од којих је једна либерална, модернистичка и окренута Западу, док је друга традиционалистичка, конзервативна, националистичка и окренута Русији сувише груба и једноставна. Она се доводи у питање ближим погледом на српске странке током XIX века. Већ Либерална странка се не уклапа у предложени оквир самим тим што је њен либерализам био са једне стране фундиран на српској историји и традицији, док је са друге стране та странка водила политику ослањања на Русију. Такође, и однос Напредне странке према Русији је сувише компликован и вишеслојан да би се могао свести на једноставну формулу о западњачкој аустрофилији и супротстављању руском утицају. Поред тога, конзервативизам Напредне странке додатно обесмишљава тезу. Управо је изразито конзервативно крило странке најдуже инсистирало на дистанци према Русији и то уз отворено залагање за стварање Велике Србије. На крају крајева, чак и Радикална странка искаче из понуђеног оквира, тако да је врло тешко пронаћи представнике обе поменуте тенденције.

Понуђена теза не само што не важи за период XIX века, него се не може пресликати на период после обнове вишестранаца у Србији. Наиме, политички странке у XXI веку јесу мењале ставове према Русији, али те промене нису биле условљене идеолошком оријентацијом, него је до промена долазило услед спољнополитичких околности у којима се Србија налазила. У погледу економских вредности већина најутицајнијих странка (ДС, ДСС, СНС и СРС) делила је умерену протржишну оријентацију, избалансирану различитим идејама о државним интервенцијама ради подстицања привреде и умањивања социјалних разлика. Једини изузетак у том смислу би представљао СПС. Од тих странка ДС и ДСС иницијално нису много пажње поклањали односу према Русији, будући да је у првом плану стајало приближавање Западу преко прикључења Србије ЕУ. Од осталих странака СРС се залагала за оријентацију према Русији и то упркос

свом економском либерализму. Исту проруску оријентацију је од радикала наследила СНС.

У мери у којој је расло мимоилажење Србије са очекивањима Запада, пре свега по питању Косова и Метохије, као и по питању сарадње са Хашким судом српске странке су више пажње посвећивале односу са Русијом. Србија је у Русији тражила савезника у процесу решавања питања статуса Косова и у Савету безбедности УН, што је било праћено проширењем економске сарадње у низу области, а првенствено на пољу енергетике и економије. У том контексту и сусрети на највишем нивоу представника Србије и Русије све више добијају на значају.

Након формирања коалиције СНС и СПС нова власт је водила изразито прозападну политику која се манифестовала настојањем Београда да се унапреде односи са Приштином, односно закључењем Бриселског споразума. Међутим, у каснијем периоду долази до промене фокуса, односно до вредносног удаљавања од ЕУ уз јавно залагање за ближу сарадњу са Русијом. У сваком случају, иако су СРС и СПС странке које често показују симпатије према Русији, оне су такође настојале да прагматично ублаже проруску оријентацију, те да је уравнотеже истовременим унапређењем односа са Западом. СПС је такву политику водио још од времена када су са ДС чинили владајући коалицију, док је СРС била принуђена да коригује своју политику у немогућности да се нађе на власти.

На концу, однос српских странка према Русији ни након обнове вишестраначја није одређен њиховом идеолошком оријентацијом. Однос према Русији био је у свим периодима избалансиран намерама да постоји сарадња са Западом. Највише се може говорити о различитим акцентима у различитим тренуцима, да би у садашњем тренутку сарадња са Русијом била развијенија него у протеклим деценијама. Другим речима, нема чврстих доказа којима би се могла поткрепити теза о борби између традиционалистичке проруске и модернистичке, прозападне тенденције као константе у српском друштву током последња два века.

Литература

Bieber, Florian. 2020. *The rise of authoritarianism in the Western Balkans*. Switzerland: Palgrave Macmillan.

Castaldo, Antonino. 2020. "Back to competitive authoritarianism? Democratic backsliding in Vučić's Serbia." *Europe-Asia Studies* 72(10): 1617–38.

European Commission. 2019. "Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions", SWD/2019/219 final. Brussels. Last accessed 10 November 2021. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=SWD:2019:219:FIN>.

Haug, Hilde Katrine. 2011. Kosovo in Serbian Politics since Milošević. In *Civic and Uncivic Values: Serbia in Post-Milošević Era*, eds. Ola Listhaug, Sabrina P. Ramet, and Dragana Dulić, 329–68. Budapest: CEU Press.

Incognitus. 1895. *Српска народна мисао и М. Пироћанац*. Београд.

Ker-Lindsay, James. 2009. "From Autonomy to Independence: The Evolution of International Thinking on Kosovo, 1998–2005." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 11(2): 141–56.

Klingemann, Hans-Diter, Andrea Volkens, Judith Bara, Ian Budge i Michael McDonald. 2006. *Mapping Policy Preferences II: Estimates for Parties, Electors, and Governments in Eastern Europe, European Union and OECD 1990–2003*. New York: Oxford University Press.

MacKenzie, David. 1967. *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*. New York: Cornell University Press.

Majstorović, Srđan. 2019. "Serbia Needs to Rethink, Reset and Restart its EU Accession Agenda." *European Western Balkans*, June 3. Last accessed 10 November 2021. <https://europeanwesternbalkans.com/2019/06/03/serbia-needs-rethink-reset-restart-eu-accession-agenda/>.

Mladenović, Nikola. 2021. "The 2013 Brussels Agreement and the Political Discourse of the Serbian Leadership: Pro-EU Adaptation with Anti-EU Rhetoric." *Europe-Asia Studies*. Published online: 26 Jul 2021. <https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1951670>.

Nikolajewitsch, Boža. 1914. Serbien und Österreich-Ungarn. *Die Wage*, No. 6. 131–134.

Peric, Zivojin. 1918. Die auswärtige Politik der serbischen konservative Partei. *Neue Zürcher Zeitung*. 25. Juli 1918.

Rueda, Daniel. 2020. "Is Populism a Political Strategy? A Critique of an Enduring Approach." *Political Studies*. Published online: 19 November 2020. <https://doi.org/10.1177/0032321720962355>.

Security Council. 2005. Letter dated 7 October 2005 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council, S/2005/635. Last accessed 10 November 2021. <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/document/kos-s2005-635.php>.

Security Council. 2007. Letter dated 26 March 2007 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council, S/2007/168/Add.1. Last accessed 10 November 2021. <https://digitallibrary.un.org/record/595359?ln=en>.

Stojanović, Dubravka 2017. *Populism the Serbian Way*. Beograd: Pešćanik.

The Government of the Republic of Serbia. 2013. "Brussels Agreement: First Agreement of Principles Governing the Normalization of Relations." Last accessed 10 November 2021. <https://www.srbija.gov.rs/cinjenice/en/120394>, accessed 22 March 2020.

UNSC. 1999. "Resolution 1244," S/RES/1244. Last accessed 10 November 2021. https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/old_dnn/Res1244ENG.pdf.

Zulianello, Mattia. 2020. "Varieties of Populist Parties and Party Systems in Europe: From State-of-the-Art to the Application of a Novel Classification Scheme to 66 Parties in 33 Countries." *Government and Opposition* 55(2): 327–47.

Авакумовић, Јован. 1894. *Стара српска порота поређена са енглеском поротом*. Београд: Српска краљевска академија.

Антонић, Слободан 2011. *Вишијевска Србија*, Београд: Чигоја штампа.

Велика Србија. 1996. Програм Српске радикалне странке. Април 1996. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/lat/izdavastvo/casopis-velika-srbija/>.

Велика Србија. 1997. Шешељу НАТО не треба. Јул 1997. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/izdavastvo/casopis-velika-srbija/>.

Велика Србија. 2002. Проглас Српске радикалне странке бирачима републике Србије. Новембар 2002. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/lat/izdavastvo/casopis-velika-srbija/>.

Вести. 2008. Николић: Нисам цокер ДС. 16 децембар 2008. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.vesti.rs/Boris-Tadi%C4%87/Nikolic-Nisam-dzoker-DS.html>.

Војводић, Михаило. 2012. *Стојан Новаковић*. Београд: Српска књижевна задруга.

Глас Јавности. 2005а. Тадић: Космет није предмет за продају. 18. новембар 2005. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2005/11/18/srpski/P05111706.shtml>.

Глас Јавности. 2005б. Тадић предложио два ентитета. 16. новембар 2005. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2005/11/16/srpski/P05111501.shtml>.

Глас Јавности. 2007. Џаба крече без Москве. 26. јун 2007. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2007/06/26/srpski/P07062501.shtml>.

Глас Јавности. 2008. Томина модерна десница. 21. септембар 2008. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/politika/glas-javnosti-21-09-2008/tomina-moderna-desnica>.

Гујаничић, С. 2009. Млађи у дипломатију. *Глас Јавности*, 13. јануар 2009. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/politika/glas-javnosti-13-01-2009/mladji-u-diplomatiju>.

Данас. 2007. Коштуница: Преговорима до компромиса. 7. август 2007. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.danas.rs/politika/kostunica-pregovorima-do-kompromisa/>.

Даничић, Ђуро 1925. *Ситнији списи Ђ. Даничића I*. Београд: Српска краљевска академија.

Дедеић, С. 2007. Јеремиић као ДСС и СРС. *Глас Јавности*, 28. јун 2007. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2007/06/28/srpski/P07062704.shtml>.

Достанић, Душан. 2015. „Транзиција без конзервативне партије“. *Вредности и идентитет*, Нови Сад: Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић. 799–810.

Ђинђић, Зоран. 2001. Експозе Зорана Ђинђића, мандатара за састав Владе Србије. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://www.ds.org.rs/medija-centar/govori/10813-Ekspoze-Zorana-Djindjica-mandatara-za-sastav-Vlade-Srbije?pismo=lat>.

Ђорговић, Момчило. 2019. „Српска апокалипса по Милану Пироћанцу“. Милан Пироћанац, *Међународни положај Србије*. Београд: Службени гласник.

Живковић, Зоран. 2003. Прва седница Првог редовног заседања, Отворени парламент. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://otvoreniparlament.rs/transkript/6008?page=1>.

Јанковић, Драгослав. 1951. *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета.

Јовановић, Владимир. 2011. *Изабрани списи*. Београд: Службени гласник.

Јовановић, Јован, Б. 1909. „Тајна конвенција с Аустро-Угарском“. *Недељни преглед*, бр. 6. 81–84.

Јовановић, Слободан. 1990а. Влада Милана Обреновића, књига I. *Сабрана дела Слободана Јовановића*, књига 4. Београд: БИГЗ, Југославијапублик.

Јовановић, Слободан. 1990б. Милан Пироћанац. *Сабрана дела Слободана Јовановића* књига 2. Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ.

Јовановић, Слободан. 1990в. Српско-бугарски рат. Расправа из дипломатске историје. *Сабрана дела Слободана Јовановића*, књига 2. Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ.

Јовановић, Слободан. 1990г. Светозар Марковић. *Сабрана дела Слободана Јовановића*, књига 2. Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ.

Ковић, Милош. 2015. Либерализам. Милош Ковић (ур.) *Срби 1903–1914. Историја идеја*. Београд: Сlio.

Коштуница, Војислав. 2000а. Говор Војислава Коштунице на митингу. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://dss.rs/dokumenti/dokumenti/>.

Коштуница, Војислав. 2000б. Дајем реч: Обраћање Војислава Коштунице на Конвенцији ДОС-а. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://dss.rs/dokumenti/dokumenti/>.

Коштуница, Војислав. 2004. Експозе Војислава Коштунице мандатара за састав Владе Србије. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://dss.rs/dokumenti/dokumenti/>.

Коштуница, Војислав. 2007. Обраћање председника владе србије Војислава Коштунице народној скупштини Србије. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://dss.rs/dokumenti/dokumenti/>.

Крестић, Василије, Љушић Радош. 1991. *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*. Београд: Књижевне новине.

Мијатовић, Бошко. 2017. „Предговор“. Бошко Мијатовић (ур.) *Српски конзервативци 1878–1914*. Београд: Catena mundi.

Мировић, Дејан 2017. Русофобија код Срба 1878–2017. Београд: Catena mundi.

Младеновић, Никола 2020. Модел картел партије, тенденције картелизације политике и Србија у упоредном контексту. *Српска политичка мисао* 69(3): 13–41.

Младеновић, Никола. 2019. „Политичке странке и просторна конвергенција: Теорија и случај Србије“. *Политичка ревија* 1: 129–52.

Недељни преглед. 1909. „Држање руске дипломатије“. бр. 25. 408–409.

Николајевић, Божидар. 1938. *Радикална странка и Светомир Николајевић*. Београд.

Новаковић, Стојан 2017а. „Живојину Перићу. Бошко Мијатовић“ (ур.) *Српски конзервативци 1878–1914*. Београд: Catena mundi. 184–192.

Новаковић, Стојан. 2017б. „Двадесети или средњи век?“ Бошко Мијатовић (ур.) *Српски конзервативци 1878–1914*. Београд: Catena mundi. 214–219.

Перић, Живојин. 1914. *О конзервативној политици*. Београд: Штампарија „Штампе“.

Перић, Живојин. 2017. „Српско-аустријска федерација?“ Мијатовић Бошко (ур.) *Српски конзервативци 1878–1914*. Београд: Catena mundi. 236–242.

Перовић, Латинка 2006. *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX-XXI)*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.

Перовић, Латинка. 2006. *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX-XXI)*. Београд:

Хелсиншки одбор за људска права у Србији.

Пироћанац, Милан. 1895. *Кнез Михаило и заједничка радња балканских Словена*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Пироћанац, Милан. 1896. *Наша завршина реч*. Београд: Парна радикална штампарија.

Пироћанац, Милан. 2019. *Међународни положај Србије*. Београд: Службени гласник.

Поглед на политику Србије после Берлинског уговора. 1887. Београд: Краљевска српска државна штампарија.

Попов, Чедомир (ур.) 1997. *Полемике Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Правда. 1911. „Клеветање Напредне странке“. бр. 341.

Протић, Стојан 1909. *Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске*. Београд: Геца Кон.

Рајић, Сузана. 2004. „Предговор“. Милан Пироћанац, *Белешке*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

РТВ. 2009. Медведев у Београду: Договорен кредит од милијарду долара. 20. октобар 2009. Последњи приступ 10. новембар 2021. https://www.rtv.rs/sr_lat/politika/medvedev-u-beogradu:-dogovoren-kredit-od-milijardu-dolara-_153703.html.

РТС. 2008. Подршка влади само у државотворним стварима. 19. октобар 2008. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.rts.rs//page/stories/sr/story/9/Srbija/22950/Podr%C5%A1ka+vladi+samo+u+dr%C5%B4avotvornim+stvarima.html>.

СНС. 2011. Бела књига програмом до промена. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.sns.org.rs/dokumenti/bela-knjiga-programom-do-promena>.

СПС. 2000. Обнова развој реформе, Документ четвртог конгреса СПС усвојен 17. фебруара 2000. у Београду.

СПС. 2007. Програмска декларација седмог конгреса Социјалистичке партије Србије.

СПС. 2010. Социјалистичка партија Србије: Главни одбор – Програм Социјалистичке партије Србије.

Станојевић, Зоран. 2013. Интервју РТС-а: Ивица Дачић. *РТС*, 22. април 2013.

Суботић, Милан. 1992. *Срицање слободе*. Београд, Ниш: ИФДТ, Градина.

Урошевић, Предраг и Мила Ђурђевић. 2021. Споразум Србије са Евроазијском унијом без аплауза у Бриселу. *Радио Слободна Европа*, 9. јул 2021. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-eu-eaeu-trgovina/31350143.html>.

Чекеревац, М. 2013. Дачић: У споразуму нема ни речи о независности Косова. *Политика*, 26. април 2013. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.politika.rs/sr/clanak/256072/Dacic-U-sporazumu-nema-ni-re-ci-o-nezavisnosti-Kosova>.

Чоловић, Иван, Мимица, Аљоша (ур.) 1992. *Друга Србија*. Београд: Плато.

Шешељ, Војислав. 2002. Порука др Шешеља храбром ирачком народу. *Велика Србија*, децембар 2002. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.srpskaradikalnas-tranka.org.rs/lat/izdavastvo/casopis-velika-srbija/>.

Nikola Mladenović, Dušan Dostanić

THE RELATIONS OF SERBIAN POLITICAL PARTIES WITH RUSSIA FROM XIX TO XXI CENTURY

Abstract

The article analyzes the relation between the ideologies of prominent parties in Serbia and their foreign policy orientations. Specifically, the research question is what is the relation between parties' ideologies in Serbia with their policies toward Russia? It re-examines the widespread opinion that party ideologies are unequivocally related to their positions towards Russia. In contrast, the article finds that parties in Serbia have been motivated by specific foreign policy circumstances to form their positions toward Russia. The authors are examining parties from nineteenth century Serbia, when Serbian multipartyism was in its infancy, and modern parties from the 2000s, after the multipartyism was restored. Despite initial differences, the positions of parties in Serbia have typically evolved toward balancing between the cooperation with Russia with cooperation with the West. The most that can be argued is that at different moments parties have been emphasizing different policies. The good news is that the cooperation with Russia is generally at a higher level compared to previous decades.

Keywords: *Russia, Serbia, political parties, ideologies, political history, foreign policy, liberalism, conservatism, EU, Kosovo and Metohija.*

Марко Вигњевих*

РУСИЈА И „ДВОСТРУКИ ОБУХВАТ“ ЕВРОПЕ: „БАЛКАНСКО КРИЛО“

Сажетак

Предмет рада је руска геополитика на европском континенту, посматрана кроз шему војног маневра „двоструког обухвата“ („double envelopment“) и стратешку важност енергетике за утицај Русије у Европи. Пажња је у том смислу посвећена руским енергетским пројектима „Северни ток“ (Nord Stream), „Северни ток 2“ (Nord Stream 2) и „Балкански ток“ (Balkan Stream) који се наставља на пројекат „Турског тока“ (Turk Stream). Елементи војног маневра „двоструког обухвата“ у првом делу рада се теоријски интерпретирају у контексту појма геополитике, хладноратовског и постхладноратовског доба (опоравак Русије и заузимање „неоевроазијског“ спољнополитичког курса), као и у основном контексту наведених пројеката. Други део рада разматра геостратешки значај Балкана, како са општег тако и са становишта односа Русије према Европи. Ово је линија на којој се потом разматрају „Балкански ток“ и позиција Србије кроз чију територију пролази значајном деоницом. Закључак је да геополитички „двоструки обухват“, узимајући у обзир шему војног маневра, може бити начин за трасирање или концентрисање стратешког утицаја једне или више држава ка или унутар неке уже или шире интересне сфере. Русија би у свом „двоструком обухвату“ Европе, који би хипотетички ослабио акумулирани утицај

* Мастер политиколог за међународне послове; vignjevicmarko90@gmail.com

САД на континенту, дејствовала по „бочним линијама“, односно по североисточном „балтичком“ („Северни ток“ и „Северни ток 2“) и југоисточном „балканском крилу“ („Балкански ток“). Изгледу су да би овакав продор руског утицаја заобишао „санитарни коридор“ и обистинио највећу бојазан евроатлантске геополитике – чвршће повезивање Русије и Немачке.

Кључне речи: „двоструки обухват“, Русија, Европа, геополитика, енергетика, „Северни ток“, „Турски ток“, Балтик, Балкан

„Двоструки обухват“ Европе

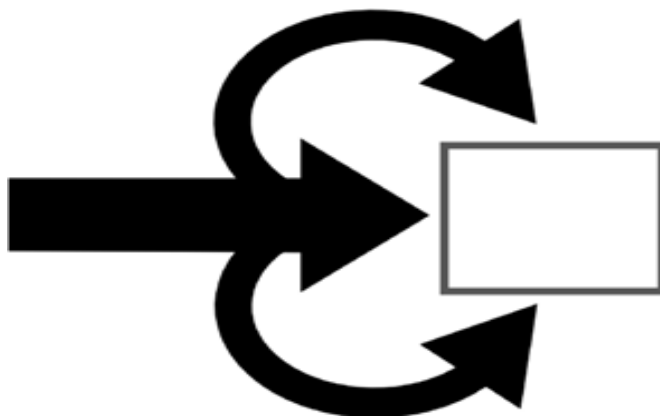
Идеја ових редова је да се мирно деловање руског геополитичког фактора у Европи посматра и анализира из угла војне тактике „двоструког обухвата“ (“double envelopment”). Неки елементи тог маневра могу се интерпретирати у бранши спољне политике где је за „формацију“ руског фактора важно уочити и њено „балканско крило“.

Мудрост и искуство уграђени су у тактичке и стратешке концепције које су докритринано фундирале читаву војну област. У милитаристичкој доктрини, чије су размере и филозофске, заступљено је једно од најстаријих и најкласичнијих облика ратовања – тзв. „опкољавање“ (“encirclement”). Ово је образац по ком функционише маневар “двоструког обухвата” (познат и као „маневар клешта“ – “pincer movement”) и који означава напад на непријатеља са бочних страна или из позадине док он фронтално дејствује. Тактичка предност „опкољавања“ је у немогућности противника да, усред напада са више страна, одржи целовитост својих снага. Противнику се тактички и ограничавају/пресецају линије за пружање могуће логистичке подршке, за комуникацију и повлачење. Слабост маневра представља присуство опасности да непријатељ пробије слабије трупe које се према њему истурају, а пре него што се оне повуку да би противника увукле у дубину формације (Weinerth 2010). Уколико не дође до пробоја и противник зађе довољно дубоко, онда следи његов „двоструки обухват“, или

напад на њега са бокова, са јачим снагама које су од самог почетка тактички концентрисане на левој и десној страни формације. У мноштву садржаја војне историје, за класичан пример „двоструког обухвата“ узима се чувена битка код Кане из 216. године п.н.е. када је картагински војсковођа Ханибал нанео тежак пораз Римљанима.

Ханибал Барка је пре сукоба код Кане (југоисточни део Апенинског полуострва - прим. аут.) извео чувени марш преко Алпа који му је омогућио да директно нападне древни Рим. Римски војсковођа Гај Теренције Варон извео је двоструко бројнију војску са намером да уништи Ханибала чија је војска била у бројчаном заостатку. Супротстављене војсковође заузеле су сличне формације и војске стандарно поставиле у три линије, с тим што је Ханибал изабрао другачију композицију. У његовој шеми центар је чинила најслабија пешадија која је била директно окренута према римској линији, док су јаче фаланге биле груписане са стране. На оба бока поставио је и коњицу која се кретала изван читаве пешадијске линије у укупној формацији картагинске војске (Weinerth 2010). Бочне стране, далеко иза прве линије, заузеле су две групе афричких најамника, односно најснажнијих и најхрабријих ратника, а сам Ханибал је заузео позицију у првој линији како би мотивисао истурене јединице које су највише биле изложене опасности (Vajs Bauer 2018, 177).

Слика 1. Маневар „опкољавања“ (encirclement maneuver)

Извор: Weinerth 2010

Истурене јединице у картагинској првој линији пружиле су снажан отпор почетном нападу римске војске. Постепеним повлачењем пред том офанзивом увлачили су Римљане у дубину борбене формације која је имала облик латиничног слова V. Уследио је тренутак изненађења када су картагинске снаге са обе стране „затвориле круг“ око противника и обрушиле се на њега свом снагом. Римљани су били неспремни и онеспособљени да се у тако насталом метежу боре на више страна те су се врло брзо суочили са поражавајућим билансом. Извори наводе да је око педесет хиљада римских војника страдало, да је, од укупно шест хиљада римских коњаника, само седамдесет успело да побегне и да се спасе и да је осрамоћени римски војни заповедник Варон побегао са бојишта (Vajs Bauer 2018, 177). “Битка код Кане и читава историја Другог пунског рата и данас опчињавају војсковође, учене људе и историчаре. Вероватно се ниједан рат није толико пута поново водио у толико студија и слушаоница, нити су га тако брижљиво проучавали војници модерног времена, од Наполеона преко фелдмаршала Монтгомерија до генерала Номана Шварцкопфа“ (Bird 2020, 165).

У научном интересу је да се битка код Кане евоцира и у области савремене геополитике. Подесним елементима „двоструког обухвата“ треба интерпретирати глобално остваривање геополитичких интереса или прекогранични наступ политички економски, технолошки и војно снажних држава. Глобалне амбиције прекограничног наступа своде се на јачање стратешког утицаја у интересним сферама, односно у ужим или ширим географским целинама (региони, области итд.). „Двоструки обухват“ је кредибилан јер државе, у зависности од свог географског положаја, морају тактички деловати (економски, политички, културолошки итд.) следећи адекватне физичко-географске правце (нпр. делујући кроз друге области и регионе), а који директно воде према сфери у којој би да потпуно или делимично остваре свој стратешки утицај. Сферу и правце одређују њихови географски, војни, политички, економски и културолошки елементи који одговарају крупним геополитичким интересима држава. Аналитички поглед зато не може а да не примети тзв. „линије дејства“ геополитике које сликовито могу подсећати на маневар „двоструког обухвата“.

Али осим сличности, аналитичком погледу на то питање не могу да умакну ни дистинкције.

Контексте геополитике и војне тактике са примером из античког времена чине интереси или циљеви које на одређеном месту треба тактички остварити одговарајућим средствима. Битка код Кане била је сукоб две војске у ком је циљ сваке од страна (као и у сваком другом оружаном сукобу) био да употребом силе порази ону другу. Изазов геополитичких интереса је да, особито у савременим мултиполаризованим међународним односима, мирним путем, делимично или потпуно, остваре стратешки утицај у неким регионима или областима који географски могу бити и део неких већих. Ханибал је за место сукоба са Римљанима одабрао терен чија конфигурација му је понудила бројне тактичке предности. Евроазија представља „поприште“, или „велику шаховску таблу“ према Бжежинском, где су супротстављени или „сукобљени“ интереси великих сила. Класичне геостратешке формуле доминацију над целим светом условљавају доминацијом на евроазијском копненом пространству - на „терену“ од физичко-географске и друштвено-географске важности.¹ У „двоструком обухвату“, али и у широј војној доктрини, морају се успоставити, заузети или „пресећи“ важне стратешке линије у односу на противника. За војни маневар то су линије за напад и одбрану, комуникацију и логистичку подршку, док би у интерпретацији геополитике то били коридори за миран пласман свог или „пресецање“ туђег политичког, економског и културолошког утицаја, или за пласман своје или „пресецање“ туђе тзв. „паметне моћи“². „Двоструки обухват“ се у геополитичком смислу због тога највише може односити на начине и правце концентрисања стратешког утицаја ка или унутар уже или шире географске интересне сфере. Концентрисање иде „линијама“ геополитичког „двоструког обухвата“ (поменути физичко-

1 Нпр. Халфорд Макиндер са својим концептом о „Светском острву“ унутар ког је „Срце света“ које представља најзначајнију стратешку област у Евроазији („ко влада Срцем света влада Светским острвом; ко влада Светским острвом – влада читавим светом“) или Николас Спајкман који је пак својим концептом о „Ободној земљи“ (Rimland-од Скандинавије, Западне, Источне и Југоисточне Европе, преко Блиског истока, до Јужне, Југоисточне и Источне Азије) делимично прихватио и ревидирао Макиндерову формулу („ко контролише Rimland влада Евроазијом, ко влада Евроазијом контролише судбине света“);

2 О концепту „паметне моћи“ видети више у: Naj, Džozef. 2012. *Budućnost moći*. Beograd: Arhipelag;

географским правцима деловања), нпр. у виду транспортних инфраструктура за допремање енергената или других за ту сферу дефицитарних ресурса, али и за транспорт друге робе и производа. Утицај ривала са супротне стране, који се раније унутар те сфере акумулирао, почиње да слаби и опада. Уколико не поседује довољно одговарајућих средстава и начина, тешко ће се супротставити или „превенирати“ нечији „двоструки обухват“ те сфере.

Синтеза је онда да се контексти оружане војне тактике и тактике мирне геополитике спајају у шеми „двоструког обухвата“, са јасном разликом између средстава и између циљева који су за те контексте карактеристични. Период од завршетка Хладног рата, постхладноратовске униполаризације међународних односа до зачетака њихове данашње мултиполаризације, треба интерпетирати логиком геополитичког „двоструког обухвата“ и у томе учити „офанзивну“ и „транзитну“ тактичку фазу.

Хладни рат, време идеолошког, политичког, економског и војно-технолошког надметања два кофронтирана блока, представља најинтензивнију „борбу“ између САД и СССР-а за стратешки утицај на „попришту“ Евроазије. Прилике пред крај хладноратовског доба, сам крај и постхладноратовски период, представљају „офанзивну фазу“ САД које су биле на челу западног продемократског капиталистичког блока. Тактичка „офанзивна фаза“ уследила је са крахом СССР и системским слабостима Русије које су се протезале даљим постхладноратовским добом. Одвијала се уз помоћ идеолошких, економских и војних ресурса на које се највише ослонио геополитички продор САД према истоку.

“После рушења Берлинског зида 1989. године, супремација САД постала је разобручена. Током следећих 10-15 година амерички милитаристички и неоимперијалистички експанзионизам се доказао на делу – незауостављиво је улазио из рата у рат и харао широм света (и на Балкану). Тако се не само учвршћивао „нови светски (униполарни) поредак“, већ и за пример другима кажњавали сваки држава и народ који би му се нашли на путу. Али, то време је првенствено искоришћено

да се ареал контроле Запада прошири према истоку и југоистоку Европе“ (Степић 2014).

Војно становиште офанзивне фазе представља „ширење НАТО-а на Исток“ чији је приоритет приближавање границама Русије које би осујетило њену стратешку намеру о изласку на „топла мора“.

“Распад Совјетског Савеза (као и распад Југославије) први пут је Сједињеним Државама пружио могућност да свој утицај прошире и на Источну Европу и да земље које су некада припадале Варшавском пакту прими у НАТО. Пољска, Чешка и Мађарска постале су 1999. године чланице НАТО-а. Затим су се 2004. године прикључиле и Бугарска, Естонија, Летонија, Литванија, Румунија, Словачка и Словенија. Године 2009. придружиле су му се и Албанија и Хрватска. После тог проширења број земаља НАТО-а порастао је на 28 држава“ (Ganzer 2018, 356).

Црна Гора примљена је у НАТО 2017. године што је било, како је пренето, “индиректна порука Русији“ као и „покушај ублажавања забринутости око посвећености Сједињених Држава НАТО-у“ (Radio Slobodna Evropa 2017). Северна Македонија званично је постала 30. држава чланица северноатлантске алијансе у марту 2020. године, са којом су остале државе чланице НАТО-а, у фебруару 2019. године, потписале протокол о пријему (B92 2020).

Са почетком 21. века и почецима мултиполаризације, долази до промена и до политичког, економског, војног и технолошког опоравка Русије. Од тада, тачније од 2000-их година, јављају се важне смене на државном врху и спољнополитичка преоријентација на концепт евроазијства. Концепт је настао у другој половини 19. века у покушајима да се одговори на питања о позицији Русије у широј геополитичкој конфигурацији (Babić 2017). Идеја евроазијства постоји и код Достојевског, у његовој политичкој тези о неопходности руског утицаја у Азији.

“Неопходност је у томе што Русија није само у Европи, већ је и у Азији; што је Рус не само Европејац, већ је и

Азијат. Сем тога: што се у Азији крију може бити више наших нада него у Европи. Сем тога: што у будућим судбинама нашим Азија можда баш и јесте главни исход ствари“ (Достојевски 1994, 283).

Петар Савицки поставио је основе геополитике евроазијства која полази од тога да Русија „није географски располажена Уралом“ и да копно Евроазије чине континенти Европе, Азије и Русије-Евроазије. Последњи је самодовољна географска целина која, чинећи центар Старог света (Африка, Европа и Азија – прим. аут.), окупља периферне делове Евроазије. То је темељ на ком треба да настане једна континентална држава (Русија-Евроазија) чији ће се политички идентитет извести из њеног континенталног карактера. У њеном ривалству са поморским земљама – светски доминантним захваљујући географским открићима и политици колонијализма – Русија-Евроазија би требало да победи и да узме примат на целом евроазијском тлу (Степић 2014).

Александар Дугин, један од најпознатијих руских политичких аналитичара и стратега, одредио је промену структуре међународних односа за циљ каснијег концепта неоевроазијства. Вишефазним укидањем униполарне (светски примат САД), створила би се мултиполарна структура коју би чинило неколико засебних целина или зона (Степић 2014). Дугинова теза је да ће нови мултиполарни светски поредак бити састављен од „великих простора“ – цивилизацијских и геополитичких целина са центрима. Русија би била центар једног таквог „великог простора“ који би заузимале земље Централне и неке земље Јужне Азије, заједно са појединим земљама Источне Европе (Babić 2017).

Циљ невразијства се остварује следећим редоследом: у „уводној фази“ перципира се геополитичка структура на прелазу између 20. и 21. века. Структура је униполарна са супремацијом САД, потом следе „амерички мостобрани“ на истоку и западу Европе“ испод којих су земље „Трећег света“. Русија је на последњем нивоу те структуре са својим системским слабостима какве је узроковао нестанак СССР; следећа је „реактивна фаза“ или почетак контрастратегије евроазијства кроз билатералу Русије са кључним земљама

евроазијских региона – са Немачком, Ираном, Кином/Јапаном; „мултиполарна фаза“ је фаза формирања „планетарних зона“ или „пан-области“ (Англо-америчке, Евро-афричке, Пан-евроазијске и Пацифичко-далекоисточне) које се протежу дужином меридијана; последња је „великопросторна фаза“ где се „пан-области“ деле на више „великих простора“. Простори припадају различитим „пан-областима“ али између њих је могуће успоставити интегративне везе (Степић 2014).

„Реактивна фаза“ одговара „транзитној фази“ геополитичког „двоструког обухвата“ која полако ступа са „повратком“ Русије у евроазијску и светску „арену“. У „етапи транзиције“ до данас, креирају се политички, економски и технолошки услови за „преокрет“ који је у симболичном смислу повезан са обновом и јачањем стратешког утицаја. Ако се уз то подсети да геополитички „двоструки обухват“ представља начине и правце концентрисања стратешког утицаја ка или унутар уже или шире географске интересне сфере, треба истаћи да је овде реч о руском „двоструком обухвату“ Европе. У њему се може читати и начин за будуће јачање интегративних веза између „пан-области“ и њихових „великих простора“. Веза „транзитне фазе“ и неоевроазијске „реактивне фазе“ постоји јер конкретизацију ове друге „представљају трасе руских нафтовода и гасовода, за које Дугин констатује да су унутар супер-континента Евроазије кључно телуократско „средство интеграције““ (Степић 2014). У априлу 2020. године, премијер Русије Михаил Мишустин, приликом усвајања стратешког документа „Енергетска стратегија Русије за период до 2035“ (“Energy Strategy of Russia for the period up to 2035”), изјавио је да „енергетски комплекс треба да максимално допринесе социо-економском развоју наше земље и да допринесе јачању позиције Русије у глобалном енергетском сектору. Ово је сада посебно важно, с обзиром на велику рањивост тржишта нафте и гаса“ (Ministry of Energy of the Russian Federation, 2020).

На „боковима“ руске „формације“ за геополитички „двоструки обухват“ концентришу се „јаче снаге“ - енергетски ресурси који су спремни за допремање у Европу по „бочним линијама“. Разлог за овакву „формацију“ Русије може бити и утицај совјетског бремена на њену енергетску политику, уз

факторе „Украјинске кризе“ и „санитарног коридора“ који су још неки од елемената тактичке „офанзивне фазе“.

О утицају совјетског бремена на енергетску политику наводи се да је Русија, после нестанка СССР, остала у зависном положају јер су њени нафтоводи ишли територијама бивших совјетских република које су стекле независност и непријатељски се понеле према Москви. У те земље сврставају се Украјина (билатерални односи посебно нарушени од „Украјинске кризе“ 2014. године – прим. аут.), Молдавија и некадашње чланице „Варшавског пакта“ (“Warsaw Treaty Organization”- прим. аут.) Пољска, Чешка, Румунија и Бугарска (Политика 2021). Шеф Савета безбедности Русије Николај Патрушев једном приликом је указао да „Иницијатива три мора“ („Three Seas Initiative“) „консолидује источноевропске државе“ и да се „представља као конструктивни интеграциони формат, али се у ствари ради о новом антируском савезу држава. Фактички, то је препород идеје, старе вековима, о стварању такозваног санитарног коридора дуж западне границе наше државе“ (Нови Стандард 2021).

Из те перспективе, тзв. „балтичко крило“ би из североисточног правца дејствовало са пројектима гасовода „Северни ток“ (“Nord Stream”) и „Северни ток 2“ (“Nord Stream 2”). „Северни ток“ је гасовод (дужине преко 1.200 км) који од Русије (од града Виборга) иде преко Балтичког мора ка Европи (до Грајфсвалда у Немачкој) и чији капацитети на годишњем нивоу износе 55 милијарди кубних метара гаса. Изградња гасовода у Балтичком мору започела је у априлу 2010. године. Прва линија „Северног тока“ пуштена је у рад у новембру 2011. а друга годину дана касније у октобру. Након позитивног искуства са пројектом „Северни ток“, донета је одлука о изградњи „Северног тока 2“ који представља још једну линију за високо снабдевање Европе руским гасом. Нова транспортна енергетска рута, чија је изградња почела 2018. и завршена у септембру 2021. године, такође иде од Русије преко Балтичког мора до Немачке, са годишњим протоком од 55 милијарди кубних метара гаса (Gazprom 2021).

На сасвим другој страни од „балтичког крила“ и његове североисточне „линије“ у руској „формацији“, распоређено је тзв. „балканско крило“...

„Балканско крило“

„Балканско крило“ заслужује засебан аналитички фокус. Као наставак „линије дејства“ која креће од југоистока преко „Турског тока“ („TurkStream“) оно је перспективно за енергетску безбедност Србије, њен и утицај Русије у региону и укупне српско-руске билатералне односе.

Балканско полуострво је веома важан регион у целини евроазијског геополитичког комплекса. Физичка географија Балкана увек је била и заувек остаје привлачна за велике интересе међународне политике који су правцима свог деловања дубоко „утиснули траг“ на полуострву. Јединственост балканског простора омогућава политичку, војну, економску и културолошку интерконекцију у којој је метафорички често долазило и до „кратких спојева“. Они су стварали „пожаре“ које су неки „ветрови“ или преносили на Балкан, или су их са Балкана ширили у друге делове Евроазије. Свеједно, „пожаре“ је требало гасити и расклањати згаришта у којима је увек остајало „тињајућег жара“, ког потенцијално могу „распламсати ветрови“ који непрестано „дувају“ Балканом.

Простор Балкана заузима површину од око 520.000 квадратних километара (око 6% површине европског копна) која је „испресецана“ путевима који од Западне и Централне Европе воде према нафтом богатом поднебљу Блиског истока, поднебљу Африке, Индије и Далеког истока. Вертикале и дијагонале те мреже путева спајају Северну Европу са Трстом, Солуном и Истанбулом. Дунав (после Волге највећа европска река) „оцртава линију“ и преко Балканског полуострва која спаја Средњу Европу са Црним Морем, Кавказом и Азијом. Важност региона допуњује то што је и део Средоземља; Средоземно море заплускује југ и запад полуострва. Балкан се налази и у близини најважнијих средоземних поморских траса (Гибралтар-Малта-Суец) које су интегрисане у систем светског пловног пута (Атлантук - Средоземно море - Индијски океан - Аустралија). Трансферзала балканске мреже путева подразумева и један од најзнаменитијих праваца - од Драча преко Солуна према Константинопољу - историјски „Via Egnatia“ (Гајић 2018).

Физичко-географске компоненте изграђују комплекс балканске геополитике у којој се сударају утицаји тзв. „великих простора“. Сучељавање ових целина на снази је због супротности интереса који различито формирају контуре и садржај „великих простора“. Према значају, најистакнутији су руски концепт „Евроазије“ и немачки средњеевропски концепт (обухвата и земље изван географске целине Средње Европе, земље које су укупно под немачким културним утицајем). Између та два геополитичка просторна концепта налази се „санитарни коридор“ који се у савременом распореду и односу снага помера из Средње према Источној Европи (Гајић 2018). Један од утемељивача тог појма био је и британски географ Халфорд Макиндер с краја 19. и почетка 20. века.

“Обично се у настави историје санитарни коридор везује за намеру Запада да се географски изолише совјетска Русија са њеним превратничким идеолошким карактером, али је код Макиндера функција ланца малих источноевропских држава у томе да пресеца територијални додир два континентална дива (Русије и Немачке). Зато он и тврди како је ‘од виталне важности да тамо (у Источној Европи) треба да буде низ независних држава између Немачке и Русије’” (Вуковић 2007, 67).

Балкан би за руске стратешке интересе био повољан маневарски простор. Значајан део трансферзале којом би се, у вишем циљу евроазијства и мултиполаризације, „заобишао“ формирани „санитарни коридор“. „Русија простор „братског“ Балкана посматра у функцији развијања стратешких геоекономских односа са ЕУ (тачније са Немачком), са циљем релативизације утицаја атлантиста и развијања таквих економских веза које ће довести до еманципације ЕУ од атлантистичке геополитичке опције“ (Гајић 2018). Еманципација или ослобађање Европе (ЕУ) од стратешког утицаја САД и њено постепено везивање за Русију био би дугорочан процес који би изазвао „тектонске промене“ у међународним односима. “Европа/ЕУ то може да оствари само уз помоћ Русије, али не као новог татора, већ на основу обостраних геоекономских, а упоредо и геополитичких интереса” (Степић 2009). Политичка, економска и безбедносна ризикантност тог процеса претпоставља његово постепено, фазно спровођење.

Прво стратешки опортуно је упоставити равнотежу која значи да се односи између Европе (ЕУ) и САД задрже у постојећем обиму, али да се у том обиму слично унапреде и односи Европе (ЕУ) и Русије. Следећи корак је еманципација Европе (ЕУ) од САД и активно деловање Русије у циљу претварања Европе (ЕУ) у „посебан пол моћи“ - у „Европски велики простор“. Везе Европе (ЕУ) и Русије стварале би се у економском и геополитичком аранжману на партнерској основи. Последња етапа је етапа у којој би се Европа нашла у руској интересној сфери и у којој би, оквиром потенцијалне „Евро-Русије“, дошло до ширих и дубљих интегративних односа (Степић 2009).

Геополитички „двоструки обухват“ могао би да буде један од начина/планова како би Русија, према свакој од тих фаза, етапа или деоница, тактички „одвојила Европу“ и ослободила је америчког стратешког утицаја. „Балканско крило“ било би, са горњим „балтичким“, саставни део „руске формације“ за „двоструки обухват“ Европе. Као и у случају „линије дејства“ из горњег североисточног правца, на доњем „балканском крилу“ такође се групишу снаге енергетских ресурса.

„Балканско крило“ је продужетак „линије дејства“ која са југоистока креће трасом гасовода „Турски ток“ („Turk-Stream“). Траса креће од Русије и идући преко Црног мора долази до Турске (укупна дужина преко 930 километара). Први од два низа цевовода намењен је турским потрошачима а други за допремање гаса у јужни и југоисточни део Европе. Укупан годишњи капацитет гасовода „Турски ток“ износи 31,5 милијарди кубних метара гаса, односно 15,7 милијарди за сваки од два цевовода. Владе Руске Федерације и Турске потписале су Споразум у вези са пројектом „Турског тока“ у октобру 2010. године. Изградња гасовода у Црном мору, у близини руске обале, почела је у мају 2017. године. Полагање цеви у Црном мору завршено је годину дана касније у новембру, док је испорука гаса „Турским током“ кренула у јануару 2020. године (Gazprom 2021). Председници Русије и Турске Владимир Путин и Реџеп Тајип Ердоган тада су заједнички обележили почетак рада „Турског тока“ којим ће се руски гас, заобилазећи Украјину, допремати у Европу. Путин је том приликом изјавио

да је овај гасовод „знак интеракције и сарадње ради добробити наших народа и народа целе Европе“ (Al Jazeera 2021).

Пројекат овог гасовода партиципира и у геополитици јер “Турски ток” треба да спречи или ограничи могућности учешћа Турске у евроатлантским енергетским плановима. Гасовод од Русије преко Црног мора до Турске мора имати и посебан енергетски крак који ће се пружити даље преко Балкана и компензовати обустављени пројекат „Јужног тока“ (“South Stream”). Потребно је да стабилизује регионалну енергетску ситуацију, да појача утицај Русије и да из југоисточног правца преко Балкана дође до Мађарске и тржишта Средње Европе (Гајић 2019).

Деоницу за даље допремање гаса према Средњој Европи представља тзв. „Балкански ток“ (“Balkan Stream”) - од територије Турске преко територија Бугарске и Србије до Мађарске. У лето 2021. године „завршен је комплетан линијски део од турске обале, преко територије Турске, Бугарске и Србије, до улаза у Мађарску, чиме ће капацитет на излазу из Црног мора од 15,75 милијарди кубних метара гаса моћи да се користи широм Средње Европе“ (Blic 2021).

Закључак

„Двоструки обухват“, у смислу начина за миран пласман стратешког утицаја у одређеној интересној сфери, требало би разумети у контексту геополитичког односа Русије и Европе, са опажањем позиције Србије на тзв. „балканском крилу“.

Интерпретација „двоструког обухвата“ у геополитици прати векторски карактер стратешких интереса. Подсећања ради, државе глобалних амбиција, узимајући у обзир свој географски положај, тактички делују (економски, политички, културолошки итд.) одговарајућим физичко-географским правцима који директно воде према интересној сфери (ужој или широј географској целини – региону, области итд.) у којој би да потпуно или делимично остваре стратешки утицај. Сви ти интереси су међусобно супротстављени или међусобно „сукобљени“, јер се владају према постулату да доминација на узетом примеру евроазијског геополитичког „попришта“

подразумева доминацију и контролу скоро па читавог света. Ту се геополитичка интерпретација „двоструког обухвата“ задржава на тзв. „линијама дејства“. У војном маневру то су линије за напад и одбрану, комуникацију и логистичку подршку, а у геополитици то су коридори или трасе за миран пласман свог или „пресецање“ туђег политичког, економског и културолошког утицаја, или за миран пласман своје или „пресецање“ туђе тзв. „паметне моћи“. Контексти (војне оружане и мирне геополитичке тактике) наизглед се разилазе али се спајају у тачки логике, шеме и идеје „двоструког обухвата“, при чему не изостаје разлика између њихових средстава и циљева.

Војни „двоструки обухват“ значи да једна страна порази другу тако што је намами у дубину своје формације, да би је онда јаким снагама са бокова опколила („затворила круг“) и задала јој коначан ударац. „Формација“ једне државе у геополитици може исто тако да „дејствује“ тактички „по боковима“ - само пласирајући на миран начин свој стратешки утицај ка или унутар неке географске интересне сфере. Ако у војном маневру „двоструког обухвата“ треба оружаним путем директно поразити противника, онда у геополитичком треба мирним путем ојачати утицај у интересној сфери и тако у истој ослабити утицај другог ривала. Закључак је да геополитички „двоструки обухват“ подразумева:

- Мирнодопски начин за трасирање или концентрисање стратешког утицаја једне или више држава ка или унутар неке уже или шире интересне сфере;
- Физичко-географске правце за трасирање или концентрисање стратешког утицаја једне или више држава ка или унутар неке уже или шире интересне сфере.
- „Стратешки обухват“ сфере по „бочним линијама“ (пример могу бити транспортне инфраструктуре за допремање дефицитарних ресурса у ту сферу - нпр. енергената или за транспорт друге робе и производа);
- Слабљење стратешког утицаја другог ривала који је пре тога био акумулиран у референтној сфери.

Геополитички „двоструки обухват“ Европе потенцијално би значајно „одвајање“ и интересно приближавање Русији. Постепено ослобађање од утицаја САД који од периода Хладног рата стратешки прогресира на европском континенту. Ако руски продор по „балтичком“ и „балканском крилу“ буде несметан, било би могуће заобићи „санитарни коридор“ и у једном тренутку „затворити круг“, што би можда стварном учинило највећу бојазан евроатлантске геополитике – чвршће повезивање Русије и Немачке.³ Амерички геостратег Џорџ Фридман одржао је једно предавање у Чикагу 2015. године у ком се дотакао руско-немачког односа:

“Главни циљ САД, због којег смо водили ратове – почев од Првог и Другог светског рата па до Хладног рата – имао је везе са односом Немачке и Русије. Када би се удружиле, била би то једина сила која би могла да нас угрози. Наш главни циљ је да обезбедимо да се то не догоди“ (наведено према Ganzer 2018, 364).

У „двоструком обухвату“ Европе, руско-немачка стратешка интерконецкија створила би се „одозго“ - из североисточног правца одакле крећу цевоводи са гасом преко Балтика – и „одоздо“ – из југоисточног правца одакле крећу цевоводи са гасом преко Црног мора до Турске („Турски ток“) па преко Балканског полуострва до Средње Европе („Балкански ток“) која представља интересну сферу немачке геополитике (тзв. „средњеевропски континентализам“).

Србију на „балканском крилу“ одређује опортунитет њене физичко-географске позиције.

“Србија представља све већи стратешки и економски интерес у регији. Њен главни град, Београд, на укрштању је старог пута Оријент експреса који води од Беча и Будимпеште ка Цариграду преко Бугарске: Србија је обавезан пролаз за повезивање Беча и Будимпеште с Атином и Истанбулом. Тај правац исток-запад развиће се европским пројектима веома брзих возова и аутопута Беч-Истанбул. Следећи путни, речни и железнички

³ О идеји „затварања круга“ треба размишљати и у правцу стратешке важности гасовода ОПАЛ (OPAL-Ostsee Pipeline Anbindungsleitung) - крак „Северног тока“ који се, паралелно са немачко-пољском границом, пружа источним делом Немачке све до Чешке.

правац јесте *веза Београд-Солун* кроз долину Мораве и Македонију. Други град у Србији, Ниш, повезан је са Београдом долином без кланаца, а на југу са Скопљем у Македонији повезују га тектонски басени ужи, али прометни преко Моравице; дакле, тај правац избија не само на Солун, највећу луку Егејског мора, већ даље омогућава брз долазак у Атину равницама Тесалије“ (Trud 2007, 8).

Опортунитет физичко-географске позиције додељује Србији транзитну улогу на „балканском крилу“. Гасовод од Црног мора преко територије Турске иде трасом која је дугачка 130 километара и која наставља кроз Бугарску дужином од 498 километара. Одатле гасовод пролази преко Србије у дужини од 408 километара све до Хоргоша, одакле трасом дугачком 85 километара иде до Варошфелда у Мађарској. Годишњи капацитет гасовода који пролази кроз Србију износи око 13 милијарди кубних метара гаса (Blic 2021). „Балканско крило“ обезбеђује Србији енергетску стабилност, унапређује српско-руске билатералне односе у духу стратешког партнерства и регионалну улогу Србије као „чворишта“ одакле се транспорт гаса рачва у два правца: према северу ка Средњој Европи и ка западу према Босни и Хрватској.

Литература

Al Jazeera. 2021. "Isporuke gasa Balkanskim tokom krenule I prema Hrvatskoj" Pristupljeno 4. 11. 2021. godine <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/10/1/ispоруке-gasa-balkanskim-tokom-krenule-i-prema-hrvatskoj>

B92. 2020. "Severna Makedonija zvanično postala 30. članica NATO". Pristupljeno 12.11.2021. godine. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=27&nav_category=167&nav_id=1670371

Babić, Marko. 2017. „Izazovi geopolitičkih koncepcija na Balkanu: slučaj Srbije“ *Međunarodna politika* br. 1169, str. 31-49

Bird, Meri. 2020. *SPQR: Istorija starog rima*. Beograd: Laguna

Blic. 2021. "Kompletiran "Balkanski tok", Srbija i Mađarska spojile cevi, a evo i kad kreće tranzitni gas kroz našu zemlju" Pristupljeno 4. 11. 2021.godine <https://www.blic.rs/biznis/vesti/kompletiran-balkanski-tok-srbija-i-madarska-spojile-cevi-a-evo-i-kad-krece-tranzitni/04pt0db>;

Достојевски, Фјодор. 1994. *Политички написи - књига друга*. Ваљево: Глас цркве

Гајић, Александар. 2018. "Актуелна геополитичка позиција Србије: између атлантизма, евроазијства и кинеског утицаја" *Политика националне безбедности* бр. 2/2018, стр. 13-29

Гајић, Александар. 2019. "Руска спољна политика и њени геополитички интереси на Балкану" *Политика националне безбедности* бр. 2/2019, стр. 133-153

Ganzer, Danijele. 2018. *Protivzakoniti ratovi: kako zemlje NATO-a podrivaju Ujedinjene nacije: hronika koja počinje od Kube i završava se Sirijom*. Beograd: Laguna;

Gazprom. 2021. "Nord Stream 2" Last accessed 27 October 2021. <https://www.gazprom.com/projects/nord-stream2/>

Gazprom. 2021. "Nord Stream" Last accessed 27 October 2021. <https://www.gazprom.com/projects/nord-stream/>

Gazprom. 2021. "TurkStream" Last accessed 4 November 2021. <https://www.gazprom.com/projects/turk-stream/>

Ministry of Energy of the Russian Federation. 2020. "The Government of the Russian Federation approved the Energy Strategy of Russia for the period up to 2035" Pristupljeno 12.11.2021. <https://minenergo.gov.ru/node/17491>

Novi Standard. 2021. "N. Patrušev: Zapad u Evropi formira sanitarni koridor protiv Rusije" Pristupljeno 27.10.2021. godine <https://standard.rs/2021/09/21/n-patrusev-zapad-u-evropi-formira-sanitarni-koridor-protiv-rusije/>

Radio Slobodna Evropa. 2017. "Crna Gora u NATO-u: Istorijski dan, poručili lideri". Pristupljeno 12.11.2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-postaje-clanica-nato/28528808.html>

Степић, Миломир. 2009. “Могућности симбиозе српских и руских геополитичких интереса“ *Национални интерес* бр. 1-2/2009. стр. 51-76

Степић, Миломир. 2014. “Балкан-недостајуће исходиште неоевроазијског вектора“ *Српска политичка мисао* бр. 2/2014. стр. 111-131

Tanjug. 2021. ”Torlak proizveo million i po doza “Sputnjik V” vaccine” *Pristupljeno 9. 11. 2021. godine* <http://www.tanjug.rs/full-view.aspx?izb=695739>;

Trud, Aleksis. 2007. *Geopolitika Srbije*. Beograd: Službeni glasnik i Fakultet bezbednosti

Vajs Bauer, Suzan. 2018. *Istorija starog sveta: prvi preobražaji. Tom 3*. Beograd: Laguna

Вуковић, Небојша. 2007. *Логика империје – Николас Спајкман и америчка геополитика*. Београд: Конрас/Нација прес

Weinerth, G. 2010. ”The Constructal Analysis of Warfare” *International Journal of Design & Nature and Ecodynamics* Vol. 5, No. 3, 268–276

Политика. 2021. “Блумберг: „Северни ток 2” ослобађа Русију зависности од бивших совјетских република“ *Пристапљено 27.10.2021. године* <https://www.politika.rs/scc/clanak/490584/Blumberg-Severni-tok-2-osloba-da-Rusiju-zavisnosti-od-bivsih-sovjetskih-republika>;

Marko Vignjević

RUSSIA AND “DOUBLE ENVELOPMENT” OF EUROPE: “BALKAN WING”

Abstract

The subject of the paper is Russian geopolitics on the European continent, observed through the scheme of military maneuver "double envelopment" and the strategic importance of energy for Russia's influence in Europe. In that sense, attention is paid to the Russian energy projects "Nord Stream", "Nord Stream 2" and "Balkan Stream", which is a continuation of the "Turkish Stream" project. ("TurkStream"). Elements of the military maneuver of "double envelopment" in the first part of the paper are theoretically interpreted in the context of geopolitics, Cold War and post-Cold War era (Russia's recovery and taking a "neo-Eurasian" foreign policy course), as well as in the fundamental context of these projects. The second part of the paper discusses the geostrategic importance of the Balkans, both from the general and from the point of view of Russia's relations with Europe. This is the line on which the "Balkan Stream" and the position of Serbia, through whose territory a significant section passes, are then discussed. The conclusion is that geopolitical "double envelopment", taking into account the scheme of military maneuver, can be a way to trace or concentrate the strategic influence of one or more states towards or within a narrower or wider sphere of interest. In its "double envelopment" of Europe, which would hypothetically weaken the accumulated US influence on the continent, Russia would act along "side lines", ie along the northeastern "Baltic" ("North Stream" and "North Stream 2") and the southeastern "Balkan wing". ("Balkan Stream"). It is likely that such a penetration of Russian influence would bypass

the "sanitary corridor" and perhaps fulfill the greatest fear of Euro-Atlantic geopolitics - a stronger connection between Russia and Germany.

Keywords: *"double envelopment", Russia, Europe, geopolitics, energy, "North Stream", "TurkStream", Baltic, Balkans*

III
КУЛТУРНО ПРИСУСТВО РУСИЈЕ НА
БАЛКАНУ: КУЛТУРНА И ОБРАЗОВНА
САРАДЊА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И РУСИЈЕ

Марко Пејковић*

Институт за политичке студије, Београд

СРПСКО-РУСКИ ОДНОСИ ИЗМЕЂУ МЕКЕ МОЋИ И ИНТРАКУЛТУРНОГ ДИЈАЛОГА – НАСЛЕЂЕ СЛОВЕНОФИЛА**

Сажетак

У раду аутор анализира српско-руске односе у контексту словенофилског покрета и његових односа са српском државом и српским интелектуалцима током друге половине XIX века. Након увода, у првом делу рада, прави се разлика између класичног концепта „меке моћи“ Џозефа Наја и концепта који аутор назива „интракултурни дијалог“. Наиме, први концепт је екстензивнији и може постојати у односима држава које су вредносно у највећем делу историје биле јако удаљене (потпуно различите културе), док је други концепт ужи и може постојати само између оних држава које су током највећег дела историје биле врло блиске (делимично различите културе). У другом делу рада, критички се посматра осцилација српско-руских односа између ова два концепта током периода словенофилије и дају препоруке које би могле бити од користи за актуелне и будуће српско-руске односе. Аутор закључује да је за односе Србије и Русије прикладнији концепт „интракултурног дијалога“ од

* Научни сарадник; marko.pejkovic@ips.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

концепта „меке моћи“ – то не само да је ефикасније у смислу бољег менаџмента ресурсима, већ и води успостављању чврстијих, поузданијих и робуснијих веза на дужи рок.

Кључне речи: мека моћ, интракултурни дијалог, Србија, Русија, словенофили, српско-руски односи, Византијски комонвелт

Увод

Џонатан Мек Клори (*Jonathan McClory*), истраживач лондонског Института за владавину (*Institute for Government*), правилно истиче да се врло ретко дешава да неки појам из речника међународних односа успешно „скочи“ из научних часописа у новинске чланке и потом у шири политички дискурс, али подвлачи да је концепт „меке моћи“ Џозефа Наја најбољи изузетак од те тенденције. Према Мек Клорију, перцепција спољнополитичког потенцијала овог концепта је довела до тога да „мека моћ“ током последњих година регуларно фигурира у говорима политичара, документима министарстава спољних послова или у медијским извештајима сваке врсте. У исто време су о томе, рецимо, говорили тадашњи турски председник Гул током интервјуа, амерички начелник генералштаба адмирал Мален или коминике Централног комитета Комунистичке партије Кине (McClory 2011, 5). „Меку моћ“ су помињали и руски званичници. Осим тадашњег руског председника Дмитрија Медведева који је о њој говорио у контексту културних међуутицаја између руске матице и руских држављана у иностранству, њу је подробније поменуо и тадашњи руски премијер Владимир Путин, оцењујући је притом у двоструком кључу - с једне стране, као потенцијално оруђе мешања у унутрашње ствари суверених држава и њихову дестабилизацију преко екстремизма, сепаратизма или манипулације јавним мњењем, а са друге стране, као „цивилизацијску активност“ хуманитарних и добротворних невладиних организација која не изазива „дестабилизацију ситуације“ у земљи домаћина (Борисова 2015, 7-8).

Сам концепт није остао без критика. Неки научници су истицали да дефиниција појма није довољно прецизна, да је збуњујућа и дефектна, али се критика претежно тицала слабе операционализације концепта и његових малих апликативних капацитета (Ohnesorge 2020 17). Но, пошто у нашем раду предлажемо алтернативу „мекој моћи” у виду „интракултурног дијалога”, питања апликативности и операционализације „меке моћи” можемо скроз оставити по страни, како бисмо се сконцентрисали на саму дефиницију појма коју је пружио Џозеф Нај (Joseph Nye) и нашу алтернативну концепцију, а пре него што пређемо конкретније на њену примену у области српско-руских односа.

„Мека моћ” Џозефа Наја и „интракултурни дијалог”

Иако је аутор многих радова на ту тему, Џозеф Нај се својим концептом „меке моћи” најисцрпније бавио у својој књизи под називом *Soft Power - The Means to Success in World Politics* (Nye 2004, 2, 5, 7, 11, 14).

По Нају, „мека моћ” је моћ у ширем смислу, са оне стране наредбе и присиле. Тачније, са оне стране подстицаја и претњи оличених у метафори „штапа и шаргарепе”. Она се испољава онда када држава остварује своје циљеве у светској политици зато што друге државе желе да је следе, јер се диве њеним вредностима и хоће да имитирају њен пример, а све у нади да ће постићи њен ниво просперитета и отворености. Зато је битно не користити се само војним претњама или економским санкцијама, већ и постављати агенду и привлачити друге. И то је мека моћ, када утичемо на друге да желе исто оно што и ми желимо. Она увек мора да буде, рекли бисмо, *унилатерално* проактивна - ако полазимо од тога да Нај подвлачи да „мека моћ” почива на способности да се обликују преференце других, истовремено повлачећи паралелу са приватним животом појединца када каже да је „мека моћ” јако слична са привлачењем и завођењем у том домену. Притом, не негира да „мека моћ” може постојати и када једна страна у односу позива другу на старање око заједничких вредности, али је акценат на много ширем домену - способности да једна страна „ограничи” преференце друге таквим дефинисањем агенде да

„екстравагантне” жеље те друге стране постану нереалне у смислу њиховог заговарања и остваривања.

Подручје примене „меке моћи” по Нају је заправо цео свет. И пожељније је да земља која примењује овакву моћ има што универзалније вредности и циљеве како би могла да оствари утицај на што већи круг држава - уске вредности парохијалних култура, по Нају, нису погодно тле за бујање концепта „меке моћи”. Дакле, ако бисмо се послужили шпенглеровским појмовним апаратом, Најева „мека моћ” је концепт који најбоље функционише у оквирима експанзивних цивилизација које у мањој или већој мери краси империјализам (Spengler 1945, 36). И то онај који превазилази строге границе нечије војне контроле, за разлику од римске империје у прошлости - како то примењује и сам Нај.

Међутим, проблем са „меком моћи” је што она захтева константан ангажман и будност државе која је примењује, а и тада, нарочито на средњи и дужи рок, њени ефекти нису нужно позитивни. Нај кроз своју књигу подсећа како се често дешава да се симпатије у вредносном смислу према некој земљи не поклапају са оценама њене унутрашње политике, дипломатије или економије. И као пример наводи нагли пад привлачности политике Бушове администрације код многих светских земаља након америчке инвазије Ирака 2003. Међутим, највећи број оних који су у анкетама осудили америчку спољну политику и исказали забринутост за раст америчког утицаја у њиховој земљи, тада су истакли да и даље гаје високе симпатије према америчкој култури и вредностима (технологија, музика, филмови и телевизија). И да је у њиховим очима једна ствар актуелни амерички режим, а нешто сасвим друго Америка генерално.¹

Поставља се онда питање да ли је „мека моћ” једина алтернатива „тврдој моћи”? Шта уколико нека држава прави разлику између својих (потенцијалних) савезника у зависности од степена културне сличности са њима? Да ли је и у односима са културно блиским земљама онда потребно имати унилатерално проактивну „меку моћ”, тј. има ли смисла „заводити” блиске

1 Нај наводи следећи извор у својој књизи за овакву своју тврдњу о анкетама: Pew Global Attitudes Project, Views of a Changing World June 2003 (Washington, D.C.: Pew Research Center for the People and the Press, 2003), pp. 22-23.

земље и (манипулативно) одређивати њихове преференце? Уколико постоје идентичне културне одреднице које две државе деле из раније или чак древне прошлости (свакако пре савременог доба), онда за тим нема ни концептуалне потребе, а свакако је ефикасније онда рачунати на подударну активност друге државе када је у питању узајамни спољнополитички рад на заштити таквих културно-вредносних одредница.

У тим ситуацијама је примереније водити оно што бисмо назвали „интракултурни дијалог” са културно блиским државама и друштвима. У оквиру тог дијалога, можемо разликовати три димензије: 1) дијалог ради утврђивања корпуса идентичних вредности, 2) дијалог ради утврђивања модуса заштите заједничких вредности, 3) као логична консеквенца прве димензије - размена информација и рефлексивна битних, но различитих културних одлика две стране.

Овде намерно не користимо шпенглеровски термин цивилизација, већ култура. Као што смо већ горе изнад напоменули, то радимо управо зато што је Шпенглер цивилизацију поистовећивао са експанзивним империјализмом, док је цивилизацију приде називао и „мртвим телом”, „аморфном и бездушном масом људи”, „типичним симболом умирања” (Spengler 1945, 36). Зато, осим избегавања везе са империјализмом, бирамо термин култура, а не цивилизација, како бисмо подвукли увек битан динамизам и активну димензију „интракултурног дијалога”. То се не коси са нашом жељом да у овом дијалогу утврђујемо и оно што је трајна вредност (а не само пароксијални пролазни тренд) у нашим словенско-православним културама. Јер, да искористимо овде Достанићева промишљања о конзервативизму као погледу на свет (а не идеологији!), овај дијалог не значи да бисмо трагали за некаквим променљивим формама, за нечим што је просто било јуче или пре пар векова како би га онда вештачки актуелизовали и потом „цементирали”. Већ за оним што вечно важи у нашим културама, за супстанцом која нераскидиво повезује све епохе и периоде, за нечим што је ванвременско и које на тај начин не може бити ни „напредно” ни „назадно” - а то је оно што чува живот у његовом развоју, омогућава битисање у „средишту времена” без издвајања из повесног континуитета и тока живота, оно што се не оријентише само на садашњост, већ

оно што се опире разорној бујици времена, оно што је органско и спонтано (а не планско или сцијентистичко-утопистичко) у процесу друштвеног раста и промена (Достанић 2020, 41-43).

На примеру Србије и Русије, прва и најважнија димензија дијалога би се састојала у следећем, ако пођемо од тога да је основа за тај дијалог историјски несумњиво одавно присутна у виду чињенице да су и Срби и Руси у науци препознати као словенски део Византијског комонвелта (Obolensky 1971, 362-370). Две државе би заједно са релевантним друштвеним актерима обе земље (Црква, научни институти, друштвене организације) требало да изврше рефлексију како словенског, тако и византијског (православног) наслеђа, од најранијих тачака у историји све до данашњих дана. Притом, државе би требало да имају у целом том процесу пре секундарну (логистичко-техничку) улогу, а не примат. Јер, ако ни „мека моћ” није имала ефекта тамо где су државе биле онипотентне, тим пре то не може да важи за „интракултурни дијалог” - једини робусни резултат може доћи само из друштвене праксе и тек онда државе могу да рачунају на плодове тог дијалога у свом спољнополитичком деловању.

Многе „тектонске осе” дијалога су веома добро познате у науци, дневној штампи или колоквијалној свести, али оно што недостаје је њихова потенцијална легитимација за данашњост и будућност. Њихово схватање као потентних идеја које могу да дају импулс српско-руским односима, а не тек њихова перцепција као реликта прошлости или историјских архива/музејских експоната. Ту не спада само „врућа” тема обнове „православне империје” у виду *sui generis* „неовизантијске” (кон)федерације као алтернативе ЕУ, већ и тема односа православне вере наспрам доминантних струјања данашњег глобализованог света у виду секуларизације и екуменизма. Али и много „прозаичнија” питања попут будућег заједничког језика нашег ревитализованог културног круга (*lingua franca*), затим православног погледа на економију, слободу појединца, породицу, животну средину или приватност. Ове „тектонске осе” не само да се сада не гледају идентично између наших држава и друштава, већ и унутар њих самих око тога постоје многобројна спорења између најразличитијих (а релевантних)

друштвених актера и водећих политичара, како у редовима власти тако и у редовима опозиције.

Мислимо да би дијалог у овом смислу био знатно олакшан уколико би се тежило томе да се утврди који су то наши заједнички културни институти заиста спонтано настали у словенско-византијском културном кругу, а који су преузимани са стране и потом присилом државе имплементирани у српско и руско друштво кроз историју. Држимо да су они који су заговорници планификованих страних транспланата у наше културне системе или они који су по овом питању индиферентни - по дефиницији незаинтересовани за овај концепт дијалога, јер њих занима само „тврда” или „мека моћ” у међународним односима. И потом, треба препоручити замену тих страних транспланата неоправдано укинутим и - некадашњом активношћу државе - угроженим институтима који су оригинално наши. Свакако, без икаквог фанатизма, јер ако би тест времена показао било који предлог проистекао из интракултурног дијалога као неостварив, на њему не би требало инсистирати ни у ком случају, до даљег.

У погледу друге димензије дијалога, нека од питања која би могла да искрсну су следећа. Наиме, ако би се и усвојио широки консензус свих актера са обе стране о потреби формирања православне (кон)федерације (тј. под условом да се претходно установио корпус заједничких вредности) остало би да се кроз дијалог утврди да ли би та заједница морала да има једну сталну престоницу и где би се она тачно налазила. Затим, дијалог би требало да утврди да ли би „православна империја” значила само војну интеграцију уз максималну сувереност конститутивних јединица у свим другим питањима или би се ишло на неку дубљу интеграцију - у смислу да би на (кон)федералном нивоу, осим заједничке безбедности наспрам осталих земаља, био и тај заједнички корпус вредности који је идентичан свима или би се старање о том корпусу скроз оставио јединицама понаособ. Даље, да ли би (кон)федерација имала једно колективно тело или монарха (и ако да, како би се монарх устоличавао или бирао)? На оваква питања би одговор могао лакше да се пружи након што се претходно унутар дијалога пружи одговор на општије питање - шта је тачно домен (и у ком степену) који подлеже регулацији од стране

било које државе са доминантном православном културом? Било да се ради о републици, краљевству или царству. Од домена образовања преко сфере економије до области културе.

Овде не заборављамо чињеницу да су савремена Србија и Русија земље чији значајан део грађана припада другим вероисповестима, али подсећамо да је Византија толерисала на својој територији и народе који нису били православни, већ чак и пагани. Тако да би „интракултурни дијалог” православне Србије и Русије свакако укључио и „бочни дијалог” са свим српским и руским мањинама око тога на који начин најбоље очувати и унапредити њихово право да и у контексту евентуалних редеофинисаних српско-руских односа након овог српско-руског дијалога воде свој засебан начин живота. Овај „бочни дијалог” би могао добро да се надовеже или да тече паралелно у оквиру треће димензије „интракултурног дијалога”, дакле у сфери онога што је наглашавање специфичности и разноликости између самих православних народа и култура које такође треба неговати као конститутивне елементе наших засебних идентитета.

Наравно, све ово не пориче нужност паралелног одвијања српско-руских односа и на старом, затеченом колосеку. Било би врло хазардно одрећи сваку улогу наслеђених политичких, војних, економских односа. Па и оних евентуално насталих посредством најевске „меке моћи”. То такође значи да свака стагнација или назадовање у актуелним односима не би смело да обесхрабри или замрзне „интракултурни дијалог” - онолико колико су међудржавне турбуленције ствар тренутка, толико је „интракултурни дијалог” ствар средњег и дужег рока. Штавише, сви они аранжмани које Србија и Русија имају на билетаралној или мултилатералној основи са ближим или даљим суседима, могли би да остану на снази и након што се дијалог оконча. Једино што не би било компатибилно са идејом дијалога је настојање да се Србија или Русија интегришу са некаквим (кон)федералним ентитетом који би био њихов културни антипод, попут ЕУ или некакве глобалне светске владе састављене од најразличитијих светских култура и цивилизација.

Словенофили између „меке моћи” и „интракултурног дијалога”

„Мека моћ” је постојала још у античко доба, али не као мисаони концепт, већ као пракса (Melissen 2005, 3). Док је „интракултурни дијалог” - тачније његов рудиментарни покушај - постојао у српско-руском случају још почетком друге половине XIX века у виду словенофилског покрета у Русији (Блажић-Пејић 2021, 11-13, 29-30, 102). Делатност словенофилског покрета у том периоду нам је и послужила као узор за моделовање нашег концепта „интракултурног дијалога”.

Наиме, како се из докторске дисертације Блажић-Пејићеве одлично види, словенофили су били интелектуални правац (кружок) чији је оснивач био Алексеј Хомјаков (Алексей Хомяков) и који би се могао окарактерисати просто као православно-руски. За разлику од руских западњака који су неговали западне вредности, у то доба махом идентификоване као просветитељске. Наглашавали су потребу сваког народа за самобитним развојем, значај вере за човека и друштво и истицали супериорност православне вере над римокатолицизмом и протестантизмом. По Блажић-Пејићевој, словенски аспект њихове мисли није био примаран. Они су добили назив од својих интелектуалних противника западњака, без обзира што је срж њихове мисли чинила идеја о Русији као особеном фактору светске историје са месијанским набојем, јер су истицали руску уникатност коју је покварила реформа Петра Великог. Подвлачили су преимућство народа и локалне самоуправе над бирократијом, док су беспоговорно заговарали царизам и укидање кметства ког су сматрали западним изумом (Вулетић 2005, 7-9). У јеку Кримског рата, словенофили на челу са Константином Аксаковим, Михаилом Погодином и Александром Поповим представили су руском цару Николи I неколико предлога о ослобођењу Словена и православних народа Балкана од турске власти и њиховом обједињавању у један савез или конфедерацију под покровитељством Русије са седиштем у Цариграду. Било је предвиђено да конститутивни чланови савеза са Балкана буду Србија, Црна Гора, Грчка,

Бугарска, албанска племена (а у неким варијантама и Влашка са Молдавијом или би се оне припојиле Русији).

Читав рад словенофила се може подвести под (интра) културну делатност. Њихова рефлексција руске културе и њених односа са осталим словенским и православним културама (као и са западноевропским) су заузели највећи део њиховог рада. Но, за нашу тему је од пресудног значаја посланица у виду писма коју су водећи словенофили на челу са Хомјаковим упутили српској елити 1860. године (Хомяков 1900, 377-408).

У посланици се најпре хвали добар почетак остварен Србима у смислу њиховог физичког ослобођења од османског јарма. Аутори посланице истичу да се нико тако не радује тој чињеници ослобођене једнокрвне и једноверне браће Срба као Руси, да не пишу Србима у намери да им држе лекције, већ да их као старији субјекти у текућој историји упозоре и посаветују да не понављају руске грешке у својој политичкој слободи.

Опасно је, кажу словенофили, неговати националну гордост и осећај супрематије над другим братским народима - наводи се лош пример тадашњих Грка који не подносе словенски језик у богослужењу у мешовитим срединама и сматрају да је православље суштински грчко, а да су сви остали народи придруженици тој вери као мање важни. С друге стране, духовној гордости следује и гордост разума (науке) којој робују западњаци, јер не користе свој разум за општечовечанску добробит, већ само за своје материјално-колонијалне интересе. На ту другу врсту гордости, по њима, били су слаби и сами Руси који су почели опсесивно да мисле само о увећању војно-економске моћи како би појачали своју територијалну експанзију (док су аутохтоне руске обичаје потискивали и презирали зарад увођења западних), али их је пораз у Кримском рату натерао да се позабаве окајавањем сопствених грехова и исправљањем сопствених мана. Руси подвлаче да је најважнија културна и друштвена вредност коју Срби имају - православна вера. Јевреји и муслимани сматрају да је Бог један, али осим тога што немају исте догме као православни (не признају Христа као Богочовека или Свету Тројицу), они немају ни иста поимања братства, милости и

правде у друштвеном смислу као и православни. Римокатолици инсистирају на спољашњој и личној власти по узору на папску власт, а протестанти апсолутизују личну слободу. Тако да је локална општинска власт у којој појединци имају личну слободу, али у оквирима саборних одлука, могућа само у православљу како словенофили тврде. Дакле, словенофили поручују да не би требало у српски политички корпус примати људе других вера, премда њихову егзистенцију у виду мањинског становништва или научно-техничких стручњака не би требало доводити у питање од стране новонастајуће српске државе.

Словенофили посебно похваљују „братску једнакост” српског народа, односно чињеницу да код Срба није било племства по западноевропском обрасцу. Изричито кажу да би било јако лоше да владине мере или државни закони путем присиле уводе било какав аристократски систем. Уопште, словенофили подсећају Србе да оно што код неких неправославних народа не само да није штетно, већ је и корисно, код Срба - ако се аутоматски усваја „одозго” - може да буде фатално. Није сваки уплив са стране погубан, али некритичко и брзо прихватање сваке струје (тренда) који влада у страним државама свакако јесте.

Исто важи и за интелигенцију образовану у иностранству. Њу треба узимати у обзир када су политичка дела у питању (под условом да се ради о Србима), али не треба јој слепо веровати, јер је она често склона да помеша хиперинфлацију формалности са државничком мудрошћу, принуду са поретком, писане уговоре за једину сигурну гаранцију, чиновничку интервенцију у сваку пору друштвеног живота за једини гарант друштвене стабилности. Економска равнотежа коју су словенофили приметили код тадашњих Срба била је предмет похвале. Наиме, словенофили су сматрали да су она друштва која се одликују изразитим богатством мањине и великим сиромаштвом већине одраз наopakих културних вредности, а код Срба је било управо обратан. Стога и савет да не хрле у раскош као такву (раскош нека остане резервисана само за православне храмове), већ да одржавају економске институте који су спонтано довели до равнотеже умереног материјалног благостања за све чланове српског друштва. На то се надовезује принцип супсидијарности о потреби решавања што је могуће

већег броја политичких ствари на локалу - градски или сеоски збор је прва школа политичких врлина у којој се стичу прве представе о правди и легитимности и сече у корену апатија за опште добро (по могућству путем једногласности, а не већинског гласања).

Заиста, видимо прегршт опсервација српских прилика из руско-православног угла. Међутим, оно што заправо недостаје су управо те исте опсервације „српских ствари”, али из српског угла. Српски интелектуалци су махом негативно примили ову посланицу (Стојан Новаковић, Ђура Даничић, Матија Бан), а и они који о њој нису имали негативно мишљење, одлучили су да се ограниче на млаку одбрану права руске браће да се изјасне о приликама истовременог и словенског братског народа - попут Јована Илића - или су позивали да време буде најбољи судија - попут Ђорђа Вукићевића (Блажић-Пејић 2021, 106-109; Радивојевић 2013, 313). Међутим, нико од оних који нису били отворено против посланице није појединачно (а камоли у форми кружока или покрета по узору на руске ауторе посланице) одлучио да напише исцрпан одговор Русима на све ове тачке које су они развили у својој посланици упућеној Србима. А то је, према нашем моделу „интракултурног дијалога” требало да буде првенствени задатак српске, а не руске стране.

Како су се словенофили и њихов Московски словенски комитет све више приближавали руским државним органима - док финално нису потчињени министарству унутрашњих послова 1875. (Блажић-Пејић 2021, 422) - тако је њихов фокус са дугорочног „интракултурног дијалога” све више скретао у поље „меке моћи” (иако је финансирање српских стипендиста у Русији као компонента „меке моћи” присутна и раније). Студијска путовања, интелектуалне дебате и стручна издања посвећена Србима и Балкану су све више замењивали аранжмани непосредне економске и медицинске помоћи устанцима против турске власти (Блажић-Пејић 2021, 418-421), што је идентично најевској „страној помоћи” (*foreign aid*) потребитим земљама (Nye 2004, 61-62). Након по Русију неуспешног Берлинског конгреса и нарочито српско-бугарског рата, интензивира се уплитање словенофила у перипетије текућих политичких догађаја. Тако, Иван Аксаков ламентира након рата Србије и Бугарске што је Бугарска почела да

води антируску политику, иако за све што има може само да захвали Русији - пошто пре тога по њему није постојала ни као географски појам - а ни она ни Србија не могу одиста да буду политички самосталне, тј. пред њима је избор свог моћнијег спољнополитичког заштитника било у виду Русије било Аустро-Угарске (Вулетић 2005, 38-39).

Рекли бисмо да је уплитањем руских словенофила у дневну политику отупљена њихова бриљантна аналитичка и интелектуална оштрица, чиме се угасио потенцијални културолошки саговорник за Србе уочи много тежег периода који је очекивао обе земље - XX век са својим ратовима, револуцијама и економско-социјалним кризама. Интелектуалну ширину и слободоумље је заменила бирократска машина. Сматрамо да такву грешку Русија не би требало да понови, уколико би икада поново дошло до формирања некаквог новог „Московског словенског комитета”. То никако не значи да организације које воде „интракултурни дијалог” треба хируршки да буду одвојене од државних органа и да не сарађују са њима. То никако, али је неопходно задржати институционалну аутономију. Дакле, класичну дипломатију (уз неопходну дозу „меке моћи”) препустити држави, а интелектуалну срж и махом технички аспект “интракултурног дијалога” задржати.

Технички (логистички) аспект „интракултурног дијалога” никако не би требало резервисати искључиво за државну финансијску подршку. Напротив, било би пожељно да од српских и руских приватних предузетника дође што већи удео финансија потребних за рад актера „интракултурног дијалога”. Ту су руски словенофили трасирали импозантан почетни колосек кроз своје везе са руским православним трговцима (Блажић-Пејић 2021, 58, 67, 71, 218, 229, 286).

Облици вођења дијалога - осим студијских посета, унилатералних посланица и дебата карактеристичних за словенофиле - могли би да поприме и ново рухо. Заједничке тематске научне и публицистичке конференције и публикације, заједнички институти и *think-tank* групе, заједничке образовне летње школе, радионице, трибине и конференције за штампу, регуларна интернет видео обраћања или предавања свих

актера „интракултурног дијалога” (како у колективном тако и у индивидуалном формату) - само су неки од начина вођења дијалога који би могли јако да допринесу српско-руским везама у разматраном контексту. Такође, било би добро размотрити и формирање заједничких средњих школа и универзитета у догледној перспективи, али не у класичном смислу „меке моћи”, већ у смислу „интракултурног дијалога”. У таквим образовним установама би се учили Срби и Руси (што да не и други културно гледано блиски народи) на основу једног сасвим другачијег наставног плана него што је тренутно случај у националним образовним установама две земље. На пример - али би то свакако морало стручније да се анализира и предложи - осим учења језика народа који чине „Неовизантијски комонвелт”, од предмета бисмо имали и класичне језике старогрчки и латински (као језике на којима су писали многи Свети Оци Православне Цркве која је окосница заједничког идентитета). Затим националне и општу историју православних народа, њихову историју уметности, привреде, етнологију, филозофију као централне предмете. Иако секундаран, али несумњиво важан корпус предмета, сачињавао би неку врсту „прозора у свет” према другим културама и цивилизацијама (западноевропско-америчкој, латинско-америчкој, исламској, кинеској, индијској, афричкој, будистичкој и др.) не само из разлога што је потребно да познајемо основу туђег начина живота како би унутар наших граница, што је више могуће, живели у складу и миру са суграђанима другачијег светоназора од нашег, већ и из разлога могућег мисионарског деловања широм света у име наших вредности, ако се за тако нешто покаже разумна прилика и стекне допуштење земље домаћина. Дипломирани алумнисти би потом улазили, између осталог, и у државну службу Србије и Русије на одговорне позиције.

Само на овај начин бисмо добијали елиту у нашим земљама која би себе у потпуности идентификовала са нашим заједничким вредностима и то не тако што би само једна елита исијавала своје вредности које друге елите копирају или подржавају, већ тако што би свака од елита изникла као резултат „интракултурног дијалога” те заједничке вредности перципирала као корено своје. Следствено, онда би било немогуће имати расцеп између доживљаја једног те

истог политичког феномена или спољнополитичке акције код државне елите и других елита у друштву, а самим тим и расцеп у гледиштима државне елите и обичног народа (у погледу рецимо квалитета и квантитета односа са Русијом) би био непостојећи или много мањи него што је данас. А овакве дискрепанце су биле уобичајене не само последњих деценија у Србији наспрам Русије, већ и током XIX века, над чим је јадиковао и један од водећих словенофила Иван Аксаков (Вулетић 2005, 38-39).

Закључак

Свакако, оно што је након посланице словенофила пропустила да уради српска интелигенција - не би сада смела да дозволи себи ова садашња. Притом, списак питања на која би требало обратити пажњу није исцрпљен у пасусима руске посланице, али се ту свакако налазе увек актуелна питања која и данас завређују пажњу. Након тога, требало би поћи у трагање са руским колегама за оним што је у нашим културама најважније, а кроз идентично, како би се потом прешло на разматрање модуса заштите тих заједничких вредности. Данас, као да су и Србија и Русија подсвесно свесне да је даље јачање сарадње императив, али као да немају идеју око чега би то требало да се још јаче повежу, а да се не ради о извозу/увозу енергената и уском сету политичких питања. Док већ две деценије ЕУ примењује „меку моћ” у Србији наративом о европским вредностима које је Србија дужна да усвоји без обзира што раније није имала удела у њима, из Русије такве гласове не чујемо. Но, не чујемо ни које су то заједничке српско-руске вредности које су и данас потенцијално употребљиве или би то могле бити. Ако се и помињу идентичне вредности Србије и Русије, оне су просто закључане у прослави старих ратних савезништава или у тек симболичкој и номиналној (никако нажалост узајамно делотворној и реалној) улози православне вере и наших Помесних Цркава.

Важност „интракултурног дијалога” не морамо гледати само кроз призму унапређења српско-руских односа у квантитативном и квалитативном смислу. Он заправо има пре свега протективну улогу, тј. да пре него што нешто унапреди,

спречи његово пропадање. Духовна криза у којој се човечанство налази још од појаве Просветитељства, временом је добијала све осетљивије и конкретније изразе који су последњих деценију или две никад интензивнији, непредвидљивији и наглији. Модел „интракултурног дијалога” који смо овде предложили је врло сличан покушају који низ европских мислилаца предузима у циљу избављања Европе из дубоке кризе која ових година кулминира. Неки од тих мислилаца сматрају да је тренутно стање у Европи упоредиво са стањем касне Римске републике - идентитетска криза и нагли раскид са традицијом (Engels 2012). То је тренутна дијагноза Европе, а лек се по таквим ауторима тражи у ревитализацији оног духа који је волунтаристички и нагло уклоњен управо од стране оних снага које су сахраниле све оне институције које су Рим учиниле робусним, тачније дуготрајном политичком и културном творевином која је вековима живела без унутрашњих потреса и криза. Ако сличне покушаје већ предузимају наследници Западног Римског царства, тим пре би то морали да радимо ми који смо наследници Источног Римског царства, оног царства које је надживело као наследник западни део Римског царства и потом током скоро хиљаду година као једна бујна и динамична култура дала свој нови, органски и неизбрисиви печат светској историји, а не само државама наследницама Византијског комонвелта.

Литература

Блажић-Пејић, Јована. 2021. „Московски словенски комитет и српско питање (1858-1875).” Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Филозофски факултет.

Борисова, Е.Г. 2015. „Мягкая сила — современный инструментарий власти.” У *Soft power, мягкая сила, мягкая власть - междисциплинарный анализ*, ур. Е.Г. Борисова, 5-10. Москва: Флинта.

Вулетић, Витомир. 2005. „Иван Аксаков: Срби и Источно питање.” У *Зборник Матице српске за славистику (67)*, ур. Предраг Пипер, 7-50. Нови Сад: Матица српска.

Достанић, Душан. 2020. „Појам без дефиниције, конзистентност без целине.” У *Поредак и слобода - разговори конзервативаца и либертаријанаца*, ур. Александар Новаковић и Душан Достанић, 11-58. Београд: Службени гласник.

Engels, David. 2012. *Le déclin - la crise de l'Union européenne et la chute de la république romaine. Analogies historiques*. Paris: Éditions du Toucan.

Хомяков, А.С. 1900. *Сочинения I*. Москва: Университетская типография.

McClory, Jonathan. 2011. *The New Persuaders II - A 2011 Global Ranking of Soft Power*. London: Institute for Government.

Melissen, Jan. 2005. „The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice.” У *The New Public Diplomacy Soft Power in International Relations*, ур. Jan Melissen, 3-27. New York: Palgrave Macmillan.

Nye, Joseph S. Jr. 2004. *Soft Power - The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs.

Obolensky, Dimitri. 1971. *The Byzantine Commonwealth*, New York: Praeger Publishers.

Ohnesorge, Hendrik W. 2020. *Soft Power The Forces of Attraction in International Relations*. Cham: Springer Nature Switzerland AG.

Радивојевић, Мирослав. 2013. „Србима посланица из Москве у светлу формирања спољнополитичког опредељења словенофила и њен одјек код Срба.” У *Наука и свет - тематски зборник радова*, ур. Бојана Димитријевић, 308-318. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу.

Spengler, Oswald. 1945. *The Decline of the West*. New York: Knopf.

Marko Pejковић

SERBIAN-RUSSIAN RELATIONS BETWEEN SOFT POWER AND INTRACULTURAL DIALOGUE - THE LEGACY OF SLAVOPHILES

Abstract

In this paper, the author analyzes the Serbian-Russian relations in the context of the Slavophile movement and its relations with the Serbian state and Serbian intellectuals during the second half of the 19th century. After the introduction, in the first part of the paper, a distinction is made between the classic concept of “soft power” by Joseph Nye and the concept that the author calls “intracultural dialogue”. Namely, the first concept is more extensive and can exist in the relations of countries that have been very distant in terms of values for the most part of history (completely different cultures), while the second concept is narrower and can exist only between those countries that have been very close during most of history (partially different cultures). In the second part of the paper, the oscillation of Serbian-Russian relations between these two concepts during the period of Slavophilia is critically observed and recommendations are made that could be useful for the current and future Serbian-Russian relations. The author concludes that the concept of “intracultural dialogue” is more appropriate for the relations between Serbia and Russia than the concept of “soft power” - it is not only more efficient in terms of better resource management, but also leads to stronger, more reliable and robust ties in the long run.

Keywords: *soft power, intracultural dialogue, Serbia, Russia, Slavophiles, Serbian-Russian relations, Byzantine Commonwealth*

Evgeniya A. Kuklina*

Department of Business Informatics of the North-West Institute of Management of the Russian Academy of National Economy and Public Administration under the President of the Russian Federation (RANEPA)

Alexey Yu. Paromov**

Committee for Personnel, Social Policy and Vocational Education Saint-Petersburg Chamber of Commerce and Industry

COOPERATION BETWEEN THE RUSSIAN FEDERATION AND THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE FIELD OF HIGHER EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE EAEU: A LOOK INTO THE FUTURE

Abstract

The purpose of the article is to study the issues of international cooperation between the Russian Federation and the Republic of Serbia in higher education within the development of the Eurasian Economic Union. The relevance of the research is necessitated by the fact that the education sector for our countries has become one of the priorities. For the post-industrial economy, in the emerging knowledge-based economy, it is education that becomes the key to economic prosperity and

* Doctor of Sciences (Grand PhD) in Economics, Full Professor; kuklina-ea@ranepa.ru

** Ph.D. of Engineering Sciences, Chairman of the Committee for Personnel, Social Policy and Vocational Education Saint-Petersburg Chamber of Commerce and Industry; paromov@spbcci.ru

an increase in the standard of living of the population. Without creating a modern education system that meets new challenges and international standards, it is impossible to form the competitive advantages of the state. The research subject is the tools for the implementation of international educational projects and programs, which are considered as factors of increasing the efficiency of the higher education system. The research methodology is based on analysis, synthesis and a systematic approach. The methodological basis is formed by the principles of research complexity and reliance on the practical experience of RANEP North-West Institute of Management. The authors come to the conclusion that international cooperation in the educational sphere with the Russian Federation as a key state of the EAEU will improve the efficiency of the national higher education system in Serbia, taking the advantages of academic mobility, guest lectures, double degree programs and joint degrees, as well as the creation of the network Russian-Serbian University.

Keywords: *Russia, Serbia, higher education, internationalization of education, academic mobility, double degree, joint university*

* * *

Russia and Serbia are linked by history and culture, religion and kindred languages, economy and traditionally friendly relations. According to the data presented at the Russian-Serbian conference of the Valdai International Discussion Club, organized in partnership with the Rossotrudnichestvo¹ office in the Republic of Serbia and the Russian House (June 24, 2021, Belgrade), 86% of Serbian citizens have a positive opinion of Russia and only 3 % - negative; if an alliance with Russia is possible, 67% of the population would support it (for comparison: Serbia's accession to NATO is supported by less than 5% of citizens) (The Valdai Discussion Club 2021).

¹ Federal Agency for the Commonwealth of Independent States Affairs, Compatriots Living Abroad, and International Humanitarian Cooperation.

The balance of power on the Balkan Peninsula largely depends on the position of our country. World geopolitical stability is ensured, among other things, by Russia's foreign policy. As one of the key participants in the EAEU, the Russian Federation currently acts as one of the poles of power (Trailovic and Rapaic 2021) that creates favorable conditions for attracting friendly countries into its orbit, as one of which it is legitimate to consider the Republic of Serbia.

The EAEU seeks to cooperate with other countries of the world, which is supported by the mutual interest of many states in establishing preferential relations. To date, the EAEU has five signed agreements for various formats of trade and other cooperation; dozens of states are showing interest in closer cooperation with the EAEU. There are now five agreements with individual countries on cooperation, mainly in the field of trade; the free trade agreement between the EAEU and its member states, on the one hand, and the Republic of Serbia, on the other hand, was signed on October 25, 2019 (Eurasian economic commission 2019).

In this context, it should be noted that the formats of all concluded agreements have significant differences, the signed agreements represent three gradations of trade (and other) cooperation. The maximum level of favored mutual trade is so far represented by agreements on free trade with the Republic of Serbia, Vietnam, Singapore, since they provide for the creation of a free trade zone (FTZ), although specific features in each case differ in the volume of commodity nomenclature falling under the preferential regime, the duration of transition periods etc.

According to the FTZ Agreement (ratified on November 9, 2020, came into force on July 10, 2021), Serbia is enabled to export almost all manufactured goods to the EAEU markets without trade duties; The main share of Serbia's exports to other countries is made up of metallurgy products (steel, copper), high technologies, machinery and equipment, agricultural products, food, petrochemicals, electricity and medicines.

In modern conditions of tough confrontation of centers of power, global shifts, changes in the political landscape and architecture of the world, the sphere of education, science and culture

is extremely important for stabilizing public life, building stable interstate relations at the supranational level.

In our view, an example of such cooperation is Russian-Serbian relations and the dynamics of their development. Thus, in April 2019, Russia and Serbia signed the Intergovernmental Program for Cooperation in the Field of Culture, Education, Science, Sports and Youth Policy for 2019-2021, which provides for the development of direct partnerships between educational organizations of Russia and Serbia, as well as facilitating the exchange of students and teachers. Also, within the framework of this program, it is envisaged to expand cooperation in the field of studying the Russian language and literature in the Republic of Serbia and the Serbian language and literature in the Russian Federation (The Ministry of Education of the Russian Federation 2019).

Under the Departmental target program “Scientific-methodological, methodological and staffing support for teaching the Russian language and the languages of the peoples of the Russian Federation” it is envisaged, by 2025, to open a Center for open full-time education in Russian and teaching Russian in Serbia. Teaching is planned to be carried out free of charge for everyone at several levels of language proficiency. Russian-Serbian cooperation in education is based on the unity of history and culture, the kinship of state languages, which makes it possible to highly assess its prospects.

Without diminishing the importance of general education, which forms the necessary educational and cultural level of young people, we nevertheless believe that the sphere of higher education is of paramount importance for the implementation of national priorities. And in this regard, it should be noted the importance of the conclusion of an agreement between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Serbia (hereinafter referred to as the Agreement) on the mutual recognition and equivalence of education documents and academic degrees (Moscow, April 10, 2013), which is in effect since June 22, 2015 (Main State Center for Education Evaluation 2013).

Thus, according to Article 4 of the Agreement, an academic certificate and a diploma of incomplete higher education issued by universities in the Russian Federation, and a certificate (“document

on the mastered part of the study program”) issued by universities in the Republic of Serbia are recognized in the Russian Federation and the Republic of Serbia as documents, giving their owners the right to continue their studies at universities of the Russian Federation and at universities in Serbia, taking into account the level of received training stated in these documents.²

In accordance with Article 5 of the Agreement, a diploma of basic academic education (“diploma of basic academic studies”) issued at the end of at least three years of study program at universities in Serbia, is recognized in the Russian Federation. A bachelor’s diploma issued in the Russian Federation and a basic academic education diploma (“diploma of basic academic studies”) issued upon completion of at least four years of study program in the Republic of Serbia are equivalent.

It is also recognized as equivalent (Article 6 of the Agreement) a specialist diploma, a specialist diploma with higher professional education and a master’s diploma issued in the Russian Federation, and a diploma on completion of the second educational stage of higher education at the level of a master or specialist (“diploma of the second degree of higher education after completing master’s academic or specialist studies”) issued by universities in Serbia.

It is very important that the diploma of a candidate of sciences issued in the Russian Federation and a diploma conferring the scientific degree of Doctor of Science or Doctor of Arts (“Doctor of Science or Doctor of Arts”) issued in the Republic of Serbia (Article 7 of the Agreement) are recognized as equivalent thus ensuring the attractiveness of bilateral cooperation in the scientific and educational sphere.

Modern tools for the internationalization of higher education can be represented as a hierarchical pyramid consisting of three levels: 1) academic mobility of students and teachers, guest lectures by professors; 2) double degree and joint degree programs; 3) joint universities, branches of national universities (Fig. 1).

2 The grades “excellent”, “good” and “satisfactory” given by higher education institutions in Russia correspond to the grades “10-9”, “8-7” and “6” given by higher education institutions in Serbia.

Figure 1. The pyramid of tools for internationalization of higher education (on the example of Russian-Serbian interaction in higher education).

Academic mobility of foreign students and faculty members, including giving guest lectures, contributes to the development of network academic technologies, new directions of the learning process in the higher education system.

The Russian Federation is currently ranked 12th in terms of presence in the Top 500 global university rankings. Russia, as one of the key members of the EAEU, is a center of academic mobility for citizens from the EAEU countries: applicants from these countries represent a significant group of foreign students studying at Russian universities. According to projections of the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation, up to 760 thousand foreign citizens will study in Russia by 2025, and the flow of academic mobility of foreign students and faculty members within the EAEU will increase by 5.6% and 3.8%, respectively (Regulatory Acts Database 2018).

The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration (RANEPA) has partnerships with the University of Belgrade and the University Academy of Business in Novi Sad (a private university). The partner of the North-West Institute of Management, a branch of the RANEPA, is Singidunum

University, a private non-profit higher educational institution in Serbia. Currently, Singidunum University undergraduate, graduate and doctoral studies are carried out in 9 faculties in three scientific areas: social sciences and humanities; technical sciences; natural sciences and mathematics. According to the academic mobility program, 21 students of the Faculty of Economics and Finance of the North-West Institute of Management (NWIM), enrolled in a bachelor's degree in the areas of training "Economics", "Management" and "Business Informatics", in the fall semester 2021-2022 academic year study at Singidunum University. This is a pilot project, but there is every reason to believe that the academic mobility of students will be carried out on an ongoing basis and will become a good tradition.

One of the authors of this article gave *guest lectures* at the Beijing Administrative Institute for three years and received confirmation that interest in lectures by professors of partner universities is steadily growing.

On March 22-24, 2021 within the framework of the Science Festival, the Bryansk branch of the RANEPA hosted a series of lectures by the journalist and politician, director of the Center for Geostrategic Research (Belgrade) Dragana Trifkovic, dedicated to the analysis of the political situation in the Balkans. We hope that guest lectures by foreign professors and experts will continue.

Joint educational programs (JEPs), including double degree programs, are created in order to internationalize the educational process, to solve the problems of the federal project "Export of Education". Thus, by 2024. the number of foreign citizens trained in educational institutions of higher education and scientific organizations should be doubled in comparison with 2017 and amount to 425 thousand people. (Regulatory Acts Database 2018). This indicator is an integral result of the entire set of measures of the federal project "Export of Education" and characterizes the possibilities of using "soft power" in promoting the Russian Federation in the world space.

Compared to conventional degree programs, dual degree programs have additional advantages that can be considered competitive:

- obtaining diplomas of the international level of two prestigious universities in one study period;
- the possibility of receiving education abroad;
- attending lectures by leading professors of a foreign university; the opportunity to receive education both in the same and in similar areas of training / majoring;
- comparable length of study at each of the partner universities;
- the opportunity to take an internship at a foreign enterprise with the prospect of further employment;
- synchronized curricula allowing the recognition of periods of study and results of tests and exams on the basis of agreements in force in partner universities on the implementation of EPS, which define the principles and standards for ensuring the quality of education;
- improving language skills, the experience of communication and living in a cross-cultural environment;
- the formation of competitive advantages in the labor market both in Russia and abroad, the establishment of new ties, development of business contacts;
- the opportunity to adequately present yourself in a professional resume, etc.

In the practice of NWIM, experience has been accumulated in the development and implementation of JEP with foreign universities - the program of the Russian-French double degree bachelor of economics, implemented since 2014. jointly with the University of the Côte d'Azur (Nice, France). The dual degree program includes a total of 180 credits distributed between two partner universities. Recognition of the previous academic course is established for the first two years of a French university undergraduate degree (a total of 120 credits); recognition of the third-year undergraduate degree by a French partner university is established by NWIM (a total of 60 credits). Obtaining a diploma from the University of the Côte d'Azur is due to the confirmation of the delivery by a Russian student of 180 credits: 60 credits within the framework of the bachelor's program of a French university during mobility

in the 3rd year of the bachelor's degree (autumn semester); 120 credits by recognizing the results obtained in the NWIM.

At the NWIM Faculty of Economics and Finance other projects have been prepared for implementation in the format of double (joint) diplomas, which may be of interest to Serbian colleagues.

The opening of joint educational institutions is currently one of the world's leading educational trends, since joint educational projects allow improving the national education system. The implementation of such projects not only contributes to increasing the competitiveness of the educational space of countries, but is also an effective tool for promoting national culture, language, values and lifestyle.

The SCO University, launched in 2010, became a pilot project in this area, and today joint educational structures function not only on a multilateral basis, but also on a bilateral basis. The advantages of this form of interaction in higher education as a new mechanism of international cooperation are demonstrated by the example of the results of the activities of the Russian-Chinese University of Moscow State University-BPI in Shenzhen (PRC) (Medyanik 2017).

Concluding the overview of modern tools for the internationalization of higher education in the context of the EAEU, it should be noted that the highest form of its manifestation is the creation of a network EAEU University (by analogy with the SCO University, BRICS University and the CIS University).

* * *

Special geographical situation of the Republic of Serbia, where a part of the country's territory belongs to South-East Europe, makes it possible to choose the priority direction of state development and integration (European, Eurasian), which, however, does not exclude the presence of two vectors of this process. Serbia, having received the status of a candidate for accession to the EU in 2012, has been slowly and heavily drifting towards the EU since then, but the exceptional competitive advantage of the FTZ with the EAEU is essential, opening up new prospects for the develop

ment of economic relations, which is extremely important for the Republic of Serbia, its economy and citizens.

International cooperation in the educational field with the key state of the EAEU, the Russian Federation, will increase the efficiency of the national higher education system in Serbia, taking advantage of the above tools for implementing international projects and programs.

References

The Valdai Discussion Club. 2021. "Development of Serbian-Russian relations in the context of European integration." Last accessed 3 November 2021. <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/razvitie-serbsko-rossiyskikh-otnosheniy/>.

Trailovic, Dragan and Rapaic, Stevan. 2021. "Political and Economic Aspects of Serbo-Russian Relations from the Perspective of Serbian Citizens". *Eurasian Integration: Economics, Law, Politics*. 15 (3): 82-96.

Eurasian economic commission. 2019. "Trade Agreements of the Eurasian Economic Union. Eurasian Economic Commission." Last accessed 6 November 2021. <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/dotp/Pages/Торговые-соглашения-ЕАЭС.aspx>.

Kuklina, Evgeniya A. 2015. "Designing joint educational programs in the context of the implementation of network forms of education." In *Materials of scientific-methodical conference of North-West University - branch of RANEPA*, 76-82, Saint-Petersburg: North-West institute of management - filial. SPb. - SPb.: IPC NWIM - branch. RANEPA

Kuklina, Evgeniya A., Popova E.M. 2020. "Programs of double master's degree as an actual form of international cooperation (in the context of internationalization of the educational process)." In *Architecture of university education: building a common space of knowledge*, eds. I.A. Maksimtsev, V.G. Shubaeva, L.A. Mierin, V.P. Orlovskaya, 329-336, Saint-Petersburg: Publishing house of St. Petersburg State University of Economics and Finance.

Main State Center for Education Evaluation. 2013. "Agreement between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Serbia on mutual recognition and equivalence of documents on education and academic degrees." Last accessed 3 November 2021. https://nic.gov.ru/ru/docs/foreign/confirmation/agreem_recog_Serbia_2013.

Medyanik, Elena.I. 2017. "Joint University as a Tool for Realizing the National Interests of Russia and China." *Bulletin of International Organizations*. 12(1): 7-23. DOI: 10.17323/1996-7845-2017-01-7.

Regulatory Acts Database. 2018. "Passport of the national project "Education" (approved by the Presidium of the Presidential Council for Strategic Development and National Projects, Minutes of 24.12.2018. № 16)." Last accessed 5 November 2021. <https://bazanpa.ru/sovet-pri-prezidentu-rf-po-strategicheskemu-razvitiyu-i-natsionalnym-proektam-pasport-ot24122018-h4323436/4/4.9/>.

The Ministry of Education of the Russian Federation. 2019. "Russia and Serbia develop cooperation in the field of education and promotion of the Russian language." Last accessed 5 November 2021. <https://edu.gov.ru/press/1511/rossiya-i-serbiya-razvivayut-sotrudnichestvo-v-oblasti-obrazovaniya-i-prodvizheniya-russkogo-yazyka>.

Евгения Анатолъевна Куклина
Алексей Юрьевич Паромов

САРАДЊА РУСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ И РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У ОБЛАСТИ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У КОНТЕКСТУ ЕАЕУ: ПОГЛЕД У БУДУЋНОСТ

Апстракт

Сврха чланка је анализа питања међународне сарадње Руске Федерације и Републике Србије у високом образовању у оквиру Евроазијске економске уније. Релевантност истраживања условљена је чињеницом да је сектор образовања за наше земље постао један од приоритета. За постиндустријску економију, економију која је заснована на знању, образовање постаје кључ економског просперитета и повећања животног стандарда становништва. Без стварања савременог система образовања који одговара новим изазовима и међународним стандардима, немогуће је формирати конкурентске предности државе. Предмет истраживања су алати за реализацију међународних образовних пројеката и програма који се сматрају факторима повећања ефикасности система високог образовања. Методологија истраживања заснована је на анализи, синтези и систематском приступу. Методолошку основу чине принципи комплексности истраживања и ослањање на практична искуства РАНХиГС Северозападног института за управу. Аутори долазе до закључка да ће међународна сарадња у образовној сфери са Руском Федерацијом као кључном државом ЕАЕУ унапредити ефикасност националног система високог образовања у Србији, користећи предности

академске мобилности, гостујућих предавања, програма двоструких диплома и заједничких диплома, као и стварање мреже Руско-српског универзитета.

Кључне речи: *Русија, Србија, високо образовање, интернационализација образовања, академска мобилност, двоструки степен, заједнички универзитет*

Братислав Теинових*

Музеј Републике Српске, Бања Лука

ПРВИ РУСКИ КОНЗУЛ АЛЕКСАНДАР Ф. ГИЉФЕРДИНГ О СРБИМА ТРИ ВЕРЕ У БОСАНСКОМ ЕЈАЛЕТУ 1857/58. ГОДИНЕ

Сажетак

Тенденција рада је да научној јавности представи социјално–антрополошко истраживање руског славенофила, панслависте, фолклористе и филолога Александра Ф. Гиљфердинга становништва најзападније провинције Османског царства, Босанског ејалета, где је провео две године (1857/58) на челу руског конзулата. Анализирана су, као кључни извори, два Гиљфердингова рада „Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији“ и „Босна почетком 1858. године“, објављена у Петрограду 1873. у едицији под називом „Сабрана дела, Босна, Херцеговина и Стара Србија“. Гиљфердинг, као један од протагониста славенофилства и панславизма, није одступао од савремене руске историографске науке која је оба дела Босанског ејалета, Херцеговину и Босну, сматрала земљама настањеним Србима, припадницима трима верама, православној, католичкој и муслиманској. Иако је целокупно становништво припадало српском народу и говорило српским језиком, он је само православне називао Србима, католике Латинима, а муслимане Турцима. Многи научници, филолози и историчари

* bratislav.teinovic@muzejrs.com

(Ватрослав Јагић, Фрањо Рачки, Милан Прелог, Васиљ Поповић, Милорад Екмечић) који су се бавили прошлошћу Босне служили су се, не без разлога, Гиљфердинговим истраживањем као релевантним историјским извором.

Кључне речи: Александар Ф. Гиљфердинг, Босански ејалет, Срби, Латини, Турци, Русија.

“Жители Босніи составляютъ, какъ по собственному своему понятію, такъ и по оффиціальному признанію, три народа, хотя всѣ принадлежатъ къ одному и тому же Сербскому племени и говорятъ однимъ языкомъ”
(Гиљфердинг 1873б, 292).

Русија - протектор православних Срба у Босанском ејалету до отварања конзулата у Сарајеву 1857. године

Турска је Кучук Кајнацирским миром 1774. године, мировним уговором 1812. и Једренским уговором 1829. признала Русији верски и политички протекторат над православнима на својој територији (Стојанчевић 1971, 102). То је значило и право Русије да на територији Турске слободно образује своје конзулате (Стојанчевић 1971, 88). Следствено политици царице Катарине II Велике (1729–1796) из 1788. године, да ће се у наредном периоду бринути о народу у Османском царству „који је са Русима једне вере“ (Stanojević 1969, 224) од будућих конзула тражило се, пре свега, да буду заштитници православља. То се односило и на конзулат отворен у Србији 1839. године, у чијој надлежности је био и Босански ејалет (Тепић 1988, 17–19). Западна Европа, на челу са предводником антирусизма Великом Британијом, доживљавала је у то време Русију као „главу словенске породице народа, аутохтоног заштитника хришћанског народа“ и земљу из које су се перманентно пропагирале панславистичке идеје (Ward, Gooch 1923, 92). Нема никакве сумње да је овај руски верски протекторат над православнима био стална претња

опстанку Османског царства (L. de la Garde de Dieu 1892, 178), поготово у време Кримског рата (1853–1856), када је руски панслависта, историчар и новинар Михаил П. Погодин (1800–1875) прокламовао неопходност уједињења свих Словена (Dies 2020, 119).

Међународни положај Русије као чланице „Свете Алијансе”¹ био је непромењив све до Кримског рата, да би Париским мировним уговором 1856. године руске тежње за деобом Турске биле коначно одбачене. Кључна негативна последица овог уговора за српски народ видљива је у чињеници да је раније право руске политичке протекције православних супституисано гаранцијама великих сила (Стојанчевић 1971, 347, 410, 412) и да је Турска постала равноправан члан такозваног „Концерта европских сила”² (Поповић 1994³, 173). Осим тога, Париски уговор није имао одредбу којом би се побољшавао положај хришћана у Турској, него је султану било препуштено да о томе донесе уставни закон. Пошто је девети члан овог уговора предвиђао да би султанова брига требала да буде једнакост свих пред законом, султан је издао Хатихумајун чиме су изједначени сви субјекти у Османском царству, без обзира на класе и религију (Denton 1876, 142). Међутим, показало се врло брзо да је Хатихумајун обична „крпа папира“, чија је примена зависила, не од Порте, већ од турске власти у Босанском ејалету (Ћоровић 1923, 29). Против Хатихумајуна се нису бунили само сарајевски муслимани, него и у: Приједору, Козарцу (Шљиво 1983а, 45), Тузли (Шљиво 1983б, 175–176), Мостару и Бањој Луци, у којој је 15. јуна 1856. само због његовог јавног обзнањивања замало избио муслимански устанак (Šljivo 1998, 130). Овоме би требало додати и чињеницу да су православни, осим са турском влашћу и муслиманима, имали доста неприлика и са католичком црквом и њеним прозелитистичким клером, уз последицу да су у то време све учесталије тражили заштиту од „њиховог природног протектора“–Русије (Krasinski 1853, 147). Ову заштиту православни Словени Балкана могли

1 Политичка организација коју су 1814. образовале силе победнице (Русија, Велика Британија, Аустрија и Пруска) над Наполеоном Бонапартом.

2 Геополитички поредак у Европи од 1814. до 1914. године, које су чиниле државе „Свете Алијансе“ и Француска.

су добити једино од руских конзула, будући да се спољна политика Русије у настојању да очува свој ранији престиж прилагодила новонасталим околностима усвојивши мирну дипломатску стратегију, напустивши на тај начин дефинитивно интервенционизам цара Николаја I П. Романова (1796–1855) (Yiğit Gülseven 2017, 333).

Изгледа да је идеја у вези са отварањем руског конзулата у Босанском ејалету потекла од панслависта, када је једна депутација Херцеговаца још пре Кримског рата, током октобра 1850. у Бечу посетила панслависту Михаила Ф. Рајевског.³ Осим што је молила да Русија утиче код цариградског патријарха на смену грчког владике Јосифа II (1848–1854) и на именовање Србина јеромонаха Јоаникија Памучине, депутација је Рајевском предложила да Русија отвори своје конзулате у Мостару и Сарајеву (Писарев, Екмечич 1985, 11–12). Русија је 1856. отворила конзулат у Сарајеву, именујући за првог конзула Александра Ф. Гиљфердинга,⁴ чија је основна улога требало да буде заштита национално–политичких интереса најбројнијег народа, православних Срба (Тепић 1988, 21).⁵ Руско министарство иностраних послова већ је радило на успостављању јачих веза са балканским Словенима, а у ту сврху основан је „Словенски добротворни одбор“, чији је врло активан члан био Гиљфердинг (Екмечић 1972, 6). Именовање

3 Михаил Ф. Рајевски (1811–1884), руски свештеник, славенофил, панслависта.

4 Александар Фјодорович Гиљфердинг рођен је у Варшави 2. (14) јула 1831. као дете немачког католика или холандског лутерана, конвертита на православље. Дипломирао и магистрирао је филологију 1852. на Московском универзитету где се нашао у славенофилском кругу који је водио Алексеј С. Хомјаков, а деловали су Владимир И. Ламански и Иван С. Аксаков. Интерес за Србе показао је још 1854. објављивањем „Писма о историји Срба и Бугара“. Две године касније постао је дописни члан Руске академије наука. Пре отварања конзулата у Сарајеву пропутавао је Херцеговину, Босну и Стару Србију, о чему је 1859. написао књигу. Био је један од водећих људи у „Словенском добротворном одбору“ у Москви са задатком слања књига, новца и средстава, осим за бугарске, и за српске цркве и школе. Од 1868. до 1872. на челу је петроградског „Словенског комитета“. Умро је 20. јуна (2. јула) 1872. у Карпопољу, у Олонејској губернији (Ћареk 1906, 33; Радојчић 1928, 466; Екмечић 1972, 5–11; Власова 1989, 560).

5 Познато је да су руски цареви у XVI–XVIII веку сматрали Херцеговину и Босну српским земљама, а њихове становнике Србима. У писму манастиру Папраћа код Зворника из 1585. наведено је да се он налази „у српској земљи“. И касније, када су се 1644. монаси истог манастира обраћали руској царици Јевдокији Лукијановој, за себе су писали да су „у српској земљи“ (Ђерић 1914², 41–42). За руског цара Петра I А. Великог (1682–1725), који је 1707. слао помоћ у књигама херцеговачком манастиру Житомислић, каже се да се тај манастир налазио „у српској земљи“ (Симоновић 1891, 25). Руски цар Павле П. I (1796–1801) писао је 1799. године „благородним и поштеним старешинама кнезовима и војводама Срба у Херцеговини“ (Ђерић 1914², 24).

једног убеђеног панслависте⁶ за конзула у турској провинцији, практично у срцу Европе, где се само до пре неколико година сераскер Омер–паша Латас⁷ крвнички обрачунавао са имагинарним „панславизму[сом]“ (Narodne novine 1852), који се у Босни, према сведочењу једног савременика, „проналазио на сваком месту“ (Spencer 1851, 330),⁸ био је нарочит изазов за тадашњу руску дипломатију. Тим пре што су руски панслависти, чијој је политичкој идеологији Гиљфердинг верно служио до краја живота, одувек „тврдили да европска цивилизација није пожељна за руски свет“ (Boyar 2007, 105).

Долазак Александра Ф. Гиљфердинга у Восански ејалет и делатност руског конзулата 1857/1858. године

Александар Ф. Гиљфердинг је прво дошао у Дубровник, а затим се упутио у Херцеговину, где му је на путу који је водио у манастир Дужи, Мићо Љубибратић⁹ у славу подигао тријумфална врата са натписом: „Живио Александар други, велики цар руски, будући избавитељ србски“ (Љубибратић, Крушевац 1954, 172). Гиљфердинг се крајем јуна 1857. упутио у манастир Житомислић, како би у оближњем Мостару (Србске Новине 1857а) посетио српске породице: Шотрић, Околиш, Бјелобрк, Анђелопул, Мрав, Шола и Дреч. Почетком јуна стигао је у Сарајево, да би 19. јула поред зграде конзулата подигао руску царску заставу, коју је освештао протојер градске

6 Смрт цара Николаја I П. Романова 1855. била је прекретница у развоју славенофилства, када су настале две фракције, радикална и конзервативна, при чему је ова друга настојала да сачува аутократију уместо револуционарне борбе. Обе фракције трансформисале су се касније у засебне културне и политичке групе, од којих је једна била панславистичка. Иако је полазиште панслависта било исто као и код славенофила–културно и морално просвећивање руског друштва, оно је с временом политизовано, нарочито око балканског питања. Очеви славенофилства Иван В. Кирејевски и Алексеј С. Хомјаков формулисали су идеологију панславизма на заједништву око религије и културе, носећи у себи потенцијал словенског савеза под руским вођством и под свесловенским царем. С друге стране, на самом почетку славенофили нису заступали идеју о руском господству над словенским народима. Али током политичких догађаја у XIX веку њихова идеологија почела је да се мења, услед чега се културно оријентисана славенофилска идеја утопила у пансловенску политичку и дипломатску агенду (Yigit Gülseven 2017, 335–336).

7 Сераскер Омер–паша Латас (1806–1871).

8 Гиљфердингова блиска сарадница Стака Скендерова тврди да је Латас тада ухапсио око 400 српских кнезова и свештеника (Скендерова 1873, 457).

9 Михајло Мићо Љубибратић Балордић (1839–1889), учесник устанка у Херцеговини 1858–1862. и један од вођа устанка 1875–1876. године.

цркве са два свештеника и уз 21 топовски плотун. Током наредних неколико дана Гиљфердинга су посетили босански везир¹⁰ са сином, виши турски чиновници, агенти страних сила, српски трговци, као и они који нису присуствовали првог дана свечаности, фанариотски владика Дионисије (1856–1860)¹¹ са свештенством (Србске Новине 18576; Ћоровић 1913, 205–206). Прво на шта је први руски конзул утицао, а све са циљем подизања угледа Русије међу Србима, било је увођење обавезне свечане верске церемоније за „дуговечност“ руског цара Александра II Романова (1818–1881) у сарајевској цркви (Кос 2010, 213).

У инструкцијама, које је Гиљфердинг добијао из Петрограда, наглашавала се политичка потреба проширења руског утицаја на православне у Босанском ејалету (Берић 2007², 380), тим пре што су на Турке главни утицај имали аустријски и британски конзул, који су, осим тога, настојали да православни Срби забораве на важност и постојање Русије (Тепић 1988, 25–26). Руски посланик на Порти Аполинариј П. Бутењев (1856–1858), одмах по ступању на дужност конзула, Гиљфердингу је скренуо пажњу на двоструку улогу аустријске политике међу Србима у Босанском ејалету. С једне стране, Аустријанци би подстрекивали српске бунтовнике, а са друге, подржавали турску власт у предузимању најгорих мера за њихово кажњавање (Šljivo 1998, 276). Да би умањио верски, просветни и политички утицај Аустрије међу Србима, Гиљфердинг се са великим интересовањем посветио доставци бројних црквених утвари, црквених и школских књига из Русије и Србије српским школама и црквама у Босанском ејалету (Тепић 1988, 29). Он у том послу није имао сараднике у владилама грчког порекла, које нису познавале српски језик, већ код, како је аустријски вицеконзул у Мостару Јосип Дубравчић (1852–1860) писао 5. јуна 1858. конзулу у Сарајеву Емануелу фон Резлеру (1857–1860), нижег парохијског свештенства–чувара српске националне традиције (Šljivo 1998, 354).

10 Решид Мемед–паша (1856–1858).

11 Гиљфердинг је митрополита Дионисија описао као „аустријску пузавичку слугу, кукавицу и бездушног човека“ и уопште непријатељски расположеног према руском конзулату (Šljivo 1998, 299).

Гиљфердингу је од велике политичке важности било да на истакнутим местима у православној цркви у Босни буду рукоположени они свештеници који неће ометати развој словенске народности, као што су то до тада чинили грчки фанариоти (Писарев, Екмечич 1985, 85), послати из Цариграда.¹² Он је и сам писао руском генералном конзулу у Влашкој Јевграфу Р. Шулепникову (1856–1858) како је ниже православно свештенство у тој турској провинцији било сво „душом предано Русији” (Писарев, Екмечич 1985, 141–146; Тепић 1985, 29–30; Šljivo 1998, 299–300). Чинило се да је зворнички владика Агатангел (1848–1861), иако Грк, а који је на кратко смењен 1858. под оптужбом да је сарадник српских устаника (Тепић 1988, 344), био још од раније по руском укусу, посебно Гиљфердинговом (Писарев, Екмечич 1985, 53).

Гиљфердингу, који од првог дана није био по вољи турске власти, тражио се, по свему судећи, и најмањи разлог за скраћење мандата. Почетак српског устанка 1858. године, који се у официјелној штампи неоправдано приписивао деловању панслависта (Србске Новине 1858), представљао је идеалну прилику за његову смену. Осим тога, турска власт сазнала је и за Гиљфердингово дописивање са српским тајним агентом Ником Јовановићем Оканом, који је на пролеће 1857. посећивао многе крајеве у Босни, са циљем организовања устанка (Берић 2007², 380–381). Овоме би свакако требало додати и сумњичења туркофилског британског конзула Хенрија А. Черчила (1856–1858) да је главни иницијатор побуне у Херцеговини почетком јануара 1858. године, као и оне у Босанској Посавини, био први руски конзул Гиљфердинг (Radišić 2013, 119, 154). И сам босански везир Кани Мехмед-паша (1858–1859) сумњао је на Гиљфердингова честа путовања по Босанском ејалету, која су наводно била у циљу научних истраживања. Конзул фон Резлер такође је увидео да су се у местима које је Гиљфердинг посетио, врло брзо након тога, у српском становништву осетиле „мале политичке осцилације у којима је било апсурдних снова будућности“ (Поповић 1949, 190). У самом Сарајеву причало се како тобожња лингвистичка истраживања руског конзула

¹² Панславистима је од посебног интереса било ослобођење турске престонице, коју су с разлогом називали Цариград, сматрајући притом, да је обавеза руског цара била да га освоји и врати правој вери од пре турског освајања (Marx 1897, 8).

Гилџердинга по Херцеговини нису остала без резултата и да „сада рађају плодовима” (Šljivo 1998, 286–287).

Све је ишло у прилог чињеници да су руски панслависти и Гилџердинг изазвали устанак Срба. Једно од имена сарадника, које се налазило на заплешеном списку вође устанка у Босни Ристе Јеића, било је и Гилџердингово (Поповић 1949, 245–246). За побуну у Семберији турска власт сумњичила је извесног Саву Ђукића, панслависту и вођу српских добровољаца код Севастопоља (Поповић 1949, 256–257). Не би требало искључити ни могућност да је турска власт сазнала и за Гилџердингову везу са српским агентом у Славонском Броду Стевом Богдановићем (Љушић 1997, 210). Осим тога, са терена су допирале информације да су руски агенти тајно разносили некакав „Гилџердингов памфлет“ који позива све Словене на устанак против турске власти и на уједињење (Radišić 2013, 128), због чега је Гилџердинг, највероватније, смењен са места конзула (Тепић 1988, 32).

Оно због чега ће први руски конзул Гилџердинг остати у сећању код мостарских и херцеговачких Срба јесте његов несумњив утицај на развој српске националне свести. Драгоман аустријског конзулата, извесни Јелић, писао је 3. априла 1859. године Гилџердингу како је његов одлазак из Босне „проузроковао велику жалост свим Србима“ (Писарев, Екмечич 1985, 223). Његов допринос на културном пољу огледа се у пружању подршке својим најближим сарадницима, поменути Јоаникију Памучини¹³ и Стаки Скендеровој,¹⁴ Нићифору Дучићу¹⁵ и Прокопију Чокорилу,¹⁶ чије је радове и летописе штампао у својој едицији „Сабрана дела“ (Петроград, 1873).¹⁷

13 Јоаникије Памучина (1810–1870), јеромонах (1858) мостарски.

14 Стака Скендерова (1831–1891), учитељица (1858) у првој српској женској школи у Сарајеву.

15 Нићифор Дучић (1832–1900), управник (1858) Богословије у манастиру Житомишлић.

16 Прокопије Чокорило (1802–1866), парох (1858) цркве у Мостару.

17 Архимандрит Јоаникиј Памучина, „Жизнь Али-паши Ризванбеговича Стољчанина, Визира Герцеговинскаго, (Разказъ современника и очевидца)“, 331–379; Стака Скендерова, „Лѣтопись Босніи, 1825–1856“, 387–465; Јеромонахъ Никифоръ Дучичъ, „Описаніе монастырей Дужи и Тврдошъ въ Герцеговиниѣ“, 469–481; Јеромонахъ Никифоръ Дучичъ, „Опытъ статистическаго описанія требійнскаго, прѣпољскаго, плѣвельскаго и невесиньскаго округовъ въ Герцеговиниѣ“, 485–498; Јеромонахъ Прокопій Чокорило, „Лѣтопись Герцеговины. 1831–1857.“ (Преведено съ сербскаго), 501–525. В: Гилџердинг, А[лександр]. 1873. *Собрание сочинений, Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*. Томъ третій. С. Петербургъ: Изданіе Д. Е. Кожанчикова.

Према попису из 1852. године, који је Гиљфердингу био доступан, у Босанском ејалету било је укупно 62.777 хришћанских кућа са 263.587 мушкараца и 49.851 муслиманских кућа са 175.177 мушкараца. По босанским градовима највише је било муслимана, а по селима хришћана. Муслимански елемент имао је превагу у централној Босни, око Сарајева (сарајевска, неретванска, височка, зеничка, кладањска и рогатичка нахија) и био је доста бројан на северозападу, у делу Крајине (Бихаћки санџак), који се са запада граничио са Аустријом (Бихаћ, Крупа, Кључ, Петровац). На североистоку, у Посавини (Зворнички санџак) он је доминирао око градова Тузла и Зворник. Превагу у броју имали су хришћани на северу Босне и ова зона протеже се са запада на исток, од Новог до Бијељине, уз аустријску границу и паралелно са њом (Гиљфердинг 1873б, 284). Нема сумње да су Гиљфердингу на располагању биле и процене о броју становника секретара руског конзулата у Дубровнику Константина Д. Петковића (1857), који је баратао са цифром од 1,096.000 „Бошњака¹⁸–Словена“ који су говорили српски језик. Од тога, „православних Бошњака“, односно Срба, било је око 562.000, католика, које је Петковић назвао „Бошњацима, признаваоцима папе“, било је тек око 150.000 и муслимана, односно „босанских Турака“ око 384.000 (Писарев, Екмечич 1985, 24–26).

Западна Европа била је крајем 1840–их упозната са чињеницом да је идеја панславизма у јужнословенским земљама била везана само за Русе, према којима су своје симпатије испољавали искључиво православни Словени (Wilkinson 1848, 214–215). Не би требало изгубити из вида и чињеницу да је у Београду од 1848. деловао један „Тајни демократско–панславистички клуб“ (Екмечич 2007, 218–219). Панслависти су све Словене у Османском царству називали заједничким именом–Срби (Krasinski 1853, 86). Када је реч о Босанском ејалету, ослањали су се на филолошка и антрополошка истраживања Павла Ј. Шафарика¹⁹ из 1842. године. Према Шафарику су у тој турској провинцији живели Срби православне и муслиманске вере, заједно са католицима, али не и Хрватима (Krasinski 1848, XI–XII,

18 Провинцијски назив „Бошњак“ и „Бошњаци“ односи се на све становнике Босанског ејалета, православне Србе, муслимане и католике.

19 Павле Ј. Шафарик (1795–1861), словачки филолог, књижевни историчар и слависта.

XVII). Сви су говорили „чист српски језик“ (Raevski 1850, 948). Гиљфердинг, као убеђени панслависта, није одступио од савремене руске историографске науке која је оба дела Босанског ејалета, Херцеговину и Босну, сматрала земљама настањеним Србима²⁰ три вере: православне, римо–католичке и муслиманске (Старчевский 1844, 108). Православне, „иначе Ришћане, презриво Влахе“ назвао је „Србима“,²¹ католике, „иначе Кршћане, презриво Шокце“ назвао је „Латинима“, а муслимане „Турцима“ (Гиљфердинг 1873б, 292).

У раду су, као кључни извор, у разматрање узета два Гиљфердингова рада „Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији“ и „Босна почетком 1858. године“, објављена 1873. у Петрограду у делу под називом „Сабрана дела, Босна, Херцеговина и Стара Србија“.²²

20 Српско име познато је у Херцеговини и Босни још од раног средњег века. Ајнхардова „Франачка хроника“ описала је бег Хрвата Људевита Посавског 822. из Сиска преко Саве суседним „Сорабима“ (Krause MDCCCLIV, 5), односно „Серблима“ (Krause MDCCCLIV, 22), за које се основано претпоставља да су насељавали подручје око Козаре и Грмеча у Босанској Крајини (Goldstein 1984, 238). Византијски цар и историчар Константин Порфирогенит (913–959) у монументалном делу „De administrando Imperio“, писаном око 950. године, навео да су „Захумљани (источна Херцеговина–Б. Т.) Срби“ (Moravcsik 1967², 161), а „Требињани и Конављани“ да потичу „од некрштених Срба“ (Moravcsik 1967², 163). Порфирогенит је за „Пагане или Неретљане“ (западна Херцеговина–Б. Т.) забележио да су такође потицали „од некрштених Срба“ (Moravcsik 1967², 165). Упориште у констатацији да су сви становници Херцеговине и Босне још од средњег века били Срби могао је наћи Гиљфердинг и у савременим истраживањима Франца Миклошича (1813–1891), ученог словеначког лингвисте и дописног члана Петроградске академије наука. У једној повељи босанског бана Матије Нинослава (1232–1250), писаној између 1234. и 1240. године, из појма „Срблин“ (Miklosich 1858, 24–25) да се закључити да су Срби били његови поданици. Српско име се такође помиње и у титулама босанских краљева. Стефан Твртко I Котроманић (1377–1391) титулисао се 1378. као „краљ Србљем“ (Miklosich 1858, 186–190), а Стефан Томаш (1443–1461) окунио се 1444. за краља „Србљем“ (Miklosich 1858, 427–429). Ђурађ, синовац Хрвоја Вукчића Хрватинића, који је почетком XV века владао десном обалом Неретве, за поданике је имао „Срблине“ (Miklosich 1858, 377–379). Кнез Владислав, син херцага Стјепана Косаче, средином XV века за поданике је имао „Србље“ (Miklosich 1858, 444–447).

21 Само три године пре Гиљфердинговог доласка у Сарајево православнима је по наређењу Портиног комесара Ђамил–паше било забрањено да се „називају како су они сами себе називали–Србима“ (Gavranović 1956, 44–45).

22 Српска јавност први пут се срела са овим путописом у фељтону, који је крајем 1858. излазио у београдским „Српским новинама“ ([Гиљфердинг, Александар]. 1858. „Босна у почетку 1858.“, *Српске Новине* 127/XXV, 18. 11; 128/XXV, 20. 11; 130/XXV, 25. 11; 131/XXV, 27. новембар; 132/XXV, 29. новембар; 133/XXV, 2. (12) 12; 134/XXV, 4. (16) 12; 136/XXV, 9. (21) 12; 138/XXV, 14. (28) 12; 139/XXV, 16. (28) 12; 140/XXV, 18. (30) 12; 141/XXV, 20. 12. 1858/(1. 1) 1859; Исти фељтон хрватској јавности представљен је наредне 1859. у загребачким „Царско–кр. службеним Народним новинама“. Затим га је мањим делом издала и „Матица српска“ (Хаџић, А[нтоније]. 1859. „Босна“. *Србский Лѣтописъ*. I. 99/XXXIII: 123–158. и II. 100/XXXIII: 100–126), да би тек 1972. цело дело на српски језик превео Бранко Чулић (Гиљфердинг, Александар. 1972. *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. Сарајево:

Гиљфердинг о православним Србима

Гиљфердинг је једино за православне у Босанском ејалету изричито тврдио да су Срби, односно, уочио је да су у тој провинцији име Србин и православни представљали синониме (Гиљфердинг 1873б, 316). Видећи у православним Србима ослонац, разликовао је међу њима: митрополите Грке, ниже свештенство, трговце, сељаштво и Херцеговце (Тепић 1988, 28). У својим првим извештајима Гиљфердинг је истицао духовну супериорност херцеговачких православних над својим сународницима у Босни. То је објашњавао постојањем 12 манастира у источној Херцеговини и близином Црне Горе, која је код херцеговачких Срба одувек подржавала ослободилачку идеју. Љубав православних Херцеговаца према Русији фасцинирала је првог руског конзула, који је у мостарској православној цркви чуо молитву за православног цара,²³ што није нигде могао чути у Босни (Писарев, Екмечич 1985, 41, 43). Херцеговачки православни нису нимало сакривали своје задовољство што је међу њима један православни из далеког Царства. Руски конзул разумео је да су они о Русији имали врло мутне представе, док о политичким односима и плановима нису знали готово ништа. Свеукупно политичко знање православних у Херцеговини ограничавало се на схватање да је негде далеко на северу постојао православни цар, који је промишљао о целокупном православном народу. Гиљфердинг је такође код херцеговачких Срба могао осетити љубав према браћи исте вере (Гиљфердинг 1873а, 11). Током посете мостарској општини, Гиљфердинга је архимандрит Јоаникије Памучина поздравио говором, уз изражену велику радост Срба Мостараца што су у својој средини видели једног Руса (Гиљфердинг 1873а, 37).

У Босни, у којој је Гиљфердинг код православних започео упознавање са именима Рус и Русија, а која су ови изговарали са љубављу, био је охрабрен чињеницом (Гиљфердинг 1873а, 5) о постојању нижег свештенства, које је за разлику од

Веселин Маслеша). О значају Гиљфердинговог истраживања академик Милорад Екмечић овако: „Сви који су се бавили описом Босне и стања у њој, од В. Јагића и Ф. Рачког 1865, до Васиља Поповића 1949, узимали су Гиљфердинга као извор“ (Екмечић 1972, 10). Њима треба додати: Артура Еванса 1876, Милана Прелога 1924, Милорада Екмечића 1989, Галиба Шљиву 1998, Робина Окија 2007 и Хану Јоунис 2016.

²³ Руски цар.

вишег, било душом предано Русији. Иако је за херцеговачке Србе тврдио да су својим добрим и храбрим карактером и безграничном преданошћу цркви и руском имену били сасвим другачији од својих босанских сународника, он је и код ових других чуо за својатање руског цара као „нашег цара“ (Писарев, Экмечич 1985, 144–145). Гиљфердинг је чак имао план како би ови нижи парохијски свештеници, у којима је видео нескривен национални потенцијал, могли да буду спона између туркофилске српске трговачке класе и сељака. Улога нижих свештеника да повезују ове две класе припадала им је, по Гиљфердингу, због тога што су, иако необразовани, били испуњени искреном верношћу православљу и Русији (Тепић 1988, 202).

Гиљфердинг претпоставља да се број Срба у целом Босанском ејалету кретао између 400 и 500 хиљада. Имали су једва педесетак цркава од којих половина није била ништа друго до обична дрвена шупа. Једна стара црква егзистирала је у Сарајеву, а у Високом нова, као и у Касатићу (неретванска нахија). Нове православне цркве постојале су у: Травнику, Јању,²⁴ Герзову²⁵ и Чипуљићу код Ускопља.²⁶ У гламочкој и јајачкој нахији није било ни једне цркве, док су у Зеници и у Ливну (где је било доста богатих православних трговаца) постојале само дрвене цркве. У бањолучком санцаку, сељаци у селу Лепеница²⁷ подигли су нову цркву од камена. У близини се налазио и стари, запуштени манастир Гомионица,²⁸ а у разним селима бањолучке нахије и неколико цркава брвнара. И поред присуства богатог православног грађанства, у самој Бањој Луци није било цркве него су верници ишли на црквену службу у оближње село у једну колибицу, која је служила као црква. Нове цркве подигнуте су и у Дервенти, Тешњу и Бијељини. У бихаћком санцаку, нове (још неосвећене) цркве подигнуте су у Јасеници²⁹ и Дабру³⁰ у бихаћкој нахији, у Саници³¹ у кључкој

24 Село код Шипова.

25 Село код Мркоњић Града.

26 Горњи Вакуф.

27 Село код Српца.

28 Манастир (XVI век) недалеко од Бање Луке.

29 Село код Босанске Крупе.

30 Село код Санског Моста.

31 Село код Кључа.

нахији и у Приједору. Ту је и стари манастир Моштаница³² у дубичкој нахији и стара црква у Петровцу. По селима је било неколико цркава брвнара. У зворничком санцаку је стари, обновљени манастир Озрен³³ (маглајска нахија) и Папраћа.³⁴ У селима Мачковац³⁵ (тузланска нахија), Осјечани³⁶, Зовик,³⁷ Модрича (градачачка нахија), Драгаљевац³⁸ (брчанска нахија) подигнуте су нове сеоске цркве. У Зворнику је постојала стара црква, а црквице колибице у: Тузли, Градачцу, Брчком, Сребреници и др. (Гилџердинг 1873б, 287–288).

За Гилџердинга је куриозитет представљало то што је за разлику од старе сарајевске православне цркве без икаквог спољног обележја (Гилџердинг 1873а, 51), у босанском Подрињу, на врху цркве у Добруну³⁹ код Вишеграда стајао мали гвоздени крст (Гилџердинг 1873а, 77). Високо је, поред Травника и Сарајева, била једина средњобосанска варош са православном црквицом подигнутом 1857. године, коју су православни мештани Гилџердингу са поносом показивали. Направљена је од камена, изнутра потпуно празна, без књига, без сасуда (осим оловног путира) и икона и без дозволе да се на њу постави крст (Гилџердинг 1873а, 250).

У Босанској Крајини, у поменутом манастиру Гомионица код Бање Луке, Гилџердинг је затекао два монаха: једног полуписменог старца, називаног игуманом⁴⁰ и другог, још неписменијег, који се ни по чему нису разликовали од обичних сељака, а службу су понекад обављали и сасвим незналачки. Први руски конзул упознао је у другом поменутом крајишком манастиру Моштаници код Босанске Дубице двојицу монаха и једног старца, што му је било сасвим довољно да закључи да је духовни живот православног становништва у Босни, у поређењу са оним у Херцеговини, био оскудан и слабо развијен (Гилџердинг 1873а, 272).

32 Манастир (XVI век) недалеко од Козарске Дубице.

33 Манастир (XVI век) на планини Озрен, недалеко од Добоја.

34 Манастир (XI век) недалеко од Зворника.

35 Село код Лопара.

36 Село код Добоја.

37 Село код Брчког.

38 Манастир (XIV век) недалеко од Бијељине.

39 Манастир (XIV век) недалеко од Вишеграда.

40 Игуман Дионисије.

Гилџердинг је писао о скромном изгледу православних црквица у југоисточној Херцеговини. Те „камене јазбине“, како их је назвао, биле су у ствари обичне „собице од камена“ без царских двери, код којих је гола дашчана преграда надомешћивала иконостас, а обична камена плоча на малом ступцу служила као олтар. У црквама није било крстова, слика, књига, као ни утвари, које су у цркву уношене само када се одржавала служба. Ако би неки предмет пронашли у цркви, муслимани би га запленили. Гилџердинг сведочи како у северозападној Босни није било сличних сеоских црквица, будући да су их Турци недавно порушили. Често се догађало у овим крајевима да православни, како је навео, „расту, старе и умиру“ не присуствујући никада црквеној служби. Такође, код олтара код којих се вршила служба или како су то Срби необично говорили „појење“, није било свештеника. О таквим црквицама бринули су се сељаци. Херцеговачки калуђери који нису поседовали јеванђеље, службеник и друге црквене књиге, служили су се похабаним комадићима рукописа из XVI и XVII века или деловима из штампаних српских књига, које су чували сељаци (Гилџердинг 1873а, 12–13).

Гилџердинг је после завршеног устанка у Херцеговини за поправку манастира Дуџи,⁴¹ који су опљачкали и запалили турски војници током устанка 1858. године, од руске царице Марије Александровне⁴² добио 1.500 рубаља помоћи, а од кнегиње Татјане Васиљчкове звоно (Ћоровић 1912, 548). Гилџердинг је крај овог манастира видео једно старинско звонце, ширине обичне капе, које је висило на неком дрвету. Ово звоно, на коме су калуђери овог манастира понекад сасвим тихо звонили, изнесено је из манастирске ризнице у двориште тек 1857. године (Гилџердинг 1873а, 9).

Трговина, која је у задњих тридесетак година била потпуно у рукама православних (Писарев, Екмечич 1985, 49) везана је углавном за неколико градова: Сарајево, Бању Луку, Ливно, Тузлу и Брчко. Настала је у тим местима једна посебна каста трговаца, која је у неком смислу представљала аристократију код православних. У босанским градовима било је мало хришћана староседелаца, док су трговци били већином

41 Манастир (XVI век) недалеко од Требиња.

42 Марија Александровна (1824–1880), супруга руског цара Александра II.

дошљаци. Тако су, на пример, сви православни бањолучки трговци били досељеници из Требиња и чинили су посебну колонију. Гиљфердинг је за српски трговачки слој у Босни навео како је одувек био спреман на компромис и како је турској власти одлично подилазио. Уз то, они су уживали наклоност грчког владике, кога су држали „у својим рукама“. Православни трговци били су једини писмени представници православних, који су бирали, одлучивали и потписивали представке не само у своје, него и у име целог православног народа. Што се тиче православних хришћана занатлија, они богатији били су ближи трговцима, а сиромашнији простом народу. Разлика у економском положају између грађана трговаца и земљорадника сељака била је велика (Гиљфердинг 1873б, 322).

У Сарајеву, граду са око 5.000 православних житеља (Гиљфердинг 1873а, 49), односно са око 600 породица, православни трговци образовали су касту и били су руковођени само властитим интересом и кастинским егоизмом, сведочи Гиљфердинг. Најбогатији сарајевски капиталиста, босански Ротшилд,⁴³ како га је назвао руски конзул, био је законодавац целокупног сарајевског православног друштва (тако је велико поштовање према његовом новцу). Он је мислио да је добротинитељ само зато што је сваке године жртвовао 50 рубаља за црквену касу и исто толико за основну школу (Гиљфердинг 1873а, 57–58). Гиљфердинг је замерио православној трговачкој класи, односно богаташким православним капиталистима, што су између себе уобичавали говорити: „Сачувај нас боже од Москва“.⁴⁴

Током последњих педесет година у Сарајево се доселило много православних из разних крајева Босанског ејалета, који су временом формирали колонију солидно богатих трговаца–хришћана. Није постојао у том граду ниједан хришћанин који старином, тј. родом, није досељен из неког другог краја. Ови дошљаци трговали су са Аустријом, у коју су стално путовали. Познавали су понешто немачки или италијански језик, али се за јоту нису одрицали својих старинских обичаја. Гиљфердинг

43 Немачка породица јеврејског порекла, која је у XIX веку поседовала највеће богатство на свету. Нема сумње да је Гиљфердинг под босанским Ротшилдом мислио на „првог православног сарајевског капиталисту“ Манојла Јефтановића, члана градског мецлиса (скупштина) (Писарев, Екмечич 1985, 88–89).

44 Турски назив за Русе.

наводи да су неке Сарајлије биле чак двадесетак пута у Европи и да су у Бечу учили комерцијалне науке, али да то ипак није било довољно за промену њихове спољашности и психе. За српске сарајевске трговце руски конзул приметио је како нису имали потребу за умним радом, како су им били непознати, или чак готово непознати, појмови и осећање народности. Ово осећање код просечног сарајевског трговца, једнако као и код простих Бошњака сводило се једино на чињеницу да је он православни. Најважније од српских традиционалних обичаја било им је слављење крсног имена на дан празновања заштитника рода и породичног дома (Гилџердинг 1873а, 52–53).

Своје православне сународнике са села ова градска каста третирали је као опасне, од којих се требало склањати што је могуће даље, према којима је требало бити одлучан и категоричан као са обесправљеним слојевима и непријатељским елементима. Трговци не само да нису помагали сељацима, него су им пред Турцима наносили штету на сваком кораку. Не само да их нису узимали у одбрану, него су у ситуацијама када би сељаци намеравали да се потуже на неиздрживо и несносно стање, убеђивали власт да је то све бесмислица и да су сељаци бунтовници. Гилџердинг је за трговце, касту богатих православних грађана навео и то да су они били једини у стању да се брину о општој користи и о просвећивању народа у Босни. Супротно од наведеног они су, према Гилџердинговом виђењу, стајали на страни завојевача, помажући му свим силама у пљачкању бедних, страдалих и убијаних сељака. Српски трговци у Босни били су, осведочио се први руски конзул, каста која је самозадовољно истицала своје одвратно и себично туркофилство (Гилџердинг 1873а, 59). Такође, многи православни трговци узимали су десетину под закуп или имања пропалих бегова под аренду. Најтеже је било оним сељацима који би им пали у руке, пошто би их православни трговац опљачкао више од муслимана (Гилџердинг 1873б, 326).

Интересантно је Гилџердингово опажање да је хришћанским сељацима после реформи и под владавином образованих Османлија било горе него раније, када су њима управљали капетани и спахије, и то највише зато што се

убирање пореза повећало за десет пута (Гильфердинг 1873б, 324). Поред трговаца, друго велико зло за српске сељаке биле су коџа–баше,⁴⁵ које су турској власти у свему помагале. С обзиром да је за ову дужност било потребно познавање турског језика, на ту позицију највише су се бирали они хришћани који су раније службовали у Цариграду. Међу њима највише је било досељеника Грка. Звање коџа–баше било је у тој мери осрамоћено и непријатно да га угледан човек, ма колико добро да је владао турским језиком није лако прихватао. Сва дужност ових представника била је да ударају печате где би им се заповедило и да од хришћана наплаћују за мудира или за неког утицајнијег члана меџлиса, при томе задржавајући и за себе један део (Гильфердинг 1873б, 288–289).

За Бању Луку, други град по величини после Сарајева, Гильфердинг је навео да је природно постала складишна станица за трговину западног дела Босне са Аустријом. У том граду средином XIX века, са око 12 до 15.000 становника и са око 70 православних кућа, били су православни најактивнији и најбогатији, у чијим рукама је била готово сва трговина. Руски конзул открива како раније у самој Бањој Луци није било православних и да су се они доселили недавно (у току овог века). То су већином били досељеници из Херцеговине, највише из требињског краја. Бањолучки православни живели су у северном делу града,⁴⁶ а однедавно су добили основну школу. Није било православне цркве у граду, па су верници ишли на службу у некакву дрвену колибу подигнуту још у прошлом веку, на један сат хода од града.⁴⁷ Сељаци су својим оскудним средствима недавно изградили велику камену цркву у Лепеници, селу удаљеном неколико сати од Бање Луке (Гильфердинг 1873а, 270–271; Гильфердинг 1873б, 288).

Центар трговине у Херцеговини био је Мостар и она је сва била у рукама православних, који су успостављали везе са другим православним трговцима, пореклом из Босне и Херцеговине у: Дубровнику, Шибенику, Задру и Трсту (Гильфердинг 1873а, 34–35). Према процени руског конзула, Мостар је тада могао имати 500 православних домова и

45 Представник православне општине у меџлису, тј. скупштини.

46 Хришћански део града или „Српска варош“ (тур. „Vārōş–ı Sırb“) (Teinović 2019, 686).

47 Црква у бањолучком насељу Ребровац (XVIII век).

то на левој обали Неретве, у кварту насељеним претежно православнима и где је од 1835. егзистирала православна црква (Гиљфердинг 1873а, 31). У српској мостарској школи, поред читања, писања, аритметике, катихизиса, црквеног певања, основа граматике учила се и „кратка српска историја“ (Гиљфердинг 1873а, 34). Ливно је био главни трговачки град југозападне Босне и све до скора главни посреднички пункт у трговини са Далмацијом и у опште са јадранском обалом. Према Гиљфердинговој процени, у Ливну је 1857. било око 100 православних домова, у чијим рукама је претежно била целокупна трговина. Православно становништво у Ливну такође је имало своју основну школу, а размишљало се и о изградњи цркве (Гиљфердинг 1873а, 275). У Травнику је било само око 60 хришћанских, већим делом православних домова (Гиљфердинг 1873а, 263–264).

Гиљфердинг је сматрао да је православна богословија била најпреча и најосновнија потреба земље, јер су православни свештеници и калуђери били преко сваке мере необразовани. Кривицу је највише пребацивао на сарајевске трговце—богату господу, која није схватала да за образовање овакве установе није требало очекивати милост од турске владе или од грчких јерарха послатих из Цариграда. Међутим, како је Гиљфердинг саопштио, трговци се нису интересовали што је свештенство својом необразованошћу срамотило своје достојанство и што се православна вера, поред свих саблазни које су је окруживале, очувала захваљујући једино осећању конзервативизма, урођеног простом словенском народу (Гиљфердинг 1873а, 58).

Православни Срби нису волели своје муслиманске и католичке сународнике. Гиљфердинг бележи како је у души сваког Бошњака хришћанина постојала дубока и неискорењена мржња према Турцима, мржња која је подједнако обухватала и домаће муслимане и Османлије и која је, у односу на ове последње, била повезана са неповерењем пуним презира. Ипак, ова мржња, бар у срцима сеоског, простог народа није се односила на самог султана. Сиромашним босанским сељацима „цар“ (тако су називали султана) је у даљини изгледао као неко митско биће прожето добродушношћу (Гиљфердинг 1873б, 325). Лично се уверио у нетрпељивост према католицима, када је на Гласинцу код Сарајева са претежно православним

становништвом и нешто мало муслимана чуо од становника да се међу њих не би смео населити ниједан Латин⁴⁸ (Гилџердинг 1873а, 63).

Гилџердинг о „Латинима“ (Срби католици)

У руским научним круговима владало је мишљење да су католици у Босанском ејалету потицали од Срба који су примили католичанство (Тепић 1988, 86). Гилџердинг је за „Латине (Кршћани, презриво Шокци)“, односно за католике, тврдио да су припадали српском племену и говорили српским језиком. Међутим, католици не само да себе нису сматрали Србима, него су и православне у Босни називали Власима,⁴⁹ а у Херцеговини презриво и Кудровима (Гилџердинг 1873б, 292).

Гилџердинг је био мишљења да је национално осећање босанских католика било умртвљено вековном владавином католичке цркве, као и да је католичка вера уништила идеју и само име српске народности, а што је била заслуга

католичких фратора, који су на своју паству имали огроман утицај. Фрањевци су, и поред своје образованости и утицаја, остављали своју паству у најдубљем незнању, а реч фратар је за католике била једнака изрицању непогрешиве истине. Основних школа имали су врло мало и оне су биле лоше. Прост католик је у разумевању своје вере и по степену образовања био на исто тако ниском степену као и његов православни сусед. Када је реч о природној интелигенцији, бистрини и снажљивости, сви су увиђали (чак и муслимани) да су католици у томе далеко заостајали за православнима, а томе је узрок требало тражити у чињеници што су католици навикли слепо веровати ауторитету других људи и што им је недостајало осећање народности (Гилџердинг 1873б, 316–317). Католичко свештенство користило се великим утицајем на владајуће османске кругове и оно је било под управом домаћег бискупа, који се бринуо о својој пастви. Такође, о католичком свештенству и народу водили су бригу и новцем помагале западне државе, аустријска влада, Римска и Лионска

⁴⁸ Католик.

⁴⁹ Подругљив назив муслиманских и католичких конвертита за православне Србе у Босни и Херцеговини.

пропаганда (Гильфердинг 1873б, 325). Осим тога, католици су били под снажном моралном подршком Запада (Гильфердинг 1873а, 273).

У Босни је католике њихова црква редовно пописивала, штампајући сваке године те пописе као књигу “*Schematismus almae missionariae provinciae Bosnae Argentinae ordinis Fratrum Minorum S. P. Francisci*” (Гильфердинг 1873б, 285). Католички бискуп управљао је жупама и жупским свештеницима, док над фрањевачким самостанима није имао никакву власт, премда је и сам припадао реду св. Фрање. Он је, као и православни митрополит и јеврејски рабин, био духовна глава раје, званични представник и заступник своје пастве или као што су сами говорили „свога народа“, а пред влашћу и судије у сукобима између чланова своје пастве. Бискуп је имао своје „кавазе“, који је могао затворити сваког рајетина, члана своје пастве (Гильфердинг 1873б, 291–292).

Први руски конзул није затекао католике у Сарајеву у већем броју, којих је, према његовој слободној процени, било тек око 200 (Гильфердинг 1873а, 49) и који све до 1853. нису имали цркву. Подигли су је тек уз помоћ Аустрије и она је, према Гильфердинговом сведочењу, била врло пространа и лепа. Уз цркву је подигнут и скроман звоник, док звоно донето из Аустрије није смело бити постављено због страха од избијања муслиманског фанатизма. Једино се мали крст сијао над овим храмом (Гильфердинг 1873а, 51). Католика је било најмање у Мостару, свега око 300 домова, концентрисаних у највећем броју у посебном кварту на десној обали Неретве. У граду су имали једну нову капелу и бискупски двор, а другу капелу имали су у кући аустријског конзула, на левој обали Неретве, у кварту насељеном претежно православнима (Гильфердинг 1873а, 31). Такође, и у Бањој Луци католика је било најмање, тек око 40 домова. Пошто у овом граду нису имали своју школу, католицима није представљало проблем да своју децу шаљу у новоосновану српску школу (Гильфердинг 1873а, 270–271). Католици у Ливну били су други по броју, иза муслимана, са око 200 домова. Имали су у овом граду црквицу и уз њу школу (Гильфердинг 1873а, 275).

Ближи контакт са овом верском заједницом Гиљфердинг је остварио током свог путовања по средњој Босни, где је католика било доста више. Он је у друштву британског конзула Черчила и секретара француског конзулата посетио католички самостан у Крешеву⁵⁰ (Србске Новине 1857б). У Подмилачју код Јајца, у црквици св. Ивана Крститеља, иначе најстаријој католичкој цркви у Босни, он је видео стара звона. То је, како је могао да чује од мештана, била једина хришћанска црква у Босни на којој звона нису престајала да звоне читаво време турске владавине (Гиљфердинг 1873а, 267). За њега је била велика част када се у католичком селу Орашје⁵¹ лично упознао са фра Маријаном Шуњићем,⁵² који је, иако фрањевац, водио бригу за очување народне традиције. Посебно га је одушевило када му је неки локални католички сељак одгуслао бесконачну рапсодију о Ивану Сењанину,⁵³ омиљеном хероју Бошњака–католика (Гиљфердинг 1873а, 264–265).

У Сарајеву је, поред Главног меџлиса, постојао и један други меџлис, такозвани тахкик–меџлис, са задатком да координише расправе између земљопоседника и сељака. Католици су овде имали свог представника из трговачког сталеза. Гиљфердинг је запазио да су католици, за разлику од православних Срба, своје коџа–баше бирали од бољих људи, који су као изабрани представници заиста бранили своје вернике пред турским судом и нису турској власти помагали да се они пљачкају (Гиљфердинг 1873б, 289–290). Слично је било и са свештенством, које је за разлику од православног, било ревносније у одбрани својих верника (Гиљфердинг 1873б, 325).

⁵⁰ Фрањевачки самостан (XIV век).

⁵¹ Село недалеко од Травника.

⁵² Није нимало случајно што се Гиљфердинг састао са фра Маријаном Шуњићем (1798–1860), босанским бискупом (1847–1860), који је према сазнањима бечке владе потпао под утицај панславистичке пропаганде (Поповић 1949, 93–94). Осим фра Шуњића, панславистичку идеологију међу католицима промовисао је и фра Мартин Недић (1810–1895), у чијим је песмама и делима на више места препозната „панславистичка мисао“ (Drljić 1940, 72).

⁵³ Сењски ускок Иван Влатковић, који је почетком XVII века ратовао против Турака у Херцеговини и Босни.

Гиљфердинг о „Турцима“ (Срби муслимани)

Гиљфердинг је за босанске Турке, тј. муслимане, навео да су припадали српском племену. Хришћанску рају обе вероисповести називали су Власима, мада је изгледало да су тако звали само православне. У Босни је аристократија, односно бегови (виђенији појединци) и аге (уопште господа) била језгро муслиманског становништва и они су први примили муслиманску веру. Грађани су били они исти бегови и аге који су градски живот претпоставили сеоском или су то биле њихове некадашње слуге и људи са села, пресељени у град, где су се бавили трговином и занатима. Муслиманско село и град у Босни чинили су целину. Када је реч о вери, Гиљфердинг вели како, за разлику од Албанаца, који су примили ислам и остали равнодушни према вери, Словени–Бошњаци, примивши ислам, такође из материјалних побуда, толико су постали прожети духом своје нове религије да је она представљала главну покретачку снагу њиховог живота. Међу Бошњацима–муслиманима такозвани дух ренегатства утицао је на распрострањену појаву екстремног фанатизма. Босански муслимани сами су себе сматрали за ренегате, тим пре што је прелазак на ислам њихових предака, који су раније били хришћани, окончан тек пре неколико стотина година. Гиљфердинг сматра да је главни извор верског фанатизма код босанских муслимана био у самој духовној природи словенског племена, односно, што је дух ислама у супротности са природом словенског племена (Гиљфердинг 1873б, 292–293).

По њему, муслиманство, сједињујући се са осећајем аристократске надмоћи, произвело је код Бошњака некакву безизражајну и лењу гордост, често пуну истините добродушности и дарежљивости, а још чешће одвратног беса (Гиљфердинг 1873б, 296). Нарочито се негативно изразио о беговима, иначе најзначајнијим фактором међу босанским муслиманима, наследницима старе словенске аристократије. Он је хвалио спахије, којима су све до Латаса, били потчињени слободни земљорадници, муслимани и хришћани. Њему су о спахијама, којима су сељаци у прошлости плаћали десетину, а ови их штитили од насиља капетана, бегова земљопоседника и јањичара, хришћани причали са љубављу (Гиљфердинг 1873б, 301).

Према Гиљфердинговом сведочанству, ниједном босанском муслиману није падало на памет да се послужи матерњим језиком као књижевним, а једини књижевни језик код њих био је турски. Два књижевна дела, која су муслимани написали на свом језику турском графијом, била су написана још пре 50 година. Једно, „Потур–Шехидија“ није представљало ништа друго до мали речник у стиховима, који је неке словенске речи објашњавао турским изразима. Друго писано дело босанско–муслиманске литературе, боље од првог, била је тужна песма неких муслимана из Дувна (Гиљфердинг 1873б, 298–299). Гиљфердинг је за бегове и спахије навео да су се у свакодневном говору служили српским језиком, као и да су српске речи изговарали необично чисто и елегантно. Наводно, многи од њих су и до тада чували предање, преношено са колена на колено, и повеле бивших босанских и српских краљева. Муслимански прваци веровали су да ће им то у случају каквог преврата бити од велике потребе. Босански бегови нису губили из вида могућност једног таквог преврата, услед чега би они могли показати сва та своја права добијена од хришћанских владара. Према њиховим сведочењима, најстарије тадашње босанске породице из времена средњег века су Сулејман–пашићи (у Ускопљу), потомци Јаблановића, чувене породице у старој босанској историји. Затим, Вилићи (у Ускопљу), Крегићи, Бранковићи (у Рогатици) и Ковчићи. Почетком турске владавине уздигле су се породице: Турхановић, Филиповић, Куленовић, Соколовић, Тодоровић и други. Тренутно најважније беговске породице међу босанским муслиманима биле су: Џинић у Бањој Луци, Градашчевић у Градачцу, Федахих (Видајић) у Зворнику, Филдусовић у Ливну, Бабић и Ченгић у Сарајеву. Бројна стара аристократска компонента највише се одржавала у северозападној Босни или такозваној Крајини. Споменици те старе аристократије из хришћанских времена у том крају били су градови са тек по неким бегом. Близу куле или господског двора било је распоређено неколико колиба, у којима је живела муслиманска послуга, док су се даље по брдима и долинама налазиле раштркане хришћанске куће (Гиљфердинг 1873б, 301–302).

Гиљфердинг је Бошњаке–муслимане или босанске муслимане делио на две класе, које између себе, осим односа

у управљању, нису имали ништа заједничко. У прву, владајућу класу, спадали су Османлије—чиновници, док су другу, управљачку класу, чинили босански муслимани привржени вери, што је било карактеристично за Словене. Ови су се строго придржавали правила муслиманства и чували се по страни од синова Румелије и Анадолије,⁵⁴ као од неверника и ђаура.⁵⁵ Први руски конзул истиче како Пророков закон није успео да савлада словенску „породичност“ у Босни, због чега је једноженство по сили обичаја доминирало код босанских муслимана, па чак и код оних најбогатијих. На њега је посебно утицало сазнање како се сва Босна узбунила када је пре неколико година један од најбогатијих поседника Али—бег Џинић⁵⁶ узео другу жену за живота прве (Гильфердинг 1873а, 54–55). Босанским муслиманима припадала је сва власт у провинцији. Осим што су владали преко Главног меџлиса, у Сарајеву је био заведен и други меџлис, такозвани тахкик—меџлис, коме је задатак био да координише расправе између земљопоседника и сељака. Муслимански чланови овог тела, од којих је зависило све и који су само радили у корист земљопоседника, били су исти они људи који су заседали и у главном меџлису (Гильфердинг 1873б, 290).

Османске чиновнике Турке описао је руски конзул као доста либералније од босанских муслимана. Та тзв. чиновничка класа—Турци нове пасмине, послата је из Цариграда да управља земљом и штити поредак. Сачињавали су је: гувернери, кајмаками (вице—гувернери), дефетердари (казначеји), мудири (срески начелници), кадије (судије), кјатиби (писари)—по грађанској линији; генерали, миралаји (пуковници), бимбаше (мајори), јузбаше (капетани) и тако даље—по војној линији. Они су читали цариградску штампу и по турским географијама изградили своја знања о Европи, упознали се са европском цивилизацијом у Цариграду, научили јести виљушком, пили су вотку и вино, једном речју били су то људи новог „цивилизованог“ времена. Имали су манире боље од босанских муслимана. Међу њима било је и кицоша, који су спретно носили свој „московски“ мундир, нову турску

54 Турци.

55 Хришћани.

56 Муслимански првак из Бање Луке.

униформу, скројену на европски начин. Османски чиновници радо су се дружили са хришћанима и до цамије им није било стало (Гиљфердинг 1873а, 56).

Гиљфердинг је посетио градове у којима су босански муслимани живели у већем броју: Сарајево са око 50.000 муслимана (Гиљфердинг 1873а, 49), Бању Луку са преко 1.500 муслиманских кућа (Гиљфердинг 1873а, 270), Травник са око 1.000 муслиманских кућа (Гиљфердинг 1873а, 264), Ливно са око 500 муслиманских кућа (Гиљфердинг 1873а, 275) и Мостар са око 1.500 муслиманских кућа (Гиљфердинг 1873а, 31). Лично се упознао са херцеговачким беговима, Хаџи-бегом у Требињу и Хамза-бегом Ресулбеговићем у Стоцу, који су према Гиљфердинговим речима знали да се прилагоде новонасталим приликама и да постану владини чиновници и то тамо где су њихови очеви и дедови владали као полунезависни средњовековни барони. Хамза-бег је чак обукао и мундир, одело омражено код Словена муслимана, док је требињски начелник сачувао прадедовску чалму и кафтан, обележја учене „улеме“. Хаџи-бег је ишао у Меку, научио је напамет Куран и словио за мудраца, коме у Херцеговини нико није био раван. Гиљфердинг је госпуду Ресулбеговиће⁵⁷ доживео као два карактеристична типа некадашње херцеговачке муслиманске аристократије. Наиме, столачки мудир Хамза-бег био је представник њене отмене стране, поред оне јуначке, искрене и добродушне (али повремено и свирепе). Са друге стране, требињски мудир је био пример њеног фанатизма и систематичне суровости. И лице му је било жестоко и непријатно. Он је Гиљфердинга примио веома љубазно и говорио му о својој праведности према хришћанима, Власима (тако су Словени муслимани називали своје поданике хришћане) и истицао своје пријатељство са монасима манастира Дужи. Тек касније Гиљфердинг је сазнао, да су хришћани требињског краја Хаџи-бега Ресулбеговића једногласно називали својом „крвопијом“. Заправо, он је био организатор систематске отимачине у свом округу. Ауторитетом свог службеног положаја заташкавао је најтеже суровости муслимана великаша и настојао је да спречи сваку могућност упућивања хришћанских жалби паши или

57 Ресулбеговићи су били контроверзна породица, а за једног од њих Хасан-бега сумњало се чак да је био панслависта (Стојанчевић 1971, 213).

влади. Гиљфердинг је такође открио да је Хаци–бег подстицао муслимане у фанатизму против хришћана, одобравајући њихово прогањање. Према Гиљфердинговом сопственом виђењу, Хаци–бег је највише захваљујући аристократском положају и богатству био глава муслимана у целом требињском округу (Гиљфердинг 1873а, 16–17). У Стоцу је Гиљфердинг затекао Али–пашиног⁵⁸ нећака, Хамзу–бега Ризванбеговића, видевши у њему занимљив пример дивљег херцеговачког аристократе. Хамза–бег се пред руским конзулом устручавао изјашњавати о свом стрицу, јер му је лично убио оца, заправо свог рођеног брата. Гиљфердинг је овакво понашање оценио као обавезу „*par principe*“, тј. да се негује успомена о Али–паши као главном поборнику независности староседелачке аристократије, а против настојања цариградске владе за централизацијом (Гиљфердинг 1873а, 26–27).

Упознао је и неке муслиманске прваке у Босни, који су одржали старе манире и начин опхођења. Варцаранин⁵⁹ Мухарем–бег Ситница, кога је Гиљфердинг лично посетио, није признавао друштвену пристојност, говорио је гласно и све што му је било на срцу то му је било на језику, а уз то био је паметан човек. Другим речима, Мухарем–бег Ситница се по образовању и по схватањима није разликовао ни по чему од простог човека. Када је руски конзул повео занимљив разговор са њим о политици, овај муслимански првак изнео је једну укорењену констатацију да је, како је казао, ваш „краљ“⁶⁰ Србин (тј. православни), а да је Немац⁶¹–Шокац (католик)“. Гиљфердинга је ово нагнало да и сам схвати како је сваки становник Босанског ејалета, без обзира да ли он био муслиман, католик или православни, имао једно убеђење: да су браћа по вери чинили један народ, уз обавезу да се међусобно помажу. Мухарем–бег Ситница, као и други босански муслимани чудио се што су Руси, у односу на Аустријанце, Французе и Енглезе, каснили са слањем свог представника у Босну, тим пре што је православних у тој провинцији било пуно више него католика (Гиљфердинг 1873а, 268–269).

58 Столачки капетан и управник Херцеговине Али–паша Ризванбеговић (1783–1851).

59 Од Варцар–Вакуф, данас Мркоњић Град.

60 Руски цар.

61 Аустријски цар.

Један од најпознатијих травничких бегова, остарели Али–бег Вилић (потомак најстарије аристократске лозе у Босни), први је прихватио Латаса, поставши истински заштитник хришћана и узор беговима Тескерџићима. Први од босанских муслимана, који је отишао у западну Европу ради науке и школовања, био је Дервиш–бег Тескерџић из Травника. Задњих година посетио је Пешту и Беч, имао је кућу уређену на европски начин. Гиљфердингу је Дервиш–бегов политички карактер био веома занимљив, оценивши га великим противником административне централизације и власти цариградског чиновништва и вођом босанске либерално–аристократске опозиције против несавесне цариградске владе (Гиљфердинг 1873а, 261–262).

У души сваког босанског муслимана, ма како да је био образован, тињао је дубок презир према хришћанину и неискорењена жеља да га гази, не дајући му могућност ни прилику да њега, муслимана овај истисне из владајућег положаја (Гиљфердинг 1873б, 325). Гиљфердинг је босанске муслимане описао као мрзитеље Руса. Тврдио је да им је Москов представљао некакво страшно, мистично биће. Сами босански муслимани говорили су му, да су сви ђаури зли, али да је најгори Москов. Штавише, они су у најјачем степену мржње према Влаху, овога називали Московом (Гиљфердинг 1873а, 5).

Закључак

Русија је отварањем конзулата у Сарајеву 1857. отпочела нову фазу у вођењу спољне политике на Балкану. Одредивши за првог конзула ученог филолога и панслависту Александра Ф. Гиљфердинга, руска дипломатија осталим великим силама јасно је ставила до знања да ни по коју цену не одустаје од протекције православних Срба у Османском царству. Руковођен политичким смерницама добијеним из Петрограда, као и личном научном знатижељом, Гиљфердинг је за кратко време посетио сва важнија места у Босанском ејалету, где се упознао са локалним становништвом. За њега, као славенофила и панслависту, било је од нарочитог значаја упознавање са прошлошћу и обичајима јужних Словена у најзападнијој

турској провинцији, у којој су релативну већину у односу на друга два дела јединственог српског народа, муслимана и католика, чинили православни. Срби православне вере већином су живели на простору Босанске Крајине, Посавине, Подриња и источне Херцеговине, муслимани у средњој Босни, Поуњу и Подрињу, а католици у средњој Босни, Посавини и западној Херцеговини. Гиљфердинг закључује, да „православни“ и „Срби“ представљају синониме, док су католици и муслимани, иако српског етничког порекла, били без народне свести. Вера је православним Србима помогла у очувању националности, супротно становништву српског језика које је конвертирало у муслиманску и католичку веру током протеклих векова, код којих је национална свест избрисана у највећој мери заслугом верских вођа. Такође, први руски конзул осведочио се у нетрпељиву верску мржњу између Срба, Турака и Латина, како је у својим делима назвао становнике Босанског ејалета, указујући и на анимозитет унутар тих верских заједница. То се посебно односи на православне Србе, код којих је имао прилику уверити се у инертност трговачке класе и вишег фанариотског свештенства у односу на обичан народ и ниже парохијско свештенство, одано и верно српству, православљу и царској Русији.

Литература

Берић, Душан. 2007². *Устанак у Херцеговини 1852–1862*. Билећа–Гацко–Бањалука: СПКД Просвјета.

Boyar, Ebru. 2007. *Ottomans, Turks and the Balkans. Empire Lost, Relations Altered*. London–New York: Tauris Academic Studies.

Ward, W., Gooch, P. G. 1923. *The Cambridge history of British Foreign Policy 1783–1919*. vol. III 1866–1919. New York: The Macmillan Company.

Wilkinson, Gardner J[ohn]. 1848. *Dalmatia and Montenegro: With A Journey to Mostar in Herzegovina and Remarks on the Slavonic nations; The History of Dalmatia and Ragusa; The Uscosc*. vol. II. London: John Murray.

Власова, И. З. 1989. „Гильфердинг Александр Фёдорович“. 560–561. У: П. А. Николаев, *Русские писатели 1800–1917, биографический словарь*. 1. А–Г. Москва: Советская энциклопедия.

Gavranović, Berislav. 1956. *Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*. Sarajevo: Naučno društvo BiH.

Гильфердинг, А[лександр]. 1873а. *Поглед на Герцеговину, Босни и Старой Сербии* (1–277); Гильфердинг, А[лександр]. 1873б. *Босния в начале 1858 года*. (279–328) В: Гильфердинг, А[лександр]: *Собрание сочинений, Босния, Герцеговина и Старая Сербия*. Том третий. С. Петербург: Издание Д. Е. Кожанчикова.

Goldstein, Ivo. 1984. „Ponovno o Srbima u Hrvatskoj u 9. stoljeću“. *Historijski zbornik* XXXVII/1: 235–246.

Denton, W[illiam]. 1876. *The Christians of Turkey, their condition under Mussulman rule*. London: Daldy, Isbister & Co.

Diec, Joachim. 2020. „Russian Pan–Slavism and its Concept of Europe“. 113–124. In *L’Europa dei nazionalisti: Prospettive storiche*. Milano: Franco Angeli.

Drljić, Rastislav. 1940. *Prvi Ilir Bosne Fra Martin Nedić 1810–1895*. Sarajevo: Rastislav Drljić.

Ђерић, Вас[о]. 1914². *О српском имену по западнијем крајевима нашега народа*. Београд: Штампарија „Доситија Обрадовића“.

Екмечић, Милорад. 1972. „Предговор“. 5–18. У Александар Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. Сарајево: Веселин Маслеша.

Екмечић, Милорад. 2007. *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у Новом веку 1492–1992*. Београд: Завод за уџбенике.

Yiğit Gülseven, Aslı. 2017. “Rethinking Russian pan–Slavism in the Ottoman Balkans: N. P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856–77)“. *Middle Eastern Studies* 3/53: 332–348.

Кос, Ангелика. 2010. „Србски Дневник Данила Медаковића као свједок промјена у Босни и Херцеговини“. *Гласник Удружења архивских радника РС* 2/II: 195–218.

Krasinski, Valerian. 1848. *Panslavism and Germanism*. London: Thomas Cautley Newby.

Krasinski, Valerian. 1853. *Montenegro and the Slavonians of Turkey*. London: Chapman and Hall.

Krause, Leopoldus Hermannus. (MDCCCLIV). *Res Slavorum in imperiorum occidentalis et orientalis confinio habitantium saeculo IX. Dissertatio historico-critica inauguralis*. Pars I. Berolini: Typis Gustavi Schade.

L. de la Garde de Dieu. 1892. *Histoire de L'Islamisme et de L'Empire Ottoman*. Bruxelles: Société Belge de Librairie.

Љубибратић Саво, Крушевац Тодор. 1954. „Прилози за проучавање херцеговачких устанака 1857–1862 године, Из преписке војводе Миће Љубибратића“. *Годишњак Историјског друштва БиХ* VI: 167–191

Љушић, Радош. 1997. „Споменица и прошеније Стеве Богдановића“. *Зборник за историју БиХ* 2: 207–233.

Marx, Karl. 1897. *The Eastern Question. A Reprint of Letters written 1853–1856 dealing with the events of the Crimean War*. London: Swan Sonnenschein & Co.

Miklosich, Fr[anz]. 1858. *Monumenta Serbica Spectantia Historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae: Apud Guilelmum Braumüller.

Moravcsik, Gy[ula]. 1967². *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*. Vol. I. Grek text edited by Gy. Moravcsik, english translation by R. J. H. Jenkins. Washington: Dumbarton Oaks.

Narodne novine. 1852. „Iz Bosne na koncu travnja“. 5. Svibnja 1852.

Писарев, А. Ю[орий]. и Экмечич, М[илорад]. 1985. *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850–1864*. документы (ответственные редакторы Ю. А. Писарев, М. Экмечич). Москва: Наука.

Поповић, Васиљ. 1949. *Аграрно питање у Босни и турски нареди за време реформног режима Абдул Меџида (1839–1861)*. Београд: САН.

Поповић, Васиљ. 1994³. *Источно питање, историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*. Београд: Службени лист СРЈ, Балканолошки институт САНУ.

Радојчић Н[икола]. 1928. „Гилџердинг Александар Феодоровић“. 466. У: Ст[аноје]. Станојевић, *Народна енциклопедија српско–хрватско–словеначка*. књ. I. А–З. Загреб: Библиографски завод Д. Д.

Radušić, Edin. 2013. *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine—Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*. Sarajevo: Institut za istoriju.

[Raevski F. M.] 1850. “Kurze Skizze der Herzegowina“. *Das Ausland* 237: 947–948.

Симоновић, Радивоје. 1891. „Манастир Житомишлић у Херцеговини“. *Летопис Матице српске* 168/IV: 1–26.

Скендерова, Стака. 1873. „Лѣтописъ Босніи, 1825–1856“. 387–465. В: Гилџердинг, А[лександр]. *Собрание сочинений, Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*. Томъ третій. С. Петербургъ: Изданіе Д. Е. Кожанчикова.

Spencer, Edmund. 1851. *Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania, and Epirus; with a visit to Greece and the Ionian Isles and A homeward tour through Hungary and the Slavonian provinces of Austria on the Lower Danube*. vol. I. London: Colburn and Co.

Србске Новине. 1857а. „Босна и Херцеговина, „Журналъ д. К.“ од 12. ов. м. Јавља“. 22. Јунија 1857.

Србске Новине. 1857б. „Босна и Херцеговина, Као што намъ пишу изъ Сарајева, 7. ов. м.“. 19. Јулија 1857.

Србске Новине. 1858. „Босна и Херцеговина, „Алг. Цтг.“ одъ 30. пр. мес. пише што иде“. 10. Априла 1858.

Stanojević, Gligor. 1969. „Mletačke i dubrovačke vijesti o austrijsko–turskim ratovima u XVIII vijeku. *Godišnjak Društva istoričara BiH* XVII (1966–1967): 209–230.

Старчевскій А[льберт]. 1844. „Историческія и географическія замѣчанія о Босніи“. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. XLIV: 95–120.

Стојанчевић, Владимир. 1971. *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира до Париског конгреса (1829–1856)*. Београд: Издавачко–штампарско предузеће ПТТ.

Teinović, Bratislav 2019. *Nacionalno–politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800–1878)*. Neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Banjoj Luci. (<http://eteze.unibl.org/application/showtheses?thesesId=121>)

Тепић, Ибрахим. 1988. *Босна и Херцеговина у руским изорима (1856–1878)*. Сарајево: Веселин Маслеша.

Ђоровић, Владимир. 1912. „Херцеговачки манастири“. *Гласник Земаљског музеја* 4/XXIV: 545–553.

Ђоровић, Владимир. 1913. „Из Дневника Прокопије Чокорила“. *Гласник Земаљског музеја* 2/XXV: 195–207.

Ђоровић, Владимир. 1923. *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852–1862*. Београд: СКА.

Čapek, Thomas. 1906. *The Slovaks of Hungary. Slavs and Panславism*. New York: The Knickerbocker Press.

Шљиво, Галиб. 1983а. „Бањалучки кајмакамлук 1856. године.“ *Историјски зборник* 4/IV: 41–59.

Шљиво, Галиб. 1983б. „Прилике у Зворничком кајмакамлуку и проглашење Хатихумајуна 1856. године.“ *Историјски зборник* 4/IV: 163–178

Šljivo, Galib. 1998. *Bosna i Hercegovina 1854–1860*. Land-shut: Galib Šljivo.

Bratislav Teinović

THE FIRST RUSSIAN CONSUL ALEXANDER HILFERDING ON SERBS OF THREE FAITHS IN THE BOSNIAN EYALET 1857/58

Abstract

The aim of the paper is to present to the scientific public the social anthropological work of the Russian slavophile, panslavist, folklorist and philologist Alexander F. Hilferding on the residents of the westernmost province of the Ottoman empire, the Bosnian eyalet, in which he spent two years (1857/58) as the head of the Russian consulate. The paper analyzes two of Hilferding's works as key sources, "Travel around Herzegovina, Bosnia and Old Serbia" and "Bosnia at the Start of 1858", published in Petrograd in 1873 in an edition called "The Collected Works, Bosnia, Herzegovina and Old Serbia". Hilferding, as one of the protagonists of slavophilia and panslavism did not deviate from contemporary Russian historiographical science which considered both parts of the Bosnian eyalet, Herzegovina and Bosnia, lands inhabited by Serbs of three faiths, Orthodox, Catholic and Muslim. Though the entire population belonged to the Serb nation and spoke Serbian, he only referred to the Orthodox as Serbs, while he called the Catholics Latins, and Muslims Turks. Many scientists, philosophers and historians (Vatroslav Jagić, Franjo Rački, Milan Prellog, Vasilj Popović, Milorad Ekmečić) who studied the history of Bosnia used, not without reason, Hilferding's research as a relevant source.

Keywords: Alexander F. Hilferding, Bosnian eyalet, Serbs, Latins, Turks, Russia.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(497.11:470)(082)

РУСИЈА и Балкан : економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану – положај, улога и значај Републике Србије : тематски зборник радова / уредници Стеван Рапаић, Драган Траиловић, Давид Ираклиевич Тереладзе. - Београд : Институт за политичке студије ; Санкт-Петербург : Северо-Западный институт управления ; [б. м.] : Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, 2022 (Житиште : Sitoprint). - 250 стр. : илустр. ; 25 cm

Радови на срп., енгл. и рус. језику. - На насл. стр. нумерација: Књ. 12. - Тираж 70. - Стр. 7-9: Предговор / приређивачи. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries ; Резюмес ; Апстракти.

ISBN 978-86-7419-356-3 (ИПС)

1. Рапаић, Стеван, 1983- [приређивач, сакупљач] [аутор додатног текста] 2. Траиловић, Драган, 1983- [приређивач, сакупљач] [аутор додатног текста] 3. Тереладзе, Давид Ираклиевич, 1986- [приређивач, сакупљач] [аутор додатног текста]

а) Међународни односи -- Србија -- Русија -- Зборници

COBISS.SR-ID 61025033

RUSSIA AND THE BALKANS

Russia's economic, political and
cultural presence in the Balkans

Position, role, and importance of the Republic of Serbia

ISBN-978-86-7419-356-3

